

ISTRAŽIVATI DRUŠTVO TOKOM PANDEMIJE – neke metodološke prepreke i rešenja

Urednice: Marija Radoman i Dunja Poletić Čosić

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
Institut za sociološka istraživanja

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet | 2023

1838

**straživati društvo tokom
pandemije – neke metodološke
prepreke i rešenja**

*Urednice:
Marija Radoman i Dunja Poleti Čosić*

*Istraživati društvo tokom pandemije
– neke metodološke prepreke i rešenja*
Urednice: Marija Radoman i Dunja Poleti Čosić
Prvo izdanje, Beograd 2023.

Izdavač

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
Institut za sociološka istraživanja
Čika Ljubina 18–20,
Beograd 11000, Srbija
www.f.bg.ac.rs

Za izdavača

Prof. dr Danijel Sinani
dekan Filozofskog fakulteta

Recenzenti

Dr Marija Babović
Dr Bojan Todosijević
Dr Dragana Gundogan

Fotografija na korici

Nadine Shaabana (izvor: Unsplash image)

Dizajn korice

Ivana Zoranović

Lektura i korektura

Teodora Todorčić Milićević

Priprema za štampu

Dosije studio, Beograd

Štampa

JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž

200

ISBN

978-86-6427-265-0

Izdavanje knjige je finansijski pomoglo
Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

SADRŽAJ

- 7 | *Marija Radoman*
Uvod
- 15 | *Vesna Lukić i Jelena Predojević-Despić*
Izazovi i mogućnosti uporednog kvalitativnog istraživanja migracija tokom pandemije kovida 19: istraživačka perspektiva
- 35 | *Dunja Poleti Ćosić*
Istraživanje mobilnosti u doba nemobilnosti
- 57 | *Irena Petrović*
Pandemija kovida 19 i tržište rada: metodološki izazovi i rešenja u istraživanju tržišta rada
- 77 | *Dragan Stanojević*
Prednosti korišćenja metoda samopopunjavanja upitnika – lekcije naučene tokom kovid 19 krize
- 95 | *Milica Resanović i Tamara Petrović Trifunović*
Analiza diskursa kao istraživačka tehnika u pandemiji i za razumevanje pandemije
- 121 | *Aleksandra Marković*
Teme i metodi istraživanja u sociološkim radovima o pandemiji kovida 19 objavljenim u najuticajnijim svetskim sociološkim časopisima
- 143 | *Milena Toković*
Metodološki izazovi onlajn istraživanja: istraživanje kulturne potrošnje tokom pandemije
- 165 | *Selena Špica*
Istraživanja o seksualnosti i intimnim odnosima: osvrt na period pre i tokom pandemije kovida 19
- 191 | *Ivana Dimitrijević*
Istraživanje kvaliteta nastave u inicijalnom obrazovanju vaspitača na daljinu pre i tokom pandemije kovida 19 – metodološki aspekti

Marija Radoman¹

Institut za sociološka istraživanja

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

UVOD

Zbornik Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu „Istraživati društvo tokom pandemije – neke metodološke prepreke i rešenja“ nastao je 2022. godine, par godina nakon rada u uslovima pandemije.

Tokom prve godine od izbijanja epidemije kovida 19, radili smo na nekoliko projekata u okviru Instituta. S obzirom na to da su istraživanja uključivala terenski rad, imali smo mrežu anketara angažovanih širom Srbije pomoću kojih smo pokušavali da obezbedimo još jedan broj upitnika kako bismo finalizovali započete projekte. Pandemija nas je, kao i ostale akademske aktivnosti, zaustavila u tome, a u situaciji opšte zdravstvene krize, to je u datom momentu bio manji problem. U početnom talasu možda smo i naivno pomislili kako ćemo se vratiti terenskom delu kada se situacija stabilizuje. Međutim, već posle nekoliko nedelja, velikih državnih intervencija širom Evrope i zatvaranja u Srbiji koji je usporio rad mnogih službi, institucija i svakodnevnih aktivnosti, uključujući odlazak na posao, postalo nam je jasno da je pandemija globalno donela mnogo krupnije promene i da će se teme budućih socioloških istraživanja fokusirati na taj društveno-politički fenomen (Lianos, 2021; Mayer, 2022).

Sociologija je u svom naučnom pristupu posebno usmerena na kompleksan pogled na društvene procese, a to je ovde naglašeno s obzirom na produženo trajanje i višestruku prirodu krize (engl. *multifaceted nature of the current crisis*, Grasso et al., 2021). U prilog tome, neke od istraživačkih tema koje su bile u fokusu tokom 2020. godine (na osnovu članaka koje je primio časopis *European Societies*) jesu: društvene nejednakosti, psihološke posledice pandemije, upravljanje i država blagostanja, solidarnost i kohezija, kultura i životni stilovi (Grasso et al., 2021). Kriza je uticala na rastuće nejednakosti i pad životnog standarda (Grasso et al., 2021), pa i

1 marija.radoman@f.bg.ac.rs

ako je došlo do „eksplozije“ empirijskih istraživanja, preciznije procene o negativnim efektima pandemije doneće nam godine koje dolaze (Mayer, 2022). Važna su i razmišljanja o tome kako pristupamo temi pandemije, koju bismo mogli da posmatramo kao „pokretnu metu“ (engl. *moving target*), jer je pandemija proces koji se razvija i koji je sada ušao u četvrtu godinu, pa zapažanja koja su važila u prvim mesecima možda više ne važe u drugom i narednim talasima pandemije (Mayer, 2022).

Osnovna tema ovog zbornika su metodološki aspekti istraživanja koja su sprovedena u periodu 2020–2022. godine. Diskutujući s kolegama i koleginicama (Poletić Čosić, 2022) i čitajući literaturu o radovima koji su nastali u ovom periodu, svesni smo da je pandemija kovida 19 izmenila društvenu realnost i metodološke pristupe kvalitativnih i kvantitativnih istraživanja kojima želimo da obuhvatimo tu realnost (Ali et al., 2020; Lupton, 2020). Društvena kriza je na mnogo načina uticala na proces istraživanja – za mnoge istraživače i istraživačice je to značilo prekid rada i otkazivanje brojnih konferencija i naučnih skupova, kao i značajno redefinisane plana istraživanja, promenu veličine uzorka i upotrebu novih istraživačkih metoda, indikatora i tehnika za prikupljanje podataka (Moises Jr., 2020). Metodologija društvenih nauka je ušla u novu fazu razvoja, u kojoj sve veći značaj dobijaju onlajn forme i tehnološki posredovana istraživanja (Lupton, 2021), što je uticalo i na teorijski i epistemološki aspekt istraživanja, jer metod ne možemo posmatrati kao „ateorijski“.

S obzirom na to da smo za dve godine od izbijanja epidemije imali više socioloških projekata na Institutu, radeći samostalno ili timski, suočili smo se s izazovima koji su se ticali sprovođenja terenskog dela istraživanja i bezbednosti kako istraživača/ica tako i učesnika/ca, što je u startu otvorilo temu zdravstvenog rizika i etičnosti istraživačkog plana. Neka pitanja na koja do tada nismo računali postala su deo samog istraživačkog procesa – da li rizikujem ako odlazim na teren, koga ugrožavam na taj način, da li je moja procena da sam preležala kovid i imam negativan test dovoljna da se bude licem u lice u intervjuu s učesnicama i da li je to primer dobre prakse? Da li protokoli naših istraživanja uključuju dovoljno senzibilisane procedure koje se odnose na različite rizične grupe, da li su nam dostupne važne informacije, da li zbog hitnosti sprovođenja istraživanja na terenu uzimamo u obzir sve faktore brzo menjajuće društveno-političke situacije? Ovo su samo neka od pitanja na koja su naučnici širom sveta nudili odgovore (Lupton, 2021).

Etika istraživanja je nužan aspekt svakog istraživanja, koji se u slučaju kovida 19 pojačava imajući u vidu višestruke izazove koje pandemija ima na stanovništvo, tako da različite organizacije i istraživački centri imaju odgovornost da odgovore na te izazove i prilagode svoje istraživačke pla-

nove regulativama koje važe u pojedinačnim zemljama. Etika istraživanja treba da zaštiti kako učesnike u istraživačkim projektima, koristeći alternativne tehnike za prikupljanje podataka (Ali et al., 2020; Sy et al., 2020; Lupton, 2020), tako i same istraživače i istraživačice, pri čemu treba voditi računa ne samo o fizičkom već i o mentalnom zdravlju tima – na primer, kroz učestaliju komunikaciju i podsećanje da su nam promenjeni radni uslovi i da ne moramo biti toliko produktivni kao što smo bili pre (APA, 2020). Što se tiče samih učesnika i učesnica u istraživanjima, u novim okolnostima, koje podrazumevaju anketiranje putem društvenih mreža, zatim telefonske ankete, onlajn individualne intervjuje i fokus grupe, važno je voditi računa da potencijalni učesnici budu detaljno informisani o procesu prikupljanja podataka i o tome na koji način je garantovana anonimnost i bezbednost platformi koje koristimo. Zatim, bitno je da komunikacija i jezik budu jasni i razumljivi, a, u slučaju intervjuja, trebalo bi ponuditi objašnjenje kako je razgovor planiran, da li će ostati audio i video-zapis i ko će imati pristup podacima.

S obzirom na to da su istraživanja u toku korone uglavnom sprovedena na daljinu i kroz onlajn platforme, iskrsla su važna etička pitanja koja se tiču privatnosti, transparentnosti, poverljivosti i bezbednosti (International Development Research Centre, 2022). Pandemijski kontekst je dobar za nove uvide u vezi s onlajn intervjuima, tako da neki izvori sugerišu da moramo uzeti u obzir afektivnu atmosferu (engl. *affective atmospheres*, Lupton, 2021), jer kontekst u kom istražujemo sada nosi mnogo više nesigurnosti i zabrinutosti kod ispitanika – dok su neki možda bolesni, neki brinu o članovima porodice ili su izloženi dodatnoj kontroli i posmatranju ostalih članova domaćinstva (Lupin, 2021). S druge strane, ako je ljudima dosadno ili se osećaju izolovano, prilika da budu deo nekog naučnog projekta može biti motivišuća za njih. Takođe, neki autori navode da onlajn opcije, kada su bezbedne, mogu da ponude više privatnosti i anonimnosti nego *face to face* intervjui (Sy et al., 2020). Novi kontekst donosi veću obzirivost povodom aspekata istraživanja o kojima smo razmišljali i ranije, ali nova situacija nas obavezuje da preispitamo prethodne prakse. U više tekstova u zborniku ukazuje se na prilagođavanje istraživačke metodologije u toku pandemije, što je najčešće uključivalo kontaktiranje s potencijalnim ispitanicima putem elektronske pošte, *Google Docs* i *LimeSurvey* platformi, telefonski ili kroz aplikacije kao što su Fejsbuk i Viber, kao i korišćenje medijskog sadržaja kao primarne baze podataka.

U stranim studijama, istraživači/ice ukazuju na neke benefite vezane za modifikacije u metodološkom smislu, kao što su, na primer, upotreba Gugl formi kao jeftine i dostupne varijante ili upotreba QR koda za slanje upitnika putem mejla i društvenih mreža, dok kvalitativna istraživanja

moгу da uključe pisanje dnevnika, kao i refleksije učesnika, što najviše može biti pogodno za fenomenološka i virtuelna etnografska istraživanja (Moises Jr., 2020; Lupton, 2021). Treba istaći i uštedu vremena i osećaj bezbednosti koji onlajn intervju može da ponudi za obe strane u razgovorima. Komparativno istraživanje koje je imalo za cilj da uporedi kvalitet podataka dobijenih intervjuisanjem licem u lice i video-pozivom pri korišćenju istog vodiča za intervju otkriva da ne postoje značajne razlike u rezultatima dobijenih podataka (Krouwel et al., 2019).

Postoje, međutim, brojne sumnje u vezi s tim da li će s masovnim prelaskom na onlajn format rezultati biti manje pouzdani i autentični, da li audio ili video-razgovori deluju inhibirajuće na učesnike/ce i koliko smo uopšte kao istraživači/ice obučeni za prelazak na onlajn način rada. Značajno metodološko pitanje u digitalnim uslovima jeste i niža stopa odgovora u odnosu na druge tehnike, kao i reprezentativnost uzorka „internet populacije“, odnosno veća zastupljenost učesnika/ca koji imaju pristup savremenim tehnologijama i podzastupljenost onih koji iz različitih razloga imaju manji pristup ili nisu dovoljno vešti u korišćenju tehnologije, što se, na primer, odnosi na stariju populaciju (Krouwel et al., 2019; Sy et al., 2020).

O tekstovima u ovom zborniku

Na organizaciju istraživanja, komunikaciju tima i uslove rada utiču zdravstveni, finansijski i politički faktori – i sami učesnici istraživanja su pod uticajem pandemijskog konteksta. Ti aspekti se međusobno preklapaju i za nas je bilo važno da dobijemo uvid u to na koji način se sve ovo reflektovalo na rad istraživača/ica u Srbiji i kako je izmenjeni kontekst krize oblikovao rezultate istraživanja.

U tekstu „Istraživati mobilnosti u doba nemobilnosti“, autorka Dunja Poleti u prvom delu nudi konceptualno razlikovanje osnovnih pojmova koji se koriste u studijama u ovoj oblasti, kao što su koncepti migracija i mobilnosti. Preciziranje je važno ne samo u naučnom smislu već i u kritičkom sagledavanju političkih interesa koje ti koncepti impliciraju. Drugi deo rada se odnosi na istraživanja mobilnosti iz metodološke perspektive, predstavljanjem metodoloških aspekata prvog istraživanja o mobilnosti građana Srbije nakon izbijanja pandemije virusa korona. Tekst se bavi istraživačkim problemima i odlukama koje su pratile ovo istraživanje.

U tekstu „Izazovi i mogućnosti uporednog kvalitativnog istraživanja migracija tokom pandemije kovida 19: istraživačka perspektiva“, autorke Vesna Lukić i Jelena Predojević-Despić bave se kvantitativnim i kvalita-

tivnim aspektima proučavanja migracija. Rad je značajan jer nam donosi analizu istraživačkih strategija u uporednom kvalitativnom istraživanju uticaja pandemije na migrante tokom 2020. godine u dve zemlje – Srbiji i Severnoj Makedoniji, kao i jer analizira izazove koje je promenjeni kontekst doneo istraživačima/cama u ovoj oblasti. U radu se ukazuje i na neke posebne aspekte proučavanja migracija, kao što su prekarizacija i uzimanje u obzir intersekcije između rase, roda, klase, starosti i imigrantskog statusa. Naime, koncept prekarnosti nam omogućava da sagledamo višestruke aspekte ranjivosti migranata, koji nisu svodivi samo na zapošljavanje i tržište rada, već je reč i o marginalizaciji u širem društvenom kontekstu.

U radu „Pandemija kovida 19 i tržište rada: metodološki izazovi i rešenja u istraživanju tržišta rada“ analiziraju se posledice pandemijske krize i promene u sferi rada, od kojih se izdvaja porast neaktivnosti, a ne nezaposlenosti, kao što se očekivalo. Autorka Irena Petrović ističe da virus korona nije pogodio sve ljude na isti način, posebno u ekonomskom smislu. Neke kategorije radne snage, kao što su neformalno zaposleni, žene i mladi, bile su posebno pogođene posledicama krize. Rad nudi neka objašnjenja o tome kako su promene u sferi rada uticale na promenu metodologije istraživanja, to jest na izmene i dopune standardnih indikatora kojima se prati stanje na tržištu rada (kao što su zaposlenost, nezaposlenost itd.). Tako se neke promene u sferi rada ogledaju u skraćenom radnom vremenu ili „skrivenoj nezaposlenosti“ (oni koji su tokom krize i dalje formalno zaposleni iako su prestali da rade) koju standardna stopa nezaposlenosti ne meri, pa zvanični podaci o broju nezaposlenih ne pokazuju skroz realno stanje. Kao dodatni pokazatelj položaja na tržištu rada navodi se i „zastoj na tržištu rada“, kao i indikatori kojima se meri intenzitet rada kao što su odsustvo s posla, rad od kuće i ukupno izvršeni časovi rada.

Autorke Milica Resanović i Tamara Petrović Trifunović, u tekstu „Analiza diskursa kao istraživačka tehnika u pandemiji za razumevanje pandemije“, bavile su se mogućnostima primene kritičke analize diskursa kao tehnike za proučavanje značenjskih aspekata društvenog života tokom pandemije. Rad je zasnovan na dva istraživanja – prvo je posvećeno debatama o praksama Srpske pravoslavne crkve tokom trajanja pandemije, a drugo se bavi analizom diskursa državnog vrha o odgovoru Srbije na krizu izazvanu pandemijom. Sprovođenje ovih istraživanja je pratio niz metodoloških izazova vezanih za selekciju građe i postupke kodiranja, kao i donošenje istraživačkih odluka, tako da rad predstavlja analizu nekoliko važnih pitanja koja se tiču primene analize diskursa uopšte, ali i problema i prednosti ove istraživačke tehnike u uslovima pandemije.

U radu „Metodološki izazovi onlajn istraživanja: istraživanje kulturne potrošnje tokom pandemije“, autorka Milena Toković daje analizu nekoli-

ko aspekata metoda u istraživanju koje uključuje anketiranje putem digitalnih tehnologija. Naznačene su neke prednosti ali i nedostaci u korišćenju onlajn upitnika u istraživanju „Promene u načinu života uslovljene pandemijom: diskursi i prakse zaposlenih na Univerzitetu u Beogradu i Univerzitetu umetnosti u Beogradu“, koje je u prvoj polovini 2020. godine sproveo tim Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta. Analiza se odnosi i na metodološke probleme koji se tiču istraživanja kulturne potrošnje tokom pandemije.

U još jednom radu korišćena je onlajn anketa. Tekst „Prednosti korišćenja metoda samopopunjavanja upitnika – lekcije naučene tokom covid 19 krize“ autora Dragana Stanojevića, nudi nam analizu pilotiranja novih metoda u okviru Evropskog društvenog istraživanja (EDI) u Srbiji. U pitanju je istraživanje koje koristi metod samopopunjavanja, pristup u kom, nakon formiranja uzorka odabranog metodom slučajnog izbora, ispitanici/e sami popunjavaju upitnik, i to u dve varijante, putem interneta i u papirnoj formi. Princip samopopunjavanja svakako nije nov u istraživanjima i odnosi se na to da ispitanici popunjavaju upitnik bez posredovanja anketara, bilo da im se on pošalje ili uruči. U radu su navedene neke od prednosti ovakvog načina rada, kao što su: postizanje optimalne stope odgovora, smanjenje logistike za organizaciju istraživanja, snižavanje troškova istraživanja, smanjenje opasnosti od infekcije, to jest bezbednost anketara i ispitanika.

Zanimljiva je sociološka analiza u radu „Istraživački metodi i tematska usmerenost tokom pandemije: analiza naučnih radova objavljenih u najuticajnijim svetskim sociološkim časopisima“ autorke Aleksandre Marković. Naučni članci koji su predmet analize izabrani su iz časopisa s najvišim faktorom uticaja u dvoipogodišnjem periodu (2020. – jun 2022). Rad se, s jedne strane, bavi utvrđivanjem tema koje su tokom pandemije obrađivane u sociologiji, dok, s druge, daje značajne uvide o dominantnim metodima i načinima prilagođavanja istraživača u uslovima pandemije. Polazeći od toga da načini na koje istražujemo društvo i pojmovi koje koristimo utiču na oblikovanje predstava o društvenoj stvarnosti i društvenim odnosima, autorka postavlja i nudi jedan odgovor i na pitanje da li je savremena sociologija „ideologizovana i predstavlja svojevrsnu apologiju održavanja *statusa quo* ili teži kritičkom sagledavanju i promeni postojećih društvenih odnosa“.

Rad „Istraživanja o seksualnosti i intimnim odnosima: osvrt na period pre i tokom pandemije kovida 19“ autorke Selene Špice, daje nam uvid u pojedine aspekte istraživanja ovih tema uopšte i u uslovima pandemije. S obzirom na to da su seks i seksualno ponašanje „osetljive“ teme koje se tiču više društvenih tabua i duboke privatnosti, autorka ukazuje na više-

slojne uplive i prelamanje društvenog konteksta kod naučnog istraživanja seksualnosti. To se ogleda i u relativnom odsustvu ovakvih istraživanja kod nas, kao i u metodološkim problemima u prikupljanju verodostojnih podataka i njihovoj adekvatnoj interpretaciji. U metodološkom smislu, rad se bavi kvalitativnim istraživanjima i metodom dubinskih intervjuja, koje je autorka teksta radila pre i tokom perioda pandemije. U pitanju su ispitivanja o seksualnom ponašanju mladih ljudi u Srbiji, gde su putem dubinskih intervjuja ispitivane intimne prakse u rodnoj perspektivi. U radu se ukazuje na konkretne metodološke izazove, kao i na potencijal onlajn istraživanja za prevazilaženje određenih barijera koje se javljaju prilikom istraživanja licem u lice s učesnicima.

Poslednji tekst u zborniku dolazi iz polja pedagogije. U pitanju je rad autorke Ivane Dimitrijević „Istraživanje kvaliteta nastave u inicijalnom obrazovanju vaspitača na daljinu pre i tokom pandemije covid 19 – metodološki aspekti“. U pitanju je analiza kvaliteta nastave na daljinu na studijskom programu „Vaspitač dece predškolskog uzrasta – studije na daljinu“ u okviru Visoke škole strukovnih studija za vaspitače i poslovne informatičare – Sirmium u Sremskoj Mitrovici. Rad analizira promene u istraživanju kvaliteta nastave u inicijalnom obrazovanju vaspitača na daljinu pre i tokom pandemije. Autorka nudi nekoliko odgovora i objašnjenja u vezi s ulogom istraživačice u relaciji s ispitanicama, manjim odzivom potencijalnih ispitanika/ca u vreme pandemije, kao i promenom istraživanja, koje se u poslednjem talasu odvijalo u potpunosti onlajn.

Na osnovu tekstova koje su ponuđeni u ovom zborniku, dobijamo značajne uvide u to kako adaptirana istraživačka metodologija u uslovima pandemije može biti priprema za buduće situacije vanrednih kriza. Iako je ideja zbornika bila da prikupimo i proširimo znanja i iskustva do kojih smo došli zbog naših budućih socioloških istraživanja, nadamo se da će tekstovi biti korisni i kolegama i kolegicama iz drugih disciplina.

Literatura

- Ali, SH., Foreman, J., Capasso, A., Jones, AM., Tozan, Y. and DiClemente, RJ. (2020). Social media as a recruitment platform for a nationwide online survey of COVID-19 knowledge, beliefs, and practices in the United States: methodology and feasibility analysis. *BMC Med Res Methodol.* 20(1): 116.
- American Psychological Association (APA) (2020). *Conducting research during the COVID-19 pandemic: Advice from psychological researchers on protecting participants, animals, and research plans.* American Psychological Association. <https://www.apa.org/news/apa/2020/03/conducting-research-covid-19>

- Christakis, N. (2020). *Apollo's Arrow. The profound and enduring impact of the Coronavirus on the way we live*. Little, Brown Spark
- Grasso M., Klicperová-Baker M., Koos S., Kosyakova Y., Petrillo A. and Vlase I. (2021). The impact of the coronavirus crisis on European societies. What have we learnt and where do we go from here? – Introduction to the COVID volume. *European Societies* 23(S1): S2–S32. <https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1869283>
- Krouwel, M., Jolly, K., and Greenfield, S. (2019). Comparing Skype (video calling) and in-person qualitative interview modes in a study of people with irritable bowel syndrome – An exploratory comparative analysis. *BMC Medical Research Methodology*, 19(1): 219.
- Lianos, M. (ed.) (2021) *European societies in the time of the coronavirus crisis*. Special issue, *European Societies*, 23(1). <https://www.tandfonline.com/toc/reus20/23/sup1>
- Lupton, D. (ed.) (2021). *Doing fieldwork in a pandemic*, <https://docs.google.com/document/d/1clGjGABB2h2qbduTgfrqribHmog9B6P0NvMgVuiHZCl8/edit?usp=sharing>
- Mayer, U. K. (2022). Aspects of a sociology of the pandemic: Inequalities and the life course, *Vienna Yearbook of Population Research*, 20: 15–37, DOI: 10.1553/populationyearbook2022.per01, https://www.austriaca.at/0xc1aa5576_0x003d9899.pdf
- Moises Jr., C. (2020). Online data collection as adaptation in conducting quantitative and qualitative research during the COVID-19 pandemic. *European Journal of Education Studies*, 7(11). <http://dx.doi.org/10.46827/ejes.v7i11.3336>
- Poleti Ćosić, D. (2022), Čemu nas je pandemija koronavirusa naučila?, *Stanovištvo*, 60: 141–147.
- Sy, M., O'Leary, N., Nagraj, S., El-Awaisi, A., O'Carroll, V. and Xyrichis, A. (2020). Doing interprofessional research in the COVID-19 era: a discussion paper. *Journal of Interprofessional Care*, 34(3): 1–7.

Vesna Lukić¹

Institut društvenih nauka

Jelena Predojević Despić²

Institut društvenih nauka

IZAZOVI I MOGUĆNOSTI UPOREDNOG KVALITATIVNOG ISTRAŽIVANJA MIGRACIJA TOKOM PANDEMIJE KOVIDA 19: ISTRAŽIVAČKA PERSPEKTIVA

Apstrakt: Uticaj pandemije kovida 19 na različite sfere društva veoma je kompleksan. U radu se, kroz pregled istraživanja u svetu i Srbiji, ukazuje na uticaj pandemije kovida 19 na međunarodne migracije i migrante, kao i na rastuće izazove kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja migracija u uslovima pandemije. Posebna pažnja posvećena je uticaju specifičnih društvenih okolnosti na istraživače u oblasti migracija, te razvoju istraživačke strategije i sprovođenju uporednog kvalitativnog istraživanja migracija u dve zemlje za vreme pandemije. Iz perspektive istraživača, ukazano je na prilagođavanje načina istraživanja, kao i na mogućnosti i ograničenja sprovođenja istraživanja uticaja pandemije kovida 19 na migrante iz Srbije i Severne Makedonije neposredno po izbijanju pandemije. Cilj rada je da doprinese boljem razumevanju izazova koje je pandemija kovida 19 nametnula kako međunarodnim migrantima tako i istraživačima u oblasti migracija. Na osnovu našeg iskustva, ukazano je na potencijal kvalitativnog istraživanja migracija iz demografske perspektive. U tom smislu se ističe važnost znanja i metodološke strategije, kao i iskustva istraživača u sprovođenju kvalitativnih istraživanja. Takođe, predložena je važnost osmišljavanja strategije izgradnje odnosa poverenja sa sagovornicima tokom višestruko stresnog perioda, kao i značaj upotrebe triangulacije i ponovljenog kontakta sa sagovornicima u svrhu veće validnosti prikupljenih podataka i osnaživanja verodostojnosti analize.

Ključne reči: pandemija kovida 19, radne migracije, metodologija istraživanja migracija, kvalitativno istraživanje

1 lukicbodirogav@gmail.com

2 jpredojevic.despic@gmail.com

Uvod

Migracioni izazovi i negativne zdravstvene i socio-ekonomske posledice s kojima se suočavaju međunarodni migranti i njihove porodice nakon izbijanja pandemije su ogromni. To se naročito odnosi na migrante s privremenim radnim statusom ili neregulisanim boravkom u zemljama destinacije, jer su dodatno bili izloženi nesigurnosti, zdravstvenom riziku, kao i stigmatizaciji, kako u zemljama destinacije tako i po povratku u zemlju porekla (Moroz et al., 2020; Guadagno, 2020; Predojević-Despić, 2021). Samo jedan od problema s kojima su se suočavali jeste prekid privremenih radnih ugovora, što je, pored umanjenja ili neisplaćene zarade, neretko uzrokovalo i gubitak mogućnosti legalnog statusa, smeštaja, pristupa socijalnoj zaštiti i zdravstvenim uslugama. Društvena stigma povezana s pandemijom izazivala je dodatnu nesigurnost i anksioznost. Glasine i teorije zavere o pandemiji kovida 19 brzo su se širile, podstičući nepoverenje prema migrantima i manjinskim grupama, koje su neretko optuživane za prenošenje i širenje zaraze (Diaz et al., 2021). Odranije je poznato da pandemije i epidemije stvaraju strah, što povećava rasizam i ksenofobiju. Tako, smatra se da je rasizam jedan od uzroka što je pandemija kovida 19 postala veliki teret za migrante i etničke manjine (Devakumar et al., 2020). Pojedinci koji su pretrpeli diskriminaciju postajali su sve ranjiviji, a zaraženi su se sve teže i sporije oporavljali (Demirtaş-Madran, 2020).

Posebne poteškoće izazvale su mere ograničavanja kretanja i zatvaranje granica. To je migrantima dodatno otežalo povratak u zemlje porekla i pored napora država destinacije i porekla da donesu privremene mere i organizuju pomoć svojim građanima u inostranstvu. O tome svedoče i podaci Uprave granične policije Srbije da se tokom marta i aprila 2020, to jest, neposredno pre i u vreme prvog zatvaranja granica širom sveta, u zemlju vratilo više od 400.000 državljana Srbije koji su uoči izbijanja pandemije boravili u inostranstvu, nezavisno od njihovog migracionog statusa, a isto toliko stranih državljana se nalazilo u tranzitu kroz Srbiju.³ Anketno istraživanje (Pešić, 2020; Vesković-Andelković, 2021) pokazalo je da je za skoro trećinu povratnika koji su se tokom prvog talasa zaključavanja vratili u Srbiju motiv povratka ugrožena materijalna egzistencija, bilo da su ostali bez prihoda, posla, da su poslani na prinudni odmor i drugo. Takođe, komparativno istraživanje putem intervju-a među migrantima s privremenim radnim statusom u Srbiji i Severnoj Makedoniji, čije metodološke karakteristike razmatramo u ovom radu (Lukić et al., 2021),

3 Podaci su dobijeni od Uprave granične policije Srbije na zahtev Instituta društvenih nauka.

pokazuje da su privremeni migranti, a naročito oni koji često ponavljaju boravak u inostranstvu, uključujući nedokumentovane radne migrante, kao i dnevni migranti, bili izloženi najvećoj nesigurnosti nakon izbijanja pandemije. Većina je među prvima dobila otkaze, i to pre isteka radnog ugovora. Takođe, skoro svi su ostali bez socijalne i zdravstvene zaštite. Jedan od razloga nagle promene radnog i socijalnog statusa je taj što privremeni migranti uglavnom rade u sektorima koji su bili pogođeni krizom neposredno nakon izbijanja pandemije (Lukić et al., 2021).

Tehnološki napredak će sve više uticati na selektivnost migranata, naročito zato što je dodatno podstaknut izazovima pred kojima su se našle nacionalne ekonomije tokom pandemije. Istraživanje u Japanu pokazalo je, međutim, da automatizacija u nezi bolesnika nije smanjila potrebu za radom migranata, već su roboti spustili poslove migranata na još niži nivo, a oni zauzeli njihov (Wright, 2019). S obzirom na to da se tokom pandemije pokazalo da domaće stanovništvo ne želi da obavlja teške i slabo plaćene poslove i pored toga što su ostali bez posla, udeo niskokvalifikovanih migranata u imigracionim zemljama mogao bi da se uveća u skoroj budućnosti (Martin, 2020). U tom smislu, istraživanja u Srbiji su pokazala da velika većina sagovornika koji su se vratili u Srbiju, uprkos brojnim problemima s kojima su se suočili, iskazuje želju da opet ode na rad u inostranstvo čim se za to stvore uslovi (Predojević-Despić and Lukić, 2021; Vesković-Andelković, 2021).

Digitalizacija i mogućnosti rada na daljinu tokom poslednjih godinu i po dana značajno su pomogli da se u društvu umanje negativne posledice pandemije. Nove forme hibridnog rada (delom na poslu, a delom onlajn od kuće), nastale tokom pandemije, verovatno će se zadržati za deo radnika. Međutim, i pored toga što je u mnogim zemljama dosta usluga prebačeno na internet platforme, zasad su poslovi koji mogu da se obavljaju na daljinu rezervisani samo za mali deo privilegovanih zanimanja, koja uglavnom ne obuhvataju cirkularne migrante.

Polazeći od pojma prekarnosti, kao teorijsko-analitičkog koncepta (Schierup and Jorengsen, 2017), i povezujući ga s ranjivošću cirkularnih migranata, ovaj rad ima za cilj da doprinese boljem razumevanju izazova koje je pandemija kovida 19 nametnula kako međunarodnim migrantima tako i istraživačima u oblasti migracija. Tekst se sastoji iz tri celine. Prva celina je posvećena uticaju pandemije kovida 19 na međunarodne migracije i migrante, druga se bavi izazovima kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja migracija, naročito u uslovima pandemije kovida 19, a u trećoj se iz perspektive istraživača razmatraju ključni elementi uporednog kvalitativnog istraživanja uticaja pandemije kovida 19 na migrante iz Srbije i Severne Makedonije: istraživački pristup, istraživački metod i način

istraživanja, tip i veličina uzorka, način prikupljanja podataka, način analize podataka i predstavljanja rezultata. Naglasak je na izazovima i mogućnostima istraživanja migracija u vreme pandemije kovida 19.

Izazovi kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja migracija dodatno naglašeni u uslovima pandemije kovida 19

Imajući u vidu različite izazove izazvane pandemijom kovida 19, može se zaključiti da će ekonomski razvijene zemlje napraviti zaokret u definisanju imigracionih politika. S jedne strane, sve otvorenije će se voditi oštra borba za privlačenje i zadržavanje migranata čija će znanja i kvalifikacije moći najoptimalnije da se iskoriste za socio-ekonomski razvitak. S druge strane, predviđa se veća selektivnost i rast nesigurnosti niskokvalifikovanih stranih radnika, uz povećanje udela migranata s kratkoročnim radnim vizama ili neregulisanim radnim statusom (Gamlen, 2020). Takva situacija će voditi zemlje porekla migranata u sve nepovoljniji položaj (Predojević-Despić, 2021).

Kako bi se prevazišle negativne posledice pandemije kovida 19 na migracione tokove i dinamiku društvenog razvitka, kao i kolateralni efekti na različite migrantske grupe, te kako bi mogao da se unapredi njihov položaj u društvenim kontekstima koji se u uslovima pandemije naglo menjaju, potrebno je značajno unaprediti razumevanje kompleksnih interakcija i nastalih posledica kako na individualnom tako i na strukturnom nivou (Diaz et al., 2021). Međutim, proučavanje migracionih kretanja i karakteristika migranata je kompleksno. Privremene i cirkularne migracije i rast međunarodne mobilnosti radne snage u nedostatku univerzalnih ili zajedničkih prostorno-vremenskih kategorija, kao i poređenja između zemalja, stvaraju dodatni problem u mogućnostima merenja i proučavanja migracija (Skeldon, 2021). U tom smislu, potrebno je unaprediti mogućnosti merenja migracija i iskorišćenja potencijala povezivanja kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja. To je naročito važno jer se predviđa da će se proučavanje migracija u budućnosti mnogo više usmeriti ka novim kompleksnim istraživačkim temama. Neke od njih su dosta složene i zahtevaju usaglašenost istraživanja i u prirodnim i u društvenim naukama. To su, u prvom redu, istraživanja međunarodnih kretanja izazvanih iznenadnim promenama u životnom okruženju, uključujući klimatske promene, kao i epidemiološka istraživanja, u kojima će prostorna mobilnost zauzimati centralno mesto (Skeldon, 2021). Predviđa se da će bolje merenje i razumevanje migracija postati jedna od glavnih tema i u demografskim istra-

živanjima, jer su one ključne ne samo za bolje razumevanje sve kompleksnijih migracionih trendova, koji su nakon izbijanja pandemije dodatno usložnjeni, već i za izradu tačnih procena stopa fertiliteta i mortaliteta, kao i zdravstvenih indikatora, na različitim nivoima u prostornom i vremenskom smislu (Zagheni, 2021).

Otuda, u kontekstu kompleksnih posledica nastalih tokom pandemije kovida 19, istraživači naglašavaju da mora značajno da se unapredi proučavanje veze migracija s drugim segmentima društva i mogućnostima njihove efikasnije interakcije s političkim odgovorima države, naukom i tehnologijama koje mogu da doprinesu premošćavanju negativnih posledica pandemije, prvenstveno na tržištu rada, ali i u svim drugim segmentima društva (Skeldon, 2021; Martin, 2020). Međutim, proučavanje migracija i njihovih efekata kroz približavanje i povezivanje kvantitativnih i kvalitativnih metoda nije lako. U poslednjih desetak godina vide se pozitivni pomaci, naročito u oblastima čija se istraživanja baziraju na kvantitativnom pristupu. To se uglavnom dovodi u vezu s potrebom za razvitkom eksplanatornih (umesto deskriptivnih i prediktivnih) istraživačkih okvira, što je dovelo kako do poboljšanja kvantitativnih metoda tako i do sve veće zastupljenosti kvalitativnih pristupa (Coast et al., 2009). U tom smislu, naglašava se da ne treba praviti oštru podelu istraživanja na kvalitativna i/ili kvantitativna, jer i jedna i druga imaju veze s istraživačkim paradigmatama s kojima nisu nužno kompatibilna (Coast et al., 2009). Sve više se javlja potreba za nijansiranim razumevanjem složenosti migracionih procesa i njihovih posledica, uz veće razmatranje kako globalnog tako i individualnog nivoa analize (Pisarevskaya et al., 2020). Otuda, u određenim disciplinama, kao što je i demografija, u kojima je u donošenju zaključaka veoma bitna statistička reprezentativnost, prednost se daje kvalitativnim metodama koje omogućavaju uključivanje što većeg broja učesnika (Coast et al., 2009). Stoga ne iznenađuje što dubinski polustrukturirani intervjui opstaju kao ključni metod kvalitativnog istraživanja migracija (Yalaz and Zapata-Borrero, 2017).

Rezultati istraživanja o uticaju pandemije na javno zdravlje i položaju migrantske populacije u skandinavskim zemljama (Diaz et al., 2021) pokazuju da se još uvek malo zna o mehanizmima i dugoročnim efektima strukturnih faktora na ishode pandemije. Zaključuje se da postoji preka potreba za inovativnom interdisciplinarnošću, koja treba da uključi i sistemske i individualne analitičke nivoe. Ističe se da samo kroz takav pristup mogu bolje da se razumeju različiti mehanizmi koji su doveli do velikog širenja obolevanja među migrantima, čime se ujedno proizvode i nove informacije, koje će unaprediti zdravlje celog društva i spremnost za moguću novu pandemiju, kao i značajno doprineti smanjenju društvenih nejednakosti (Diaz et al., 2021).

Koncept prekarnosti omogućava da se razumevanje višestrukih aspekata ranjivosti migranata sagleda na sveobuhvatniji način. Na taj način se ranjivost i marginalizacija migranata razmatraju ne samo u kontekstu zapošljavanja i tržišta rada, već i u širem društvenom kontekstu, s obzirom na to da su implikacije na društveni i ekonomski život i migranata i društava kako destinacije tako i porekla, brojne i kompleksne (Schierup and Joregnsen, 2017). To se naročito odnosi na migrantske grupe koje su nedovoljno vidljive i socijalno isključene (Marković, 2018), kao što su privremeni, cirkularni i sezonski, kao i nedokumentovani migranti. Iskustvo prekarnosti usko je povezano i s pluralizacijom diskriminacije i marginalizacije na osnovu ukrštanja i spajanja razlika prema etničkoj pripadnosti, klasi, polu, starosti, imigrantskom statusu i drugo (McDovell, 2008). Izučavanje takvih iskustva u kontekstu pandemije kovida 19 doprinosi ne samo boljem razumevanju postojećih obrazaca, već i označavanju načina na koji je pandemija oblikovala postojeće trendove (Choonara, Murgi and Carmo, 2022).

O potrebi za sveprisutnijom interdisciplinarnošću u istraživanju govore i zaključci analize izloženosti izazovima i progresiji ranjivosti migranata u kontekstu pandemije kovida 19. Na osnovu analize publikacija dostupnih na Skopusu u oblastima javnog zdravlja i društvenih nauka, Molenaar i Van Praag (2022) naglašavaju da postoji potreba za složenim sistemskim pristupom kako bi se omogućilo sveobuhvatnije razumevanje složenih međusobnih veza između različitih društvenih aspekata krize. Fokus treba da bude na dinamičnim interakcijama koje povezuju položaj i iskustva migranata u zdravstvenim sistemima, na tržištu rada / radne politike i pravnim sistemima. Posebna pažnja treba da se posveti diskriminaciji i rasizmu s kojima se migranti suočavaju u društvu uopšte, a koji su dodatno usložnjeni u uslovima pandemije. U tom smislu, autori (Molenaar and Van Praag, 2022) navode da su u većini analiziranih publikacija pokretači ranjivosti migranata tumačeni kao nepromenljive društvene karakteristike. Takođe, ističu da su široko rasprostranjene generalizacije u upotrebi pojma ranjivosti, odnosno da se migranti označavaju kao ranjivi bez pravljenja razlika između različitih grupa migranata. Uočeno je i da su u nekim analiziranim radovima stavovi migranata i proživljena iskustva o njihovoj pretpostavljenoj ranjivosti često isključeni iz diskursa (Molenaar and van Praag, 2022). Zaključuje se da navedena ograničenja mogu da se prevaziđu analizom složenih sistema. Na taj način bi se na ranjivost gledalo kao na dinamički ishod društvenog poretka i odnosa moći, i uvažilo bi se da spoljni faktori i izazovi, koji se nalaze izvan pojedinca ili grupe, značajno utiču na iskustva ranjivosti (Molenaar and Van Praag, 2022). Takvim pristupom bi se omogućilo i razmatranje heterogenosti iskustava unutar kompleksnih i raznolikih grupa, kao što su međunarodni migranti (Molenaar and Van Praag, 2022).

U kontekstu složenih društvenih izazova nastalih tokom pandemije, istraživači ističu i potrebu za širim razvojem međuregionalnih komparativnih okvira istraživanja. Iako takva istraživanja omogućavaju efikasno testiranje uopštavanja rezultata i doprinose formulisanju novih hipoteza i teorija koje bi istovremeno uzele u obzir i sličnosti i razlike u vremenu i prostoru (Fargues et al., 2022), sa sobom nose i različite izazove. Međutim, kako bi u uslovima iznenadnih društvenih promena, kao što je pandemija kovida 19, komparativna istraživanja mogla što efikasnije da se sprovede, treba posvećeno raditi na prevazilaženju najvećih izazova koji sprečavaju uporedivost rezultata, a to je da se koncepti i alati za merenje prilagode i testiraju u različitim kontekstima (Fargues et al., 2022). U tom smislu, treba posvetiti posebnu pažnju tome kako takozvana pozicioniranost istraživača može uticati na empirijsku primenu koncepta. Stoga, istraživači ne samo da moraju imati na umu da će njihova istraživačka znanja i metodološke strategije oblikovati rezultate, već i kako njihova pozicija u istraživanju može uticati na pitanja koja postavljaju, koncepte koje koriste, kao i tumačenja rezultata (Fargues et al., 2022).

Istraživanje uticaja pandemije kovida 19 na cirkularne migrante iz Srbije i Severne Makedonije

Istraživačko polazište

Izbijanje pandemije kovida 19 uslovalo je mere ograničenja kretanja i zatvaranje državnih granica, što se naročito odrazilo na privremene i ustaljene obrasce privremenih i cirkularnih migracija. Polazeći od konteksta ograničene mobilnosti za vreme pandemije, istraživani su uticaj pandemije kovida 19 i njenih društvenih posledica na privremene i cirkularne migrante iz Srbije i Severne Makedonije s ciljem dubljeg razumevanja zajedničkih izazova i problema s kojima se suočavaju zbog izbijanja pandemije.

Demografsko utemeljenje za istraživanje ove populacije činili su popisni podaci, podaci statistika zemalja odredišta i podaci Uprave granične policije Srbije. Naime, postoje saznanja da se emigranti iz Srbije usmeravaju ka novim destinacijama (Italija, Rusija, Mađarska). Iako popis iz 2011. jasno pokazuje da većina naših emigranata odlazi u tradicionalne zemlje destinacije, to jest Nemačku i Austriju, oni se ipak u poslednjem međupopisnom periodu sve više upućuju ka državama koje im u ranijim periodima nisu bile dovoljno privlačne. Broj emigranata se smanjio u tradicionalnim zemljama destinacije EU, a značajno povećao u većini novih članica EU. Vanevropske zemlje kao, na primer, Kina ili zemlje Per-

sijskog zaliva, gde, prema Čajka i Viljares Varela (Czaika and Villares Varela, 2012), privremene vize predstavljaju praktično jedinu mogućnost za radni boravak, takođe su sve značajnije destinacije za migrante iz Srbije. Analize statistika zemalja prijema pokazuju da za stanovništvo iz Srbije, ali i većinu drugih zemalja Zapadnog Balkana, uporedo s promenama u izboru zemalja destinacije, dolazi i do porasta zastupljenosti privremenih (i cirkularnih) migracija i do skraćenja boravka u zemljama destinacije (Predojević-Despić and Penev, 2014; Arandarenko, 2020), što ukazuje na postojanje značajnog kontingenta stanovnika Srbije koji učestvuje u privremenim migracijama.

Sličnost migracionih procesa u Srbiji i Severnoj Makedoniji, isti cilj, duga saradnja institucija, zajednička istraživačka niša i povezanost među istraživačima, uticala je na opredeljenje za uporedno istraživanje u dve zemlje. Istraživanje je počelo u maju 2020. godine, što je omogućilo određenu vremensku distancu od neposrednog uticaja pandemije kovida 19 u Evropi sredinom marta 2020. i pružilo mogućnost obuhvatanja perspektive o promeni iskustva u migraciji i migracionim namerama nakon ovog perioda. Sagovornici su bili međunarodni migranti, od kojih je velika većina imala iskustvo migracije i nakon početka pandemije i vratila se u zemlju porekla do početka maja 2020. godine.

Metodološka razmatranja

Odabir istraživačkog pristupa i metoda proizašao je iz potrebe da se dopre do migranata iz Srbije i Severne Makedonije, a naročito onih koji često ponavljaju svoj boravak u inostranstvu, tamo borave bez radne dozvole ili rade bez ugovora, te otuda nisu statistički vidljivi, ali i da se autentično predstave iskustva sagovornika, obezbedi verodostojnost istraživanja i proizvedu novi podaci i znanje.

Korišćen je kvalitativni pristup istraživanju privremenih i cirkularnih radnih migracija, s obzirom na to da je to sredstvo za istraživanje i razumevanje „značenja koje pojedinci ili grupe pripisuju društvenom ili ljudskom problemu“ (Creswell, 2013: 44). Polustrukturisani dubinski intervju je odabran kao često korišćen metod u društvenim naukama, a koji, prema Baribal i Vajt (Barriball and White, 1994), daje mogućnost da se predstave percepcije, stavovi i mišljenja sagovornika o istraživanim pitanjima, uz omogućavanje pojašnjenja odgovora i zadržavanja valjanosti i varijabilnosti u grupi uzoraka različitih ličnih istorija. Ovaj metod omogućava da se što uspešnije sagledaju jedinstvena iskustva izabrane ciljne grupe u vreme neposredno nakon izbijanja pandemije i nakon uspostavljanja restriktivnih mera, koje su uključile i vanredno stanje, ograničenje kretanja

i drugo. Otuda je smatrano da je ovaj istraživački metod optimalno sredstvo uz pomoć kojeg možemo da gradimo nova saznanja o migracijama i položaju migranata u vreme izbijanja i prvog talasa pandemije kovida 19.

Pitanja u vodiču za intervjuje formulisana su s ciljem da se razumeju procesi privremene i cirkularne migracije iz Srbije i Severne Makedonije i kako na njih utiče pandemija kovida 19 i njene društvene posledice. Intervjuje su vodili iskusni istraživači iz obe zemlje, koji su najpre prikupili socio-demografske podatke, od kojih bi neki mogli imati uticaja na migraciono iskustvo sagovornika. Razgovor je dalje usmeren kroz teme o motivima migracije, percepciji i iskustvima sagovornika tokom pandemije, a u vezi s njihovim pravnim i ekonomskim statusom i materijalnim stanjem neposredno pre ili nakon izbijanja pandemije kovida 19, zdravstvenim, porodičnim i izazovima povezanim s povratkom u zemlju porekla, te migracionim namerama u budućnosti i njihovim determinantama. Sagovornicima je bilo omogućeno da pokrenu i druga pitanja za koja su smatrali da su važna, uz slobodu da opišu svoja iskustva na jedinstven način. Ipak, ekonomske i zdravstvene teme pokazale su se za sve sagovornike kao važan segment iskustva tokom pandemije, bez obzira na to da li jesu ili nisu imali neposredno iskustvo mobilnosti nakon izbijanja pandemije kovida 19.

Danas je široko prepoznata naglašena upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT), koje obuhvataju i pametne telefone, od strane migranata. Ta tema sve je više u fokusu istraživača različitih disciplina koji razmatraju pitanje uloge IKT-a u migracionom procesu, uvažavajući specifičnosti zemalja porekla i destinacije, kao i različitih grupa migrantske populacije (Lukić, 2017). Prema Lukić (2017), korisnici IKT-a koji su relevantni za migracije su pojedinci – potencijalni migranti, migranti u procesu migracije i imigranti, njihove porodice, kao i različite interesne grupe (vladine i nevladine organizacije država porekla i destinacije migranata, lokalne zajednice, krijumčari i drugi). Takođe, brojne su mogućnosti koje IKT i ekspanzija društvenih medija pružaju za prikupljanje podataka i sprovođenje različitih istraživanja o migrantima, ali i o nemigrantima (stavovi prema migraciji i migrantima). Naučnici ukazuju na to kako ekspanzija jeftinih međunarodnih telefonskih poziva putem mobilnih telefona, kao relativno pristupačnih sredstava za komunikaciju, služi kao „društveni lepak“ koji povezuje migrante i nemigrante širom sveta (Vertovec, 2004; Horst, 2006).

Istraživanje je sprovedeno putem telefonskog poziva. Poziv putem mobilnog telefona, viber audio-poziv ili klasičan poziv, u zavisnosti od toga gde su sagovornici, trajao je od 30 do 40 minuta. Pošlo se od pretpostavke da su migranti navikli da komuniciraju na takav način s članovima

vima porodice i prijateljima (viber aplikacija), zatim da su to privremeni i cirkularni migranti koji možda nemaju kompjuter, vozači sa specifičnim radnim mestom, radnici na kruzerima i drugi, tako da su se telefon i viber aplikacija pokazali kao najpraktičnije i najjeftinije rešenje, ali i najbezbednije, s obzirom na okolnosti i uslov dostupnosti sagovornika, odnosno na ograničenja u putovanju, karantin i izolaciju. Unapred je dogovoreno vreme poziva po izboru sagovornika. Prvi kontakt je napravila osoba koja je preporučila sagovornika i taj posrednik (osoba u koju sagovornici imaju poverenja – član porodice, prijatelj, kolega, komšija) ukratko je predočio potencijalnim sagovornicima istraživanje i dobio njihov pristanak. To je bio prvi i značajan korak u uspostavljanju poverenja između istraživača i sagovornika. Na odabir načina prikupljanja podataka uticala je i osetljivost teme i iskustva sagovornika tokom višestruko stresnog perioda. Polazeći od pretpostavke da će sagovornici biti opušteniji ukoliko ne postoji vizuelna komunikacija, istraživači nisu koristili video-poziv. Stopa odgovora u obe zemlje je bila 100%, odnosno nije bilo odustajanja nakon započetog intervjua. Bilo je samo nekoliko promena dogovorenih termina za intervju. Dalje, odabir načina istraživanja putem pametnog telefona omogućio je praćenje promena u dinamičnom okruženju i uslovima pandemije – ponovni poziv. Naime, učesnici su pozivani dva puta (drugi put pred kraj kalendarske godine), što je omogućilo istraživačima uvid u perspektivu o promeni migracionog iskustva, migracionih strategija i planova tokom vremena.

Osmišljavanje i sprovođenje istraživanja započeto je tokom perioda vanrednog stanja, kada su mnoge institucije (Nacionalna služba za zapošljavanje, privatne agencije za zapošljavanje i dr.) kako u javnom tako i u privatnom sektoru radile otežano i s izmenjenim radnim vremenom. Njihova pomoć u dobijanju kontakata potencijalnih sagovornika bila bi veoma značajna. Ispostavilo se, međutim, da je u tom delikatnom vremenskom periodu uspostavljanje komunikacije s njima bilo veoma teško. Stoga se izbor sagovornika odvijao uz pomoć ličnih kontakata.

Korišćeni su ciljani uzorak i tehnika grudve, gde je upućen poziv za učešće prema migracionom iskustvu i kategoriji migranata, kao i prema struci. Ciljani učesnici su bili privremeni i cirkularni radni migranti iz Srbije i Severne Makedonije koji rade u različitim sektorima ekonomije. Naglasak je bio na izazovima s kojima su se suočili kao migranti tokom pandemije, ali i iskustvima mobilnosti tokom pandemije, ukoliko ih je bilo. Nije bilo relevantno da li su bili u zemlji porekla ili destinacije u trenutku obavljanja istraživanja. Rekrutovanje se odvijalo sve dok nismo došli do zasićenja i tačke u kojoj nije bilo novih tema i podataka (Fusch and Ness, 2015). Lista kontakata obuhvatila je i neke migrante iz Srbije za koje se

tokom razgovora ispostavilo da nisu privremeni i cirkularni. Istraživači su i s njima obavili razgovor do kraja, pa su te nalaze koristili u drugom radu.

Istraživanjem je obuhvaćeno 38 migranata iz Srbije i 20 iz Severne Makedonije, starosti od 20 do 59 godina. Većina učesnika je u najproduktivnijem radnom dobu (30–49 godina), u braku, i ima decu. Preovladavaju sagovornici sa najvišom završenom srednjom školom. Najveći broj sagovornika iz Severne Makedonije (75%) jesu muškarci, dok je za Srbiju uzorak uravnoteženiji prema polu (53% muškaraca). Sagovornici su zaposleni u raznim sektorima delatnosti. Od zemalja destinacije privremenih i cirkularnih migranata iz Srbije i Severne Makedonije najzastupljenija je Nemačka. Ostale zemlje odredišta za obe države su Austrija, Italija, Švajcarska, a zatim Hrvatska, Kipar, Mađarska, Crna Gora, Slovenija i Ujedinjeni Arapski Emirati za Srbiju, te Švedska, Francuska, SAD, Holandija i Ekvatorijalna Gvineja za makedonske radne migrante. Takođe, bilo je sagovornika koji rade kao posada kruzera ili u drugim profesijama gde se poslovi obavljaju na različitim lokacijama (Lukić et al. 2021: 58–59).

Podaci su prikupljeni vođenjem beleški na dva jezika. Razgovor nije sniman zato što je smatrano da (u skladu s temom intervjua i ciljnom grupom, kao i specifičnom situacijom izazvanom pandemijom kovida 19) telefonski razgovor (gde ne boravimo u istoj prostoriji, a uspostavljamo kontakt samo telefonski, tj. glasom, odnosno u uslovima koji onemogućavaju neverbalnu komunikaciju) ne pruža dovoljno mogućnosti da se odmah stekne dovoljno poverenja kod sagovornika, odnosno da pitanje da li možemo da snimamo razgovor može da uplaši sagovornike i da nakon toga njihovi odgovori ne budu dovoljno iskreni. Ovo stoga jer se većina sagovornika po prvi put susrela sa učešćem u nekom naučnom istraživanju. Zatim, neki sagovornici su pripadali grupi migranata koji nemaju radnu dozvolu i prekoračuju dozvoljeni period boravka u zemlji destinacije. Takođe, razgovor je uključivao i osetljive teme, opise neprijatnih doživljaja tokom boravka u inostranstvu, tokom povratka i nakon dolaska kući, tako da je bilo neizvesno da li bi sagovornici bili dovoljno otvoreni da je razgovor sniman.

Istraživački kontekst

Izazovi istraživanja u vreme pandemije

Prilikom sprovođenja kvalitativnog istraživanja migracija u vreme pandemije, istraživači su se suočili s izazovima etičke, metodološke i tehničke prirode. Osiguravanje anonimnosti sagovornika pokazalo se kao

naročito važno u specifičnoj situaciji i neizvesnosti koju je nametnulo izbijanje pandemije kovida 19. Istraživači su tome posvetili posebnu pažnju, te razgovori nisu snimani, nije formirana zbirka podataka o ličnosti niti su kontakti dalje prosleđivani za druga slična istraživanja. Bilo je takođe neophodno obezbediti sigurnost sagovornika i istraživača i ne izlagati sagovornike dodatnom stresu u datim okolnostima. Osiguranje bezbednosti sagovornika uz istovremeno zadržavanje kvaliteta istraživanja pokazalo se kao veliki izazov za istraživače. Sprovođenje istraživanja za vreme pandemije i održavanja fizičke distance zahtevalo je prilagođavanje načina istraživanja, koje je stoga obavljeno putem telefonskog poziva čak i s onim sagovornicima koji su bili u Srbiji za vreme istraživanja, kako bi se osigurala bezbednost za učesnike, uključujući i istraživače.

Najbrojniji izazovi s kojima su se istraživači suočili prilikom sprovođenja uporednog istraživanja u dve zemlje u vreme pandemije bili su metodološke prirode:

- definisanje nacrt istraživanja, metoda i tehnika;
- kreiranje vodiča za intervju;
- usklađivanje odabira sagovornika – ispunjavanje kriterijuma;
- usklađivanje načina sprovođenja istraživanja, prikupljanja podataka (lista tema koju svi sagovornici moraju da prođu), i
- usklađivanje analize podataka i načina predstavljanja rezultata (odabir navoda sagovornika).

U cilju prevazilaženja poteškoća s kojima su se istraživači iz dve zemlje suočili prilikom sprovođenja kvalitativnog istraživanja migracija u vreme pandemije održavana je kontinuirana komunikacija istraživača putem elektronske pošte i putem viber grupnog poziva – sastanci. Na sastancima se definisao nacrt istraživanja; kreirao vodič za intervju; razrešile dileme oko izbora sagovornika u obe zemlje; uskladio način sprovođenja istraživanja i prikupljanja podataka; uskladio način vođenja beleški (zapisivanje izjava, a ne stavova istraživača o izrečenom); usaglasili stavovi kad je postignuta saturacija; proverile interpretacije i njihova konzistentnost u okviru nalaza; i odgovorilo na istraživačka pitanja. Bilo je značajno to što su svi članovi tima dobro govorili jedan isti jezik, u ovom slučaju srpski. Otuda je srpski jezik uspostavljen kao radni jezik celog istraživačkog tima. Nije bilo potrebe za prevodjenjem beleški. Proverljivost dela podataka obezbeđena je putem posrednika koji je preporučio sagovornika.

Tehnički izazovi istraživanja odnose se na kvalitet telefonske veze prilikom intervjuisanja. Tu su se javili problemi samo kod nekoliko sagovornika, ali generalno nije bilo većih poteškoća jer je istraživanje postavljeno

tako da su sagovornici određivali vreme intervjua, pa su uglavnom birali vreme i mesto s dobrom internet konekcijom.

Mogućnosti istraživanja u vreme pandemije

Prilagođavanje istraživačke metodologije – organizacija i sprovođenje istraživanja putem elektronske pošte, telefona i viber aplikacije, pokazali su se kao veoma praktično i jeftino rešenje, ali i najbezbednije s obzirom na okolnosti pandemije. Smatra se da dubinski intervjui licem u lice pružaju najbolje mogućnosti za dobijanje što verodostojnijih odgovora sagovornika, jer fizička prisutnost omogućava efikasnije uspostavljanje ličnog odnosa poverenja između istraživača i sagovornika i pomaže istraživaču u procenjivanju neverbalnih znakova i govora tela učesnika. Međutim, u literaturi se sve više razmatraju mogućnosti i prednosti korišćenja drugačijih načina intervjua, uključujući telefonski. Kvalitativni podaci dobijeni putem telefonskog intervjua ocenjeni su kao sveobuhvatni, detaljni i visokog kvaliteta (Chapple, 1999; Sturges and Hanrahan, 2004).

Kao sredstvo za prikupljanje podataka u kvalitativnim istraživanjima, u poređenju s ličnim intervjuiima, prednosti korišćenja telefona su te što učesnicima omogućavaju da ostanu na „svom terenu“ (McCoyd and Kerson, 2006: 399), pružaju više anonimnosti i privatnosti (Sturges and Hanrahan, 2004) i smanjuju društveni pritisak (McCoyd and Kerson, 2006). Prema Mek Girk i O'Nilu (McGuirk and O'Neill, 2016), ovaj način sprovođenja istraživanja omogućava zadržavanje privatnosti i aktivno učešće sagovornika, koje se ogleda u pružanju dugih usmenih odgovora na otvorena pitanja u bliskom dijalogu između istraživača i sagovornika.

Opšti utisak istraživača u slučaju kvalitativnog istraživanja privremenih i cirkularnih migracija u Srbiji i Severnoj Makedoniji tokom pandemije kovida 19 potvrđuje da su sagovornici bili opušteni prilikom razgovora telefonom i spremni da slobodno razgovaraju i otkriju intimne informacije. Migrantkinje su više pričale o osećanjima i govorile su emotivnije od muškaraca o različitim teškim situacijama kroz koje prolaze ili su prolazile usled posledica pandemije kovida 19. Prednost je i to što nam je odsustvo vizuelne komunikacije pružilo mogućnost nenametljivog vođenja beleški, što Sturges i Hanrahan (2004) ističu kao veoma važno.

Uspostavljanjem kontakta pre obavljanja telefonskih intervjua, te pozivom u dogovoreno vreme, isključena je mogućnost za ometanje učesnika aktivnostima u njihovom okruženju na koju ukazuju pojedini autori (McCoyd and Kerson, 2006; Opdenakker, 2006), iako su takva ometanja prijavljena i tokom sprovođenja klasičnih intervjua (Sturges and Hanrahan, 2004).

Angažovanje više istraživača koji sprovode istraživanje u dve zemlje u uslovima pandemije kovida 19 omogućilo je više različitih pogleda na određeno ponašanje, te izbegavanje grešaka koje bi bile posledica njihovih predrasuda ili jednostranosti. Kvalitativne informacije sagledane su iz individualne perspektive različitih istraživača i sagovornika. Navodi nekoliko različitih sagovornika, kao često korišćen indirektan vid triangulacije izvora prema Baksteru i Elisu (Baxter and Eyles, 1997: 514), poslužili su za integraciju informacija iz različitih izvora. Upotreba triangulacije i ponovljenog kontakta sa sagovornicima korišćena je u svrhu veće validnosti prikupljenih podataka i osnaživanja verodostojnosti analize. Tematska analiza je rađena odvojeno po zemljama, ali i sumarno.

Diskusija i zaključak

Izbijanje pandemije kovida 19, pored ogromnih negativnih zdravstvenih i socio-ekonomskih posledica po migrante i njihove porodice, značajno utiče i na globalne radne migracije, ali i na efekte koje migracije imaju na svetsku ekonomiju i socio-ekonomski razvitak kako zemalja destinacije tako i porekla. U tom smislu, veoma je bitno omogućiti optimalne uslove i načine za sprovođenje istraživanja koja će značajno unaprediti razumevanje kompleksnih interakcija i nastalih posledica kako na individualnom tako i na strukturnom nivou, posebno kad su u pitanju ranjive migrantske grupe.

Pandemija kovida 19 nametnula je istraživačima mnoge izazove u sprovođenju terenskog istraživanja, što se naročito odnosi na međunarodna istraživanja (Della Puppa and Perocco, 2022). Tako, zbog ograničenog pristupa ranjivim populacijama na terenu, mnoge dosad objavljene studije koristile su podatke „iz druge ruke“, pronađene u resursima dostupnim na internetu.

Važno je imati na umu kako je znanje proizvedeno (Fargues et al., 2022: 53), a jasno razumevanje ograničenja istraživanja trebalo bi da bude obaveza svakoga ko se bavi istraživanjem migracija, naročito prilikom sprovođenja kvalitativnih istraživanja u specifičnim društvenim okolnostima. Premda je prikazano istraživanje malog obima i njegovi zaključci se ne mogu generalizovati, jedno je od prvih studija u Srbiji koje pruža dublji uvid u razumevanje uticaja pandemije kovida 19 na cirkularne migrante iz Srbije, a posebno za one koji su se nakon izbijanja pandemije vratili u Srbiju. Ipak, istraživanje u Severnoj Makedoniji nije uspelo da obuhvati sezonske migrante zaposlene u poljoprivrednim aktivnostima, koji su, prema saznanjima istraživača, znatno zastupljeni u toj državi. Ispostavilo se da je teško doći do njih u uslovima izolacije i bez kontakta s agencijama za zapošljavanje u inostranstvu.

Prikazano istraživanje sprovedli su lokalni istraživači u obe zemlje. Fargues i saradnici (2022) ističu da upravo lokalni istraživači na najbolji mogući način mogu da razumeju određene fenomene, jer je za precizno istraživanje određene pojave potrebna dubina lokalnog znanja. Iako, prema Koseleku (Koselleck, 2004), jezičke razlike mogu uticati na empirijske razlike u rezultatima, to se nije desilo u slučaju prikazanog istraživanja, jer su srpski i makedonski jezik veoma slični i pripadaju južnoslovenskim jezicima. Iako su jezici slični, istraživači nisu mogli uvek u potpunosti da se razumeju, tako da je komunikacija na jednom jeziku (srpskom) tokom istraživanja bila veoma značajna za uspešnu analizu rezultata.

Premda su efekti pandemije uticali na uslove rada istraživača, smatramo da oni nisu uticali na dobijene rezultate istraživanja, kao ni na izolovanost među istraživačima. U našem slučaju, sprovođenje istraživanja u specifičnim uslovima nametnulo je veću posvećenost organizaciji, a naročito češćoj i planiranoj komunikaciji istraživača iz dve zemlje u kojima je istraživanje sprovedeno. Različita dužina trajanja vanrednog stanja u Srbiji (52 dana) i Severnoj Makedoniji (88 dana) nije imala uticaja na tok sprovođenja istraživanja, s obzirom na odabrani način istraživanja.

Iskustva stečena tokom realizacije ovog istraživanja ukazuju da istraživači mogu relativno brzo da se prilagode i prevaziđu različita ograničenja u sprovođenju istraživanja, kao što su ona koja im je nametnula pandemija kovida 19. Ističemo značaj osmišljavanja strategije izgradnje odnosa poverenja sa sagovornicima za uspeh sprovođenja istraživanja. Smatramo da je pripremljenost sagovornika od strane posrednika (osoba koje su članovi njihove neformalne mreže kontakata), u smislu preporuke i osnovnih informacija o istraživanju i temama razgovora, jedan od važnijih činilaca efikasnog sprovođenja istraživanja u stresnim okolnostima pandemije i usled brojnih problema s kojima su se migranti suočavali u to vreme. Iako je moguće da je odsustvo gledanja u sagovornika uticalo na kvalitet dobijenih podataka, naglašavamo značaj uticaja posrednika na izgrađeno poverenje tokom poziva bez međusobnog vizuelnog kontakta.

Na osnovu ovog iskustva smatramo da bi bilo korisno uključiti pitanje na kraju intervjua koje bi se odnosilo na sagovornike i koje bi pružilo uvide u njihov doživljaj učešća u istraživanju. Tako bi sagovornici dobili priliku da podele svoje utiske u vezi s različitim aspektima ovako sprovedenog istraživanja o migracijama (regrutovanje, telefonski intervjui i drugo) i mogli bi dati preporuke istraživačima za unapređenje načina sprovođenja budućih istraživanja. Njihova kritička analiza može ukazati na mogućnosti unapređenja pristupa i komunikacije s narednim sagovornicima, naročito u sklopu kvalitativnih istraživanja u specifičnim društvenim okolnostima i s ranjivim ciljnim grupama.

S obzirom na to da komparativna istraživanja omogućavaju efikasno testiranje mogućnosti uopštavanja rezultata i doprinose formulisanju novih hipoteza i teorija koje bi istovremeno uzele u obzir i sličnosti i razlike u vremenu i prostoru, potrebno je posvetiti veću pažnju prevazilaženju brojnih izazova koji sprečavaju njihovu širu primenu u proučavanju migracija i mobilnosti stanovništva. Stoga, treba posvećeno razvijati nove istraživačke tehnike, inovativne interdisciplinarne metode i vidove saradnje, koji će omogućiti da se bolje razumeju društveni fenomeni koji se istražuju, ali i da se utiče na njihovu transformaciju (Dowling, Lloyd and Suchet-Pearson, 2016), naročito u uslovima iznenadnih i naglih društvenih promena. U tom smislu, treba tražiti načine za približavanje i povezivanje kvantitativnih i kvalitativnih metoda u proučavanju migracija. To se naročito odnosi na naučne discipline koje se uglavnom oslanjaju na jedan metod, kao što je demografija. Dosadašnja istraživanja pokazuju da se još uvek malo zna o mehanizmima i dugoročnim efektima strukturnih faktora na ishode pandemije kod različitih grupa stanovništva, a naročito s migrantskim iskustvom, te da je razumevanje i globalnog i individualnog nivoa jednako bitno za dublje istraživačke uvide.

Pandemija koronavirusom uticala je na stvaranje izazovnog okruženja kako za migrante tako i za istraživače. To je učinilo dragocenijim međunarodnu istraživačku saradnju i razmenu iskustava, ali i evaluaciju i nove uvide vezane za istraživačke pristupe i metodologiju. Kompleksne društvene okolnosti nametnule su izazov razvoja metodoloških inovacija, podstičući dalji razvoj veština istraživača i njihov istraživački kapacitet u traganju za optimalnim i najbezbednijim rešenjima sprovođenja kvalitativnih istraživanja, uz istovremeno zadržavanje kvaliteta kao imperativa svakog istraživanja. U tom smislu, zadržavanje tradicionalnih kvalitativnih metoda, kao što je intervju, te njihovo povezivanje s mogućnostima koje pružaju informaciono-komunikacione tehnologije, pokazalo se kao odgovarajuće rešenje u datim okolnostima, bez obzira na ograničenja. Otuda naglašavamo značaj iskustvenog učenja kako bi istraživači mogli što bolje da se pripreme i prilagode za suočavanje s drugim sličnim situacijama.

Zahvalnica

Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2023. godinu, koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija, i COST akcije CA21143 TraFaDy – Dinamika transnacionalnih porodica u Evropi, koja je podržana u okviru Evropskog programa za saradnju u domenu naučnih i tehnoloških istraživanja.

Literatura

- Arandarenko, M. (2020). *Politička ekonomija izlaska iz lojalnosti. Uticaj emigracije i doznaka na socioekonomski razvoj Srbije*. Beograd: Fondacija Fridrih Ebert. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/17060.pdf>
- Barriball, K. and White, A. (1994). Collecting Data Using a Semi-Structured Interview: A Discussion Paper. *Journal of Advanced Nursing*, 19, 328–335. 10.1111/j.1365–2648.1994.tb01088.x
- Baxter, J. and Eyles, J. (1997). Evaluating Qualitative Research in Social Geography: Establishing 'Rigour' in Interview Analysis. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 22(4), 505–525.
- Czaika, M. and Villares Varela, M. (2012). Labour Market Activity, Occupational Change and Length of Stay in the Gulf. *IMI Working Papers Series*, No. 56. <http://esomi.es/attachments/article/566/WP56%20Labour%20market%20activity.pdf>
- Chapple, A. (1999). Issues in Research. The Use of Telephone Interviewing for Qualitative Research. *Nurse Researcher*, 6, 85–93.
- Choonara, J., Murgi, A. and Carmo, R. M. (2022). 16: Afterword: A Pandemic of Precarity. In *Faces of Precarity* (239–248). Bristol, UK: Bristol University Press.
- Coast, E., Mondain, N., Rossier, C. et al. (2009). *Qualitative research in demography: quality, presentation and assessment*. Paper for presentation at IUSSP 2009, Marrakech, 27th September – 2nd October. <https://iussp2009.princeton.edu/papers/93506>
- Creswell, J. W. (2013). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches* (3rd ed.). Thousands Oaks: Sage Publications.
- Della Puppa, F. and Perocco, F. (2022). Introduction: Migrants and Migration in the Eco-Pan-Syndemic Era. *Dve Domovini*, 56. <https://doi.org/10.3986/dd2022.2.01>
- Demirtaş-Madran, H. A. (2020). Exploring the Motivation Behind Discrimination and Stigmatization Related to COVID-19: a Social Psychological Discussion Based on the Main Theoretical Explanations. *Front Psychol*, 11: 569528.
- Devakumar D., Shannon G., Bhopal S. S. et al. (2020). Racism and Discrimination in COVID-19 Responses. *Lancet*, 395: 1194.
- Diaz, E., Mamelun, S, Eid, J. et al. (2021). Learning from the COVID-19 Pandemic Among Migrants: An Innovative, System-level, Interdisciplinary Approach is Needed to Improve Public Health. *Scandinavian Journal of Public Health*, 49: 804–808.
- Dowling, R., Lloyd, K. and Suchet-Pearson, S. (2016). Qualitative Methods 1: Enriching the Interview. *Progress in Human Geography*, 40(5), 679–686.
- Fargues, É., Solano, G., Huddleston, T. et al. (2022). *Going Global: Opportunities and Challenges for the Development of a Comparative Research Agenda on Citizenship Policies at the Global Level*. Working paper RSC 2022/41 Robert Schuman Centre for Advanced Studies Global Governance Programme-472 EUI.

- Fusch P. and Ness, L. (2015). Are we there yet? Data Saturation in Qualitative Research. *The Qualitative Report*, 20(9), 1208–1416.
- Gamlen, A. (2020). *COVID-19 and the Transformation of Migration and Mobility Globally – Migration and Mobility after the 2020 Pandemic: The end of an age?*. International Organization for Migration: August. <https://publications.iom.int/books/covid-19-and-transformation-migration-and-mobility-globally-migration-and-mobility-after-2020>
- Guadagno, L. (2020). *Migrants and the COVID-19 Pandemic: An Initial Analysis*. Migration Research Series 60, International Organization for Migration. <https://publications.iom.int/books/mrs-no-60-migrants-and-covid-19-pandemic-initial-analysis>
- Horst, H. A. (2006). The Blessings and Burdens of Communication: Cell Phones in Jamaican Transnational Social Fields. *Global Networks*, 6(2), 143–159.
- Koselleck, R. (2004). *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. Columbia University Press.
- Lukić, V. (2017). O odnosu informaciono-komunikacionih tehnologija i međunarodnih migracija. *Stanovništvo*, 55(2), 53–68. <https://doi.org/10.2298/STNV170505004L>
- Lukić, V., Predojević-Despić J., Janeska V. and Lozanoska A. (2021). How is COVID-19 Reshaping Temporary and Circular Labour Migration: Serbia and North Macedonia Perspectives. *Forum geografic* 20(1), 55–65. <https://doi.org/10.5775/fg.2021.051.i>
- Marković, A. (2018). Prekarnost i migranti: prolazni izazov ili pretnja za sigurnost i stabilnost neoliberalizma. U *Savremene migracije i društveni razvoj: interdisciplinarna perspektiva: tematski zbornik vodećeg nacionalnog značaja* (215–227). Beograd: Srpsko sociološko društvo, Institut društvenih nauka, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta. https://www.idn.org.rs/biblioteka/Zbornik_Migracije_Final_komplet.pdf
- Martin, P. (2020). *Food Supply Resilience and Migrant Workers* (MigResHub Think Pieces, 2020/03). Migration Policy Centre, RSCAS, European University Institute. <https://hdl.handle.net/1814/70317>
- McCoyd, J. L. and Kerson, T. S. (2006). Conducting Intensive Interviews Using Email. *Qualitative Social Work*, 5, 389–406.
- McDowell, L. (2008) Thinking through work: complex inequalities, constructions of difference and transnational migrants. *Progress in Human Geography*, 32(4), 491–507.
- McGuirk, P. M., and O'Neill, P. (2016). Using Questionnaires in Qualitative Human Geography. In I. Hay (ed.), *Qualitative Research Methods in Human Geography*. (246–273). Oxford University Press.
- Molenaar, J. and Van Praag, L. (2022). Migrants as ‘vulnerable groups’ in the COVID-19 pandemic: A critical discourse analysis of a taken-for-granted label in academic literature. *SSM-Qualitative Research in Health*, 2, 100076. <https://doi.org/10.1016/j.ssmqr.2022.100076>

- Moroz, H. et al. (2020). *Potential Responses to the COVID-19 Outbreak in Support of Migrant Workers* (June 19, 2020). COVID-19 Living Paper Washington, D.C.: World Bank Group. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/33625>
- OECD et al. (2021). *International Migration Outlook 2021*. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/29f23e9d-en>.
- Opdenakker, R. (2006). Advantages and Disadvantages of Four Interview Techniques in Qualitative Research. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 7(4). <https://doi.org/10.17169/fqs-7.4.175>
- Pisarevskaya, A. Levy, N., Scholten, P., and Jansen, J. (2020). Mapping Migration Studies: An Empirical Analysis of the Coming of Age of a Research Field. *Migration Studies*, 8(3), 455–481. <https://doi.org/10.1093/migration/mnz031>
- Pešić J. (2020). COVID-19, Mobility and Self-isolation. Experiences of the Serbia's citizens in the Times of Global Pandemic. *Sociologija*, 62(4), 467–485.
- Predojević-Despić, J. (2021). Mere za regulisanje privremenih i cirkularnih migracija i reintegracije: dodatni izazovi za zemlje Zapadnog Balkana u vreme Kovid-19 pandemije. *Demografija*, 18, 71–93.
- Predojević-Despić, J. and Penev, G. (2014). Emigration zones in Serbia: 2011 census results. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 148(3), 383–397.
- Predojević Despić, J. and Lukić, V. (2021). Challenges Faced by Serbian Migrants Caused by the Covid-19 Pandemic. *Teme*, 4, 1245–1260.
- Schierup, C. U. and Jørgensen, M. B. (2017). From 'Social Exclusion' to 'Precarity'. The Becoming-migrant of Labour: An Introduction. In *Politics of Precarity Migrant Conditions, Struggles and Experiences* (1–29). Leiden: Brill.
- Skeldon, R. (2021). Moving Towards the Centre or the Exit? Migration in Population Studies 1996–2021. *Population Studies*, 75(S1), 27–45. [10.1080/00324728.2021.1942178](https://doi.org/10.1080/00324728.2021.1942178)
- Sturges, J. E. and Hanrahan, K. J. (2004). Comparing Telephone and Face-to-Face Qualitative Interviewing: A Research Note. *Qualitative Research*, 4(1), 107–118. <https://doi.org/10.1177/1468794104041110>
- Vertovec, S. (2004). Cheap Calls: The Social Glue of Migrant Transnationalism. *Global Networks*, 4(2), 219–224.
- Vesković Anđelković, M. (2021). The Experiences and Expectations of Returnees to Serbia During the COVID-19 Pandemic. *Stanovništvo*, 59(1), 47–60. <https://doi.org/10.2298/STNV2101047V>
- Wright J. (2019). Robots vs Migrants? Reconfiguring the Future of Japanese Institutional Eldercare. *Critical Asian Studies*, 51(3), 1–24. [10.1080/14672715.2019.1612765](https://doi.org/10.1080/14672715.2019.1612765)
- Yalaz, E. and Zapata-Barrero. R. (2017). *Mapping the Qualitative Migration Research in Europe. An Exploratory Analysis*. Working Paper Series 32, Summer. Grup de Recerca Interdisciplinari en Immigració – UPF. Universitat Pompeu Fabra. www.upf.edu/gritim
- Zagheni, Emilio. (2021). Covid-19: A Tsunami That Amplifies Existing Trends in Demographic Research. In Landis MacKellar and Rachel Friedman (eds.) *Covid-19 and the Global Demographic Research Agenda* (77–82). New York: Population Council.

Reflections on Challenges and Opportunities of Comparative Qualitative Research Of Migration During the Covid-19 Pandemic: Researcher Perspective

Abstract: The impact of the COVID 19 pandemic on different spheres of society is very complex. This paper, through an overview of research in the world and Serbia, points out the impact of the COVID 19 pandemic on international migration and migrants, as well as the growing challenges of quantitative and qualitative migration research in pandemic conditions. Special attention is paid to the influence of specific social circumstances on researchers in the field of migration, as well as to the development of a research strategy and the implementation of a comparative qualitative study of migration in two countries during the pandemic. From the researcher's perspective, it was pointed out the adjustment of research methods and the possibilities and limitations of researching the impact of the COVID 19 pandemic on migrants from Serbia and North Macedonia, immediately after the outbreak of the pandemic. The goal of the work is to contribute to a better understanding of the challenges that the COVID 19 pandemic has imposed on both international migrants and researchers in the field of migration. Based on our experience, the potential of qualitative research on migration, from the perspective of demography, has been pointed out. In this sense, the importance of knowledge and methodological strategy, as well as the experience of researchers in conducting qualitative research, is highlighted. Also, the importance of the strategy of building a relationship of trust with respondents during multiple stressful periods was presented, as well as the importance of using triangulation and repeated contact with respondents to increase the validity of the collected data and strengthen the credibility of the analysis.

Key words: COVID-19 pandemic, labour migration, migration research methodology, qualitative research

Dunja Poleti Čosić¹

Institut za sociološka istraživanja

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

ISTRAŽIVANJE MOBILNOSTI U DOBA NEMOBILNOSTI

Apstrakt: Jedna od ključnih karakteristika savremenog sveta – mobilnost, bila je drastično otežana usled pandemije koronavirusa. Opšta obustava kretanja robe, usluga i ljudi kako preko nacionalnih granica tako i unutar njih, izazvala je veliki broj posledica kojima smo svedočili na svakodnevnom nivou. Cilj ovog rada je da prikaže i kritički preispita istraživanja mobilnosti na globalnom nivou iz metodološke perspektive, kao i da predstavi metodološke aspekte prvog istraživanja o mobilnosti građana Srbije nakon izbijanja pandemije koronavirusa. Naime, tim Instituta za sociološka istraživanja je u periodu od aprila do maja 2020. godine organizovao onlajn anketno istraživanje s građanima koji su prešli državnu granicu neposredno pre ili po uvođenju vanrednog stanja. Posebna pažnja je posvećena istraživačkim odlukama i problemima koji su pratili proces prikupljanja podataka u društvenoj klimi pogodnoj za razvoj teorija zavere i širenje nepoverenja u nauku.

Ključne reči: mobilnost, migracije, onlajn anketa, kovid 19, Srbija

Uvod

Globalno širenje virusa korona bilo je posledica jedne od najvažnijih odlika savremenog društva – mobilnosti, ali i determinanta njene temeljne promene, kojoj svedočimo poslednje tri godine. Već vekovima nije nepoznanica da ljudi svojim kretanjem prenose viruse iz jednog geografskog područja u drugo, šireći time njegov domet. Istorijski verovatno najupečatljiviji primer difuzije virusa relokacijom jeste donošenje malih boginja iz Evrope u Ameriku od strane konkvistadora (Sirkeci and Yüceşahin, 2020). Za razliku od tog primera, kovid 19 se pojavio u svetu koji je čvrsto isprepletan lokalnim i međunarodnim kretanjima stanovništva, koji

1 dunja.poleti@gmail.com

podrazumeva da broj građana mobilnih zbog posla, obrazovanja, iz porodičnih ili turističkih razloga, premašuje sve dosad poznate brojke (Skeldon, 2018). Bilo je očekivano da će se u eri *super* (Sirkeci and Yüceşahin, 2020: 328), odnosno *hiper mobilnosti* (Salazar, 2019: 18) patogeni lako i brzo prenositi vazдушnim putevima širom planete, te je neosporno da su intenzivna kretanja, posebno turista i poslovnih ljudi, bila ključni pokretač globalnog širenja virusa korona. Bez obzira na te činjenice, pandemija se ipak ne može pripisati mobilnosti (Guadagno, 2020).

Pošto su zakasnila s drugim reakcijama, vlasti država širom sveta su, usled ogromnog pritiska pod kojim su bile, većinu svojih resursa usmerile na vidljive mere i prominentne aktere, te su se fokusirale na mehanizme upravljanja migracijama (Banulescu-Bogdan et al., 2020). Šest dana nakon što je Svetska zdravstvena organizacija proglasila pandemiju korone, dakle, 17. marta 2020. godine, 90 vlada širom sveta najavilo je mere ograničenja putovanja zbog širenja kovida 19. Broj zemalja koji je nametao ograničenja kretanja rastao je kao i broj obolelih – eksponencijalno. Do kraja maja ograničenja su bila uvedena u čak 221 zemlji sveta (IOM, 2022: 3). Tako su neke od važnih odlika savremenog sveta – mobilnost, umreženost, fluidnost – iz temelja uzdrmane usled širenja virusa, a mobilni građani su u javnom diskursu okarakterisani kao krivci za njegovo širenje (Onoma, 2021).

Sama obustava kretanja možda danas i ne bi bila toliko istraživački relevantna da ograničenja nisu iz privremenog pretvorena u dugotrajno stanje: tokom perioda od dve godine u delo je sprovedeno čak 122.823 mera zabrane kretanja širom sveta (IOM, 2022: 2). Tako su posledice po globalni sistem mobilnosti zapravo postale dalekosežne. Međunarodna kretanja su neosnovano podeljena na esencijalna i egzistencijalna. Dok se na prva gledalo blagonaklono, druga, poput radnih migracija, smatrana su ličnim interesom, pa čak i hirom, te su sankcionisana (Salazar, 2021). Brojne zemlje su s vremenom prepoznale i iskoristile mogućnost da uskrate ulaske „manje poželjnim“ kategorijama stanovništva, poput izbeglica ili tražilaca azila (Banulescu-Bogdan et al., 2020), čime su uticale i na trajna kretanja, odnosno migracije (McAuliffe et al., 2021).²

Naučnici širom sveta su usmerili svoje resurse na pitanja mobilnosti, što potvrđuje i obilje literature o ovoj temi nastalo od početka pandemije do danas (Benita, 2021). Rad koji se nalazi pred vama ima za cilj da predstavi i kritički preispita metodološke pristupe razvijane u istraživanjima

2 Procenjeno je da je u 2020. godini stalni migracioni priliv u zemlje OEBS-a pao za više od 30%, što predstavlja najniži nivo imigracije još od 2003. godine. Među svim kategorijama trajnih migracija, porodična migracija je doživela najveći pad, i to za više od 35 odsto (<https://www.migrationdataportal.org/themes/migration-data-relevant-covid-19-pandemic>).

posvećenim mobilnosti sprovedenim tokom pandemije koronavirusa na globalnom nivou, kao i da prikaže metodološke aspekte prvog istraživanja o mobilnosti građana Srbije nakon izbijanja pandemije koronavirusa kod nas. Naime, tim Instituta za sociološka istraživanja je u periodu od aprila do maja 2020. godine organizovao onlajn anketno istraživanje s građanima koji su prešli državnu granicu neposredno pre ili po uvođenju vanrednog stanja. U istraživanju je korišćeno relaciono definisanje migracija i mobilnosti. Celokupni proces – od inicijalne ideje do realizacije terenskog dela – odvijao se u društvenoj klimi pogodnoj za razvoj teorija zavere i širenje nepoverenja u nauku (Lukić, 2021), stoga je posebna pažnja u ovom radu posvećena istraživačkim odlukama i problemima s kojima smo se susretali tokom faze prikupljanja podataka.

Koncepti migracija i mobilnosti

Odnos između koncepata migracija i mobilnosti složen je i višeznačan. Iako ova dva pojma na prvi pogled deluju jasno definisano i razgraničeno, ipak nije neuobičajeno da u naučnoj literaturi dolazi do njihove neprecizne i neujednačene upotrebe. Međutim, rasprave o konceptu mobilnosti i tome kako se on odnosi prema migraciji ne leže samo u akademskom polju. Ove razlike imaju i svoje vanakademske uzroke – povezani su s političkim interesima i kontekstima primene naučnih saznanja. Redosled važnosti po kom su koncepti poređani, dakle, nije samo ontološke prirode, već je i indikacija davanja prioriteta određenoj publici, akterima ili politici (Hui, 2016). U svakom slučaju, kao rezultat javlja se izostanak saradnje i interdisciplinarnog dijaloga između istraživača koji se bave ovim oblastima.

Zbog svega prethodno navedenog, da bi se bolje razumele istraživačke postavke i odluke istraživačkog tima koji je sproveo anketu s mobilnim građanima na početku pandemije, neophodno je jasno predstaviti načine na koje se koncepti migracija i mobilnosti koriste i dovode u vezu. Analizirajući relevantnu literaturu s namerom da odgovorim na pitanje o odnosu između ova dva pojma, identifikovala sam dve dominantne grupe pristupa, u okviru kojih su se iskristalisale po dve podgrupe. Ipak, kako je tekst ograničenog obima, a cilj rada nije detaljna teorijska komparacija spomenutih pojmova, klasifikacija neće na ovom mestu biti opisana i argumentovana u celosti.

Prva grupa obuhvata pristupe koji naglašavaju samo jedan od ova dva pojma, dajući mu primat u odnosu na onaj drugi. Tako se u okviru prve podgrupe razlikuju 1) autori koji pripadaju tradiciji studija o migracijama

i koji, logično, u prvi plan stavljaju migracije, u odnosu na 2) autore koji neguju mobilnost kao centralni pojam, doprinoseći time razvoju „paradigmi novih mobilnosti“. I jedni i drugi prave poredak pojmova po važnosti, koji uzdiže samo jedan pojam centrirajući teoriju oko njega, dok istovremeno umanjuju značaj drugog pojma.

Drugu veliku grupu čine pristupi u okviru kojih se migracije i mobilnost smatraju podjednako analitički relevantnim, iako konceptualno različitim. Za razliku od prethodne, ova grupa autora uglavnom ostaje na teorijama srednjeg obima ili čak samo na deskriptivnim modelima, oduštajući od makroteorijskih ambicija. Iako se u okviru nje prepoznaju i 3) autori koji ova dva pojma definišu kao potpuno različite, međusobno izdvojene i neuslovljene, u ovom radu će akcenat biti samo na poslednjoj podgrupi 4) autora koji ova dva pojma posmatraju relaciono, tvrdeći da su oni međusobno povezani, pa čak i uslovljeni, te da se konceptualno ne mogu shvatiti jedan bez drugog. Naše istraživanje u teorijskom smislu pripada upravo ovoj poslednjoj podgrupi.

Studije o migracijama

O pojmu mehaničkog kretanja stanovništva dugo se razmišljalo iz perspektive trajne promene mesta stanovanja. Ovi pristupi su razvijani u okviru interdisciplinarnih studija, koje su, zbog glavnog predmeta njihovog interesovanja, nazvane *studijama o migracijama*, i koje su s vremenom institucionalizovale svoje pozicije kako u okviru naučnoistraživačkih tako i u okviru međunarodnih organizacija. Primarna istraživačka pitanja bila su zapravo usmerena ili na motive iseljavanja iz zemlje porekla ili na načine adaptacije u zemljama destinacije (Schmitter Heisler, 2008). Baveći se uzrocima migracija i njihovim uticajima na društva porekla i destinacije, studije o migracijama su se zapravo fokusirale na dešavanja na polaznim i odredišnim tačkama, ne obraćajući mnogo pažnje na ono što se dešava između – dakle, na samu mobilnost.

I pored transformacije studija o migracijama koja je počela 1990-ih s razvojem danas neosporno najzastupljenije paradigme – transnacionalne – čini se da glavni tokovi migracionih studija i dalje posvećuju malo pažnje mobilnosti (Salazar, 2019: 15). Iako su transnacionalne studije prepoznale i dovele u pitanje naturalizaciju nacionalnih država kao konteksta za proučavanje društvenih pojava, metodološki nacionalizam u praksi ne samo što nije prevaziđen, već su etničke i nacionalne grupe i dalje primarne jedinice analize u brojnim istraživanjima (Dawson, 2016: 4). Takođe, studije o migracijama se bave isključivo „migrantima“, isključujući kako mobilne građane tako i objekte. Kategorizacija samo jednog broja ljudi

koji se kreću kao „pravih“ migranata, kao centralne jedinice analize, uz istovremeno odbacivanje drugih kao manje vrednih akademskog interesovanja, predstavlja heuristički neplodan koncept „migrantske izuzetnosti“ (Hui, 2016: 75). Migraciona paradigma, ekstrahujući mobilnost iz migracija, vrši nasilje nad migrantskim subjektom (Dawson, 2016: 4).

U praksi to znači da jedan deo autora koristi ova dva pojma kao sinonime, iako deklarativno priznaje da nisu identični (Salazar, 2019). S druge strane su istraživači koji relativizuju razliku između ova dva koncepta, stavljajući je u domet ne preterano važnih, „udžbeničkih“ konceptualnih razmatranja, koji nisu od suštinskog značaja za proučavanje savremenih kretanja. Iz koje god pozicije da nastupaju, ovi naučnici zapravo svode celokupnu mobilnost na (međunarodne) migracije, čime implicitno doprinose sedentarizmu, jer šalju poruku da kretanja koja ne podrazumevaju trajnije seljenje preko nacionalnih granica jednostavno nisu relevantan predmet proučavanja. Recimo, u *mejnstrim* sociologiji, studije koje se bave pitanjima unutrašnjih migracija, dnevne mobilnosti ili turizma i dalje imaju status autsajdera.

Tokom korone ovaj pristup dominantno je korišćen u istraživanjima i izveštajima koje su podnosile agencije Ujedinjenih nacija (McAuliffe and Triandafyllidou, 2021), a izjednačavanje mobilnih građana s migrantima bilo je široko rasprostranjeno i u javnom diskursu. Verovatno najbolji primer predstavlja činjenica da su građani Srbije koji su ulazili u zemlju često nazivani povratnicima, što je deo migracionog diskursa, iako je ta grupa dobrim delom bila formirana od građana koji su se vraćali s turističkih ili poslovnih putovanja.³

Paradigma novih mobilnosti

Početak 2000-ih javlja se pristup koji promovise drugačije načine teoretisanja o kretanju ljudi, predmeta i ideja – „paradigma novih mobilnosti“ (engl. *new mobilities paradigm*).⁴ Inspiracija za bavljenje novom mobilnošću sinhronizovano je dolazila iz različitih naučnih disciplina. U antropologiji počinje s postmodernizmom i kritikom sedentarisitičkih

3 „Sutra odluka o merama za povratnike iz inostranstva“ (<https://www.srbija.gov.rs/vest/486363/sutra-odluka-o-merama-za-povratnike-iz-inostranstva.php>) ili „Kisić Tepavčević: Nije isključeno uvođenje karantina za povratnike sa letovanja“ (<https://moravainfo.rs/kisic-tepavcevic-nije-iskljuceno-uvodjenje-karantina-za-povratnike-sa-letovanja/>).

4 Ovo bi trebalo razlikovati od „nove paradigme mobilnosti“ (engl. *new paradigm of mobility*). Dok je paradigma novih mobilnosti vezana za društvene nauke, nova paradigma mobilnosti na svetskom nivou predstavlja razvoj diferenciranih servisa koji doprinose mobilnosti (Sheller and Urry, 2016: 10).

ideologija, poput nacionalizma, dok je u sociologiji podstaknuta razvojem koncepta globalizacije, te prepoznavanjem uloge transportnih i komunikacionih tehnologija u procesima sažimanja vremena i prostora (Dawson, 2016). Međutim, ova paradigma se ne zadržava samo na redefinisaju koncepta mobilnosti. Za naučnike koji se njome bave, mobilnost predstavlja ključni socijalni proces, odnos kroz koji se savremeni svet živi i razume (Salazar, 2019: 14), te, u skladu s tim, ovi autori insistiraju na fundamentalnom preoblikovanju društvenih nauka (Sheller and Urry, 2006).

Za ove autore mobilnost podrazumeva mnogo više od prostog fizičkog kretanja ljudi. To je kretanje opskrbljeno značenjem, bilo pripisanim, bilo samopripisanim. Mobilnost tako podrazumeva kompleksan sklop kretanja, socijalnih imaginarija i iskustava (Salazar, 2019). To kretanje obuhvata „kako kretanje velikih razmera ljudi, predmeta, kapitala i informacija širom sveta, tako i više lokalne procese svakodnevnog prevoza, kretanja kroz javne prostore i putovanja materijalnih stvari u svakodnevnom životu“ (Hannam, Sheller and Urri, 2006: 1). Ovakva definicija označava jasnu razliku u ontološkom fokusu u odnosu na studije o migracijama: paradigma novih mobilnosti razmatra višestruke, međusobno povezane aktere, ljude i ne-ljude. Takođe, mobilnost se ne svodi samo na kretanje, već predstavlja složene sisteme sačinjene kako od kretanja tako i od statičnosti. Stoga ova paradigma predstavlja kritiku i sedentarizma i deteritorijalizacije, trendova koji u društvenim istraživanjima ograničavaju istraživače i njihove predmete istraživanja. Za istraživače mobilnosti, dakle, mobilnost je prioritetan koncept, dok su migracije jedan njegov podtip.

Naravno, ni ovi pristupi nisu ostali bez upućenih kritika. Fluidnim konceptima mobilnosti najviše se zamera nedovoljno obraćanje pažnje na društvene nejednakosti i odnose moći. I, mada su pojedine dimenzije nejednakosti razmatrane u okviru studija o mobilnosti, kritičari naglašavaju da je sagledavanje svih migranata kao mobilnih građana problematično, jer se time ne samo zamagljuje već i relativizuje disparitet prisutan u globalnim kretanjima. Identifikacija mobilnosti u horizontalom, a ne vertikalnom smislu takođe zanemaruje pojmove klase i moći, ali i problematičan uticaj individualizma (Hui, 2016: 74).

Pored drugih doprinosa, ovo naučno polje je napravilo promenu uvođeći nove predmete istraživanja u naučni *mejnstrim*. Od 2006. godine, kada je objavljeno prvo izdanje časopisa *Mobility*, došlo je do eksponencijalnog rasta broja studija o mehanički posredovanim oblicima kretanja – od putovanja avionom i helikopterom, preko korišćenja železničkog saobraćaja, do vožnje automobila. Ujedno, za legitimne predmete interesovanja „proglašeni su“ i nemehanički tipovi mobilnosti, poput hodanja,

biciklizma, orijentiringa, skijanja, veslanja, pa je i njima pružena značajna istraživačka pažnja (Dawson, 2016). Tokom korone, istraživanja posvećena shvatanju mobilnosti u ovom kontekstu rapidno su rasla. To dokazuje i bibliometrijska analiza, na osnovu koje je ustanovljeno da je samo tokom 2020. godine u bazama podataka recenzirane literature *Web of Science* i *Scopus* objavljeno 6.969 radova koji su se bavili vezom između korone, mobilnosti i transporta (Benita, 2021: 2). Najzastupljenije teme su bile kopneni saobraćaj – operacije, kopneni saobraćaj – potražnja za saobraćajem, vazdušni transport i životna sredina, teme koje, bar u našoj sredini, još uvek nisu prihvaćene kao dovoljno „sociološke“.

Relacioni koncepti

Za razliku od prve podgrupe, koja svodi mobilnost na migracije, i druge, koja migracije ugnježdava u mobilnost, autori iz sledeće dve podgrupe smatraju ove pojmove konceptualno različitim, a ta podvojenost ih čini podjednako analitički relevantnim. Sadržaji koji im se pripisuju i načini operacionalizacije su heterogeni i prvenstveno zavise od disciplinske orijentacije naučnika, polaznih pretpostavki i ciljeva istraživanja. U treću podgrupu spadaju oni pristupi u kojima su migracije i mobilnost definisani kao potpuno različiti, međusobno izdvojeni i neuslovljeni pojmovi.⁵ Iako su konceptualizacije ove grupe autora važne za pitanje odnosa između pojmova, one nisu relevantne za ovaj rad u metodološkom smislu, te im ovde neću posvetiti više prostora.

Kao poslednji tip javlja se ideja da bi migrante i mobilne građane trebalo proučavati u međusobnom odnosu, tako da se vodi računa o relacijama između ovih pojmova. Sve više autora naglašava da su iskustva

5 Primeri takvih konceptualizacija su brojni, počevši od onih koji vezuju migracije za trajno raseljavanje, a mobilnost za cirkularna kretanja (Protherom and Chapman, 1985, navedeno prema Salazar, 2019), preko onih koji migracije vezuju za rezidencijalno, a mobilnost za repetitivno kretanje (Limmer and Schneider, 2008), do definicija institucija Evropske unije (EU) u kojima se pravi razlika između „unutrašnje EU mobilnosti“ (engl. *intra-EU mobility*), kao čina slobodnog seljenja državljanima neke članice EU u drugu državu-članicu, i migracija, kao čina seljenja ali sada državljanja trećih zemalja u EU (https://home-affairs.ec.europa.eu/networks/european-migration-network-emn/emn-asylum-and-migration-glossary/glossary/intra-eu-mobility_en). Verovatno najeklatantniji primer jeste vrednosno razlikovanje radnih migranata, što uključuje kako one s regularnim tako i one s nereguliranim statusom, te visokoobrazovanih, za koje je rezervisan termin mobilni građani, bez obzira na to što su motivi njihovih kretanja isti. Diskurzivni kontrast između radnih migranata i visokoobrazovanih mobilnih građana očigledan je ne samo u javnim debatama, već i u akademskim istraživanjima: radni migrant ima negativnu konotaciju, dok je pozitivno vrednovanje povezano s mobilnim osobama (Faist, 2013).

migracije – procesa koji uključuju stvaranje novog doma na novom i drugačijem mestu – determinisana načinima na koji su ljudi mobilni, njihovim kretanjem, putovanjima, korišćenjem transporta u svakodnevnom životu (Brown and Gilmartin, 2020). I *vice versa* – mobilnost je uslovljena obimom, dostupnošću i načinima na koje ljudi migriraju. Stoga su, prema ovim autorima, migracije i mobilnost referentni pojmovi. Takva vrsta recipročne zavisnosti zahteva povezanost i na disciplinskom i na istraživačkom nivou. Iako se istraživanja mobilnosti protežu mnogo dalje od proučavanja migracija, baš kao što se studije o migracijama protežu daleko izvan konceptualnih i metodoloških pitanja paradigme nove mobilnosti, činjenica je da danas sve više naučnika kombinuje ove pristupe (Brown and Gilmartin, 2020).

Dodatno, oba pojma je potrebno sagledati i u odnosu na statičnost, koja često nije bila predmet istraživačkih interesovanja. Kako Hui navodi u biografijama pojedinaca, uloge migracije i statičnosti mogu biti isprepletene na iznenađujuće načine, nekada čak i tako da su u velikoj meri irelevantne za prakse svakodnevnog života (Hui, 2016: 76). To konkretno znači da, dok pojedini migranti žive u stanju trajne privremenosti u kojoj su njihovi migracioni statusi konstantna prepreka u svakodnevnim praksama, drugi prolaze kroz periode kada je iskustvo migriranja ograničenog značaja. Epistemološki je neplodno proučavati ih odvojeno, jer se nijedan od ova tri pojma ne može razumeti ukoliko se ne stavi u odnos s druga dva.

Period pandemije je zapravo istakao valjanost relacionih pristupa, intenzivirajući potrebu da se koncepti migracija i mobilnosti promisle, te dovedu u vezu sa statičnošću. Kovid 19 je jasno pokazao kako mobilnost podržava i omogućava različite oblike migracije i kako nemobilnost može delovati kao glavni ometač migranata tokom „ciklusa migracije“ (McAuliffe et al., 2021: 3). Analizom je ustanovljeno da su se na početku krize jasno mogli predvideti pravci širenja zaraze, i to na osnovu statističkih modela koji kombinuju migracione tokove i obime putovanja kroz koridore ljudske mobilnosti. Koridori su pravci kretanja koji nastaju tokom vremena i ukazuju na to kako migracije, bilo privremene, bilo trajne, razvijaju posebne ekonomske i društvene veze između zemalja koje su u njih uključene. Ti specijalni odnosi obuhvataju veću razmenu – recimo, slanje doznaka ili rast investicija – ali i povećavaju obim putovanja između geografskih prostora koji čine neki koridor. Dakle, za prvobitnu procenu smera širenja zaraze nije bio bitan samo broj kineskih migranata u pojedinim delovima sveta, već sveukupnost ljudske mobilnosti u oba smera, uključujući i broj migranata iz date regije u ostatku Kine (Sirkeci and Yüceşahin, 2020: 386).

Bez uzajamnog sagledavanja mobilnosti i migracija, ali i ubacivanja izostanka kretanja u jednačinu, ne mogu se objasniti posledice zatvaranja granica i uticaj pandemije na globalnu mobilnost. Stoga je relaciono definisanje predstavljalo okosnicu teorijskog i konceptualnog okvira u onlajn istraživanju o mobilnim građanima o kom je u ovom radu reč.

Uticaj krize na istraživanje (ne)mobilitnosti

Temu kretanja stanovništva, kao jednoj od izuzetno važnih karakteristika savremenog sveta, bila je posvećena značajna istraživačka pažnja i pre pandemije virusa korona. Kriza izazvana virusom samo je dodatno doprinela rastu interesovanja za merenje i ispitivanje mobilnosti, kako među naučnicima tako i među donosiocima odluka, jer je prepoznata njena uloga ne samo u kontroli širenja virusa već i za funkcionisanje sveta kakav nam je bio poznat.

I u ovoj, kao i u drugim naučnim disciplinama, napredak je zahtevao paralelan razvoj teorija, metoda i podataka. U slučaju migracije kao trajnog kretanja, ovaj trio je odavno sinhronizovano napredovao. Teorijski zaključci su lako razvijani kroz visokokvalitetne i sveobuhvatne namenski prikupljene setove podataka – recimo, kroz popisna pitanja o mestu trenutnog i prethodnog prebivališta ili kroz dubinske intervjue. Ujedno, analitički alati su dostigli visok nivo sofisticiranosti. Nasuprot tome, podaci o privremenim kretanjima dugo su predstavljali konceptualni i metodološki izazov. Pre svega, višedimenzionalna priroda privremene mobilnosti i njena fluidnost koja se teško ukalupljuje u kategorije doveli su do poteškoća u operacionalizaciji pojmova, do nedoslednosti u prikupljanju podataka, te do korišćenja rudimentarnih metoda analize (Bell and Ward, 2000). Preciznost je izostajala jer su nalazi često dobijani kao nusproizvodi iz setova statističkih podataka posvećenih drugim temama. Međutim, opisan zaokret ka mobilnosti, koji je teorijski restrukturisao ovu oblast, i prodor tehnologije u društvena istraživanja, koji je doprineo prikupljanju novih tipova podataka (De', Pandei and Pal, 2020), omogućili su da praćenje mobilnosti dostigne više epistemološke standarde i pre nego što je nastupila pandemija.

Događaji s početka 2020. godine naveli su društvene naučnike ne samo da prilagode sopstvene metodološke izbore novonastaloj normalnosti već i da dubinski preispitaju osnove metodologije i empirijskih istraživanja, načine njihovog sprovođenja, te sopstveni položaj i ulogu (Otto and Haase, 2021). Ipak, istraživanja mobilnosti bila su donekle pošteđena tektonskih promena, jer je posebna povezanost između mobilnih građana i

njihovih telefona (Gruber et al., 2021) prethodno već otvorila put ka digitalnom prikupljanju podataka o kretanju. Tako su istraživanja mobilnosti i migracija tokom pandemije, u metodološkom smislu, obeležili rast broja studija u kojima su korišćeni veliki podaci (engl. *big data*) (Hu et al., 2021) i „onlajnizacija istraživanja“ (Otto and Haase, 2021).

Milijarde mobilnih korisnika, preko lokacija baznih stanica i globalnog sistema pozicioniranja (GPS), pružaju veliku količinu prostorno-vremenskih informacija koje se mogu koristiti za rekonstrukciju putanje kretanja. Iako je ranije dobar deo podataka o kretanju, zarad zaštite privatnosti, bio nedostupan za istraživače ili agregiran na nivoima koji su otežavali analizu, mnoge državne i privatne kompanije učinile su takve informacije javno dostupnim kako bi olakšale istraživačke analize o virusu korona. Tokom pandemije, u studijama su korišćene mere mobilnosti zasnovane na podacima iz sistema javnog prevoza, podacima o društvenim aktivnostima,⁶ podacima iz različitih kompozitnih indeksa i podacima o mobilnosti dobijenih s društvenih mreža⁷ (Hu et al., 2021).

S druge strane, istraživanja licem u lice, koja su dotad bila „zlatni standard“ (Gruber et al., 2021), potpuno su morala da budu zamenjena. Kvantitativno orijentisani istraživači su prelazili na telefonska anketiranja, te onlajn popunjavanja upitnika putem elektronske pošte ili veb-portala (Adom, Osei and Adu-Agyem, 2020). Oni kvalitativne orijentacije zamenili su intervjuisanje uživo intervjuisanjem putem telefonskih poziva ili programa za video-konferencije (*Skype, Zoom, Google Meet*), kao i odgovaranjem na elektronsku poštu ili poruke, što se može organizovati sinhrono ili asinhrono.

„Onlajnizacija istraživanja“ je postavila pred istraživače nove fizičke, psihološke i etičke izazove (Santana et al., 2021). Fizička nemogućnost da se dođe do geografski udaljenih ili ugroženih populacija dovela je do toga da su marginalizovane i deprivilegovane grupe nedovoljno uključene u istraživanja. Problemi uzorkovanja i njegove zakrivljenosti ka onima

6 Podaci o društvenim aktivnostima prikazuju odlaske na različita mesta od interesovanja (engl. *Point of Interest, POI*), poput radnih mesta, stambenih područja, zdravstvenih ustanova, škola, tržnih centara, rekreativnih i sportskih objekata. Većina takvih podataka o društvenim aktivnostima su GPS-izvedene metrike pešačkog saobraćaja ili učestalosti pristupa POI koje potiču od velikih kompanija informacionih tehnologija s uslugama mapiranja (npr. *Google* i *Apple*) (Hu et al., 2021).

7 Ovi opsežni podaci koje su generisali sami korisnici mogu se skinuti s društvenih mreža poput Tvitera, Fejsbuka ili Instagrama. Oni olakšavaju praćenje ljudske mobilnosti u realnom vremenu na način koji manje brine o privatnosti (u poređenju s evidencijama o kretanju prikupljenih s pametnih kartica). Zapisi o mobilnosti s društvenih mreža odražavaju isključivo ponašanje koje su korisnici spremni da dele i zapravo predstavljaju demografiju lokalnih korisnika, a ne demografiju lokalnog stanovništva (Hu et al., 2021).

koji koriste tehnologiju – dakle, mladima, obrazovanijima i materijalno privilegovanima – u konkretnim istraživanjima o mobilnim građanima rešavani su kombinovanjem različitih tehnika za prikupljanje podataka, recimo onlajn i telefonskih anketa (Ramlagan et al., 2022). Izostanak kontakta uživo otežao je „ulazak“ u pojedine zajednice i izgradnju poverenja, a izgradnja odnosa se smatra suštinskim delom procesa, posebno u kvalitativnim istraživanjima (Gruber et al., 2021). Sa stanovišta upravo kvalitativnih istraživača, odsustvo angažovanja licem u lice izazivalo je gubitak važnih podataka, koji mogu da se prikupe samo neposrednim opažanjem i koji doprinose kontekstualizaciji, poput neverbalne komunikacije, gestikulacije ili opisa okruženja. Psihološki izazovi sprovođenja istraživanja na daljinu obuhvataju sekundarnu traumatizaciju kako ispitanika/sagovornika tako i samih istraživača, usled emocionalno opterećenih interakcija.

Etički izazovi onlajn istraživanja mobilnih građana i migranata u periodima krize nisu zanemarljivi. Pre svega, istraživači bi trebalo da budu svesni da se etičke implikacije istraživanja prenose s pojedinca na celu zajednicu kojoj pripada, pošto su efekti pandemije široko rasprostranjeni i međusobno povezani (Santana et al., 2021). U tom smislu, istraživanjima usmerenim na osetljive teme i deprivilegovane grupe mora se pristupiti s posebnom pažnjom – tako da se promisle i preduprede sve potencijalne posledice ne samo po učesnika već i po celu zajednicu. Periodi krize, takođe, dovode do očekivanja da istraživači, pored svojih primarnih uloga, vrše i funkciju edukatora ili čak pružaoca pomoći, brige i nege. Težina balansiranja između očekivanih uloga i njihovo usklađivanje s realnim mogućnostima nisu nimalo lak zadatak. Među istraživačima se javila i rastuća zabrinutost za vlasništvo nad podacima koji su prikupljeni onlajn. To je posebno relevantno za istraživače koji se bave nedokumentovanim migracijama ili tražiocima azila, jer njihove podatke mogu zloupotrebiti treća lica kao sredstvo nadzora spomenutih grupa (Salam, Nouvet and Schwartz, 2022). Imajući u vidu sve navedeno, naučnicima je savetovano da „onlajnizaciji“ pristupe inkluzivno, reflektivno i u skladu s društvenim potrebama (Otto and Haase, 2021).

Pored različitih izazova, sprovođenje istraživanja putem interneta odmah je pokazalo i svoje neosporne, ranije isticane prednosti – od redukcije troškova, preko brzine prikupljanja i obrade podataka, do većeg prostornog obuhvata i vremenske fleksibilnosti. Takođe, potvrdilo se da izostanak neposrednog fizičkog kontakta između istraživača i ispitanika smanjuje različite forme pristrasnosti i povećava anonimnost u kvantitativnim istraživanjima (Adom, Osei and Adu-Agyem, 2020), odnosno povećava spremnost sagovornika da se otvore u kvalitativnim (Gruber et al., 2021). Migracioni i etnografski naučnici ukazuju na to da mobilne

metode,⁸ posebno one koje su zasnovane na prikupljanju podataka kroz tekst, demokratizuju proces istraživanja i podstiču simetričnije odnose moći jer omogućavaju sagovornicima da odgovore u svoje vreme i pod sopstvenim uslovima (Gruber et al., 2021).

Pandemijom virusa korona nisu bili uzdrmani samo tokovi mobilnih građana, ona je pokrenula i preispitivanje dotadašnjih metodoloških načela društvenih nauka. Iako studije o mobilnosti i migracijama nisu pretrpele velike promene, daleko od toga da je sprovođenje istraživanja u jeku pandemije bilo jednostavno, što ćemo imati prilike da vidimo i na primeru koji sledi.

Onlajn istraživanje mobilnosti građana Srbije

Naši motivi da se usmerimo na temu mobilnosti bili su višestruki. Pre svega, tim Instituta za sociološka istraživanja⁹ je duboko verovao da naučnici ne bi trebalo da sede skrštenih ruku u jeku pandemije, već da bi periodi kriza trebalo da budu poziv za istraživače da se „okupe“ i svojom ekspertizom doprinesu borbi s izazovima (Adom, Osei and Adu-Agyem, 2020). S druge strane, zasmetao nam je narativ o „povratnicima“ kao glavnim krivcima za širenje virusa, koji su u javnom diskursu širili predstavnički vlasti na konferencijama za štampu, kao i apeli da se ne vraćaju u Srbiju.¹⁰ Uz vrlo neprimereno etiketiranje cele grupe kao pošasti, za oko nam je zapalo i nerazlikovanje kategorija migranata i mobilnih građana. Mere

8 Pod mobilnim metodama Kofman (Kaufmann, 2020, navedeno prema Gruber et al., 2021: 7) podrazumeva one metode koje koriste mobilne komunikacione tehnologije za prikupljanje podataka, obuhvatajući i različite oblike kvalitativnih intervjuva.

9 Osnovni tim su činile Jelena Pešić, Tamara Petrović Trifunović, Milica Resanović, Aleksandra Marković, Anđelka Mirkov i autorka ovog rada, Dunja Poleti Čosić, s Instituta za sociološka istraživanja, kao i Vlasta Kokotović Kanazir s Geografskog instituta „Jovan Cvijić“ SANU. U fazi distribucije veb-upitnika pomagali su nam i drugi istraživači.

10 Dovoljno je pogledati samo neke od izjava političara ili novinske naslove iz tog perioda. Recimo, izjava predsednice Vlade Republike Srbije, Ane Brnabić, od 17. marta 2020. godine glasi: „[...] najveći problem i možda najveća opasnost sa kojom se Srbija suočava jeste to što srpski državljani dolaze iz inostranstva u ogromnom broju“ (<https://www.srbija.gov.rs/vest/452154/ogroman-priliv-nasih-gradjana-iz-inostranstva-veliki-problem.php>). Ili naslov članka Večernjih novosti od 29. marta 2020. godine: „Pustili smo 400.000 naših ljudi iz inostranstva, sad su tamo najveća žarišta, dođe mi da plačem: Predsednik o epicentrima korone u Srbiji“ (<https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:856088-Pustili-smo-400000-nasih-ljudi-iz-inostranstva-sad-su-tamo-najveca-zarista-dodje-mi-da-placem-Predsednik-o-epicentrima-korone-u-Srbiji>).

koje su vlade preduzele u cilju sprečavanja širenja virusa uticale su na to da su milioni ljudi, koji su se zatekli izvan granica matične države, bili primorani da se što pre domognu svojih domova. Oni nisu imali izbor. Ali izbor nisu imali ni pripadnici dijaspore koji su odličili da se vrate u zemlju porekla, bilo zbog nesigurnih uslova rada u inostranstvu, gubitka posla ili prihoda, nedostatka zdravstvenog i socijalnog osiguranja (Šantić and Antić, 2020: 554). Zatvaranje međunarodnih granica je postavilo izazove kako pred transnacionalnu kapitalističku klasu, stručnjake i „srednje“ migrante, tako i pred radnike na privremenom radu u inostranstvu, tražioce azila i izbeglice (Bielewska and Trąbka, 2021). Pandemija je pojačala postojeće i stvorila nove socijalne, ekonomske i demografske ranjivosti, koje su nejednako raspoređene unutar društvene hijerarhije. Tako smo odlučile da se posvetimo ovoj temi.

Cilj istraživanja je bio da ispitamo iskustva i stavove mobilnih građana koji su ušli u Srbiju iz inostranstva neposredno pre ili nakon proglašenja pandemije virusa korona. Zanimali su nas načini i motivi povratka u zemlju onih koji su se vratili, problemi samoizolacije onih koji su imali takva iskustva, kao i generalna razmišljanja o pandemiji i merama koje je uvela Vlada Republike Srbije. Bilo je jasno da prekid mobilnih tokova do kojih je doveo kovid 19 utiče na stanovnike različitih obeležja, te da nije jednostavno opisati celu grupu utoliko što preseca ustaljene analitičke kategorije. Istraživačka odluka je bila da se ne bavimo samo povratnicima, kao migracionom kategorijom, ili samo ljudima koje je kriza zatekla van države na kraćim putovanjima, već da istraživanje postavimo šire. U skladu s relacionim načinom definisanja pojmova, izabrale smo da obuhvatimo sve one kojima je korona uticala na isplanirane životne tokove, i to upravo preko njihovog zajedničkog svojstva – svojstva mobilnosti. To nam je omogućilo da u istraživanje uvrstimo i građane iz pograničnih krajeva, jer su upravo zbog svoje pogranične mobilnosti, koja za njih predstavlja repetitivan čin i deo svakodnevnih aktivnosti, bili u obavezi da budu u kućnoj samoizolaciji.

Tako su konceptualno izdvojena četiri tipa međunarodno mobilnih građana na koje smo se fokusirali: 1) prekogranično mobilno stanovništvo – građani iz pograničnih opština koji gotovo svakodnevno ulaze na teritoriju susedne države; 2) putnici zatečeni u inostranstvu – mobilni građani u užem smislu, odnosno oni koji su bili van zemlje na kraćem putovanju (turističkom, poslovnom, obrazovnom ili nekom drugom). Druge dve kategorije činili su „migranti“: 3) privremeni i cirkularni migranti – oni koji su privremeno boravili u inostranstvu (obično u trajanju do tri meseca), poput radnika, bez obzira na formalnost njihovih radnih aranžmana

ili studenata na razmeni; i, na kraju, 4) mobilni emigranti – građani koji imaju prebivalište u drugoj zemlji, ali su u trenutku izbijanja krize iz različitih razloga bili došli u Srbiju (Mirkov and Poleti Čosić, 2020). Pandemija kovida 19 je različito uticala na svaku od ove četiri podgrupe, ali im je nešto bilo zajedničko – svi su osetili posledice naglog zaustavljanja prekogranične mobilnosti.

Vremenski okvir istraživanja bio je definisan prema globalnoj i nacionalnoj epidemiološkoj situaciji, koja je determinisala uvođenje mera za ograničavanje međunarodne mobilnosti. Vlada Republike Srbije je 25. februara 2020. godine donela odluku o pojačanom nadzoru sanitarnih inspektora na graničnim prelazima, a početkom marta iste godine uvedena je selektivna zabrana ulaska u zemlju stranim državljanima, koja se u početku odnosila samo na putnike iz područja zahvaćenih virusom korona. Sredinom marta, preporuke i mere su se menjale na dnevnom nivou, te je tako 14. marta 2020. godine uvedena obavezna samoizolacija za građane koji su došli iz područja označenih kao žarišta epidemije. Već sutradan, 15. marta 2020. godine, proglašeno je vanredno stanje na čitavoj teritoriji Republike Srbije, te je od tog datuma uvedena obavezna samoizolacija u trajanju od 14 dana za sva lica koja pređu državnu granicu, da bi krajem marta ova mera bila produžena na 28 dana. Svi granični prelazi za putnički drumski, železnički i rečni saobraćaj zatvoreni su 20. marta 2020. godine.¹¹ Stoga je naša istraživačka odluka bila da za državljane Srbije koji su privremeno ili stalno živeli u inostranstvu tačka preseka bude 21. februar 2020. godine, jer se tada novi virus već proširio u zemljama s velikom srpskom dijasporom. Svi koji su se nakon tog datuma vratili u Srbiju mogli su da uzmu učešće u istraživanju. Međutim, taj datum nije bio relevantan za druge dve grupe, s obzirom na to da je kriza u Srbiju „stigla“ nešto kasnije. Tako su u istraživanje bili uključivani prekogranični i zatečeni mobilni građani ukoliko su državnu granicu prešli nakon 6. marta, kada je prijavljen prvi slučaj kovida 19 u Srbiji.

Imajući u vidu sva ograničenja tokom trajanja vanrednog stanja, pred istraživačkim timom bila je samo jedna opcija – da se upitnik popunjava onlajn. Tehnološki asistiran način prikupljanja podataka omogućavao je da se podaci prikupe, analiziraju i interpretiraju brzo, što je bilo od izuzetne važnosti. Takvom izboru u prilog je išla i činjenica da su mobilni građani mnogo više usmereni na komunikaciju preko interneta u odnosu na opštu populaciju, na osnovu čega smo mogli da pretpostavimo da problem zakrivljenja uzorka ka aktivnim korisnicima interneta neće biti toliko značajan.

11 <https://www.srbija.gov.rs/sekcija/453027/covid-19.php>

Nakon osmišljavanja dimenzija i indikatora, upitnik sa 61 pitanjem zatvorenog tipa podignut je na platformu *LimeSurvey*. Ova platforma odabrana je iz dva razloga. Prvo, zbog složene istraživačke zamisli u kojoj su pojedina pitanja bila postavljena samo određenoj kategoriji ispitanika, bio nam je potreban softver koje je mogao da podrži komplikovana račvanja i petlje, tako da prostiji programi, poput *Google Forms*-a, nisu mogli da budu korišćeni (ili bar nisu mogli da budu korišćeni bez previše komplikacija za same ispitanike). S druge strane, kako je projekat osmišljen bez prethodnog planiranja, nisu nam bila dostupna novčana sredstva kojim bismo kupili potrebnu licencu za korišćenje softvera. Nju su nam obezbedile kolege iz Instituta društvenih nauka, bez čije pomoći ne bismo uspeali da sprovedemo ovo istraživanje. Veb-platforma je omogućila učesnicima istraživanja da pristupe anketi s različitih uređaja uz dostupan internet, a nama, istraživačima, da „programiramo“ tok upitnika.

Desetominutna onlajn anketa započinjala je uvodnim pitanjima o mobilnoj kategoriji kojoj osobe pripadaju i starosti ispitanika.¹² Njihov eliminacioni karakter nam je omogućavao da uključimo u uzorak samo one ispitanike čije nam je iskustvo bilo istraživački relevantno, ali i da različitim kategorijama postavljamo dodatna ili isključimo pojedina pitanja. Glavni deo upitnika bio je podeljen u šest grupa. Tri grupe su pokrivale pitanja o načinima povratka u Srbiju, iskustvima s obaveznom samoizolacijom i stavovima prema nacionalnim odgovorima na pandemiju. Upitnik je obuhvatio i dve grupe pitanja namenjenih samo ispitanicima na boravku ili s prebivalištem u inostranstvu, obuhvatajući prikupljanje podataka o praktičnim aspektima života u stranoj zemlji i motivima povratka. Kroz završnu grupu pitanja identifikovane su socio-demografske karakteristike ispitanika.

Onlajn upitnik je bio dostupan za popunjavanje od 14. aprila do 24. maja 2020. godine. Informacije o istraživanju i link ka upitniku distribuirani su preko zvaničnog sajta Instituta za sociološka istraživanja, ali i kroz Fejsbuk grupe srpske dijaspore. Takođe, kontaktiralo se s međunarodnim organizacijama prisutnim u Srbiji i svim Nacionalnim savetima nacionalnih manjina, ali oni nisu iskazali interesovanje za ovu temu. Pored toga, kontaktirali smo i s lokalnim medijima, od kojih su pojedini na svojim veb-portalima objavili poziv da se učestvuje u istraživanju. Kao najdelotvorniji način obaveštavanja ispostavila se kampanja na Fejsbuku sastavljena od dve različite plaćene reklame, jer je upravo u tom periodu popunjeno najviše upitnika. Prva objava je bila aktivna od 25. aprila do 4. maja i postavljena je s ciljem da se podigne svest o postojanju istraživanja, dok je druga, usmerena na povećanje angažovanja u popunjavanju, bila aktiv-

12 Kriterijum podobnosti zahtevao je da ispitanici imaju najmanje 18 godina.

na narednih nedelju dana – od 4. do 11. maja. Zanimljivo je da u datom periodu Fejsbuk identifikovao oko 400.000 korisnika prema zadatim kriterijumima geografskog lociranja – da im je mesto boravka van Srbije, ali da se u kritičnom momentu istraživanja nalaze unutar zemlje – što je brojka koja se poklapa sa zvaničnim podacima o „povratnicima“.¹³ Kampanja je ukupno koštala 35 evra i došla je do skoro 8.000 korisnika. Reakcije među potencijalnim ispitanicima ukazale su na to da su ljudi međunarodnu mobilnost tokom pandemije doživljavali kao osetljivu temu.

Upitnik je u celosti popunilo 305 ispitanika. Starosna distribucija ostvarenog uzorka je zakrivljena ka mlađoj i mlađoj-srednjoj kategoriji,¹⁴ što se može smatrati i solidnom reprezentacijom populacije koja nam je bila u fokusu. Međutim, prezastupljenost visokoobrazovanih građana¹⁵ i onih koji žive u Beogradu¹⁶ pokazala je da su kanali preko kojih smo vršili distribuciju upitnika i način naše komunikacije slabo dopirali do i motivisali cirkularne migrante iz centralne, istočne i južne Srbije. Takođe, u ostvarenom uzorku značajno je bilo podzastupljeno prekogranično mobilno stanovništvo¹⁷ (za više informacija o ostvarenom uzorku videti Mirkov and Poleti Čosić, 2020).

Ovo istraživanje je bilo izazovno na mnogo načina. U teorijskom smislu, bilo je zahtevno pronaći konceptualni okvir koji pokriva različite tipove migranata i mobilnih građana, posebno u trenucima kada se, kako u javnom tako i u naučnom diskursu, ne pridaje previše pažnje razlikovanju i odnosu između ova dva pojma. Ipak, najveći izazovi su bili posledica metodoloških odluka koje smo doneli. Istraživanja posredovana internetom otvorila su brojne probleme. Pre svega, ceo tim je sve vreme bio izložen tehnostresu – stresu izazvanom prilagođavanjem novim tehnologijama, obavezi konstantne dostupnosti i neophodnosti da se istovremeno rade različiti poslovi koji značajno odstupaju od nečije profesije (De, Pandey and Pal, 2020). Ubrzano savladavanje programiranja upitnika, te osnovnih principa digitalnog marketinga i oglašavanja na Fejsbuku bili

13 U periodu od 5. do 20. marta 2020. godine, prema saopštenju predsednika Republike, u državu su ušle 317.854 osobe (Konferencija za štampu, obraćanje predsednika Republike Srbije, 21. 3. 2021. godine: https://www.youtube.com/watch?v=zPfwfXQh3lQ&list=PL2s0LSabPKLPicD_G9aiRE32U4KD87lqY&index=1).

14 Trećinu uzorka (34%) čine ispitanici između 18 i 35 godina, a skoro polovinu (47,5%) oni između 31 i 45 godina.

15 Skoro polovina je imala visoko ili više obrazovanje, a svaki peti ispitanik master ili doktorat.

16 Oko 50% svih ispitanika.

17 Uzorak je činilo 51,5% onih koji su se zatekli u inostranstvu, 25,2% onih koji žive u inostranstvu, 18,7% onih koji su privremeno boravili van Srbije i samo 4,6% građana iz pograničnih opština.

su dosta iscrpljujući. Ujedno, vidljivost na društvenim mrežama izložila je ceo tim *flejmovanju* – izlivima mržnje, netolerancije, vulgarnostima i vređanjima koje su internet korisnici ostavljali ispod naših objava (Jane, 2015), na čiju pojavu smo računali, ali za koju ipak nismo imali psihološki jake mehanizme odbrane. Napadi su proizlazili iz narativa teoretičara različitih zavera, koji su bili izuzetno aktivni tokom korone, izazivajući nepoverenje u nauku, namere i ciljeve naučnika i, krajnje, naručioce studija (Lukić, 2021). Proliferacija onlajn istraživanja izazivala je kod korisnika društvenih mreža jednu vrstu zasićenosti, te su komentari postajali sve agresivniji kako je vreme odmicalo. Zamor od istraživanja ostavio je pesimističan pogled na budućnost istraživanja u doba krize (Salam, Nouvet and Schwartz, 2022).

Druga važna grupa izazova ticala se etičkih principa. Onlajn istraživanja relativno retko su kršila etičke principe, naprotiv, ona obezbeđuju veću anonimnost i pogodna su za ispitivanje osetljivih tema (Lune and Berg, 2017). U našem istraživanju anonimnost ispitanika je osigurana neprikupljanjem adresa internet protokola (IP). Posebno nam je bilo važno da ispitanike, ali i njihove zajednice, ne izlažemo nikakvom etiketiranju. U društvu koje generalno upire prstima u radnike koji u okviru EU rade bez dozvola za rad, i to tokom perioda koji je obilovao optužbama da su upravo oni krivi za širenje korone, bilo je neophodno jako pažljivo pristupiti pojedinim formulacijama. Pitanja koja su bila neprimerena, iako istraživački relevantna, poput onog da li su preležali koronu, izostavili smo iz upitnika zarad izbegavanja sekundarne traumatizacije potencijalnih učesnika. Naš interni dogovor je bio da tokom analize podataka i interpretacije nalaza posebnu pažnju posvetimo senzibilisanom izveštavanju o temi, neizlaganju nijedne grupe bilo kojoj vrsti stigmatizacije, nejednakostima između samih ispitanika, ali i osveščivanju sopstvenog privilegovanog položaja u odnosu na njih. I, na kraju, sprovođenje istraživanja u uslovima zabrane kretanja i policijskog časa predstavljalo je značajnu prepreku za reprezentativno učešće. Ostvareni uzorak otvorio je dva pitanja – odustajanje od popunjavanja upitnika i podzastupljenost pojedinih grupa. Problem odustajanja od popunjavanja upitnika na internetu nije neočekivan. Učesnici istraživanja mogu slučajno prekinuti popunjavanje zbog isteka vremena na serveru, njegovog pada, programske greške, kvara uređaja ili nestanka struje. Mogu se takođe naglo povući jer im je popunjavanje dosadilo, zato što ih je nešto iznerviralo ili ih je neko slučajno prekinuo. Bez obzira na uzrok, rani izlazak iz studije predstavlja pretnju ne samo za kvalitet istraživanja već i za sposobnost istraživača da na adekvatan način ispita subjekta i osigura da ne dođe do štete za učesnika (Lune and Berg, 2017). U našem istraživanju, od 873 popunjena

upitnika, samo 305 je bilo popunjeno u celosti, te su samo ti ispitanici na kraju i zadržani. Odluka da se odbaci tako veliki broj delimično popunjenih odgovora nije bila jednostavna, ali je na kraju dogovoreno u okviru tima da je neophodan striktan rez zbog valjanosti kasnije analize (za više o rezultatima Pešić, 2020). S druge strane, nedovoljna zastupljenost kategorija poput srednjeobrazovanih cirkularnih migranata ili stanovništva iz pograničnih opština, navela nas je na zaključak da će tokom sledećeg onlajn istraživanja, makar ono bilo i *ad hoc*, biti neophodno razviti posebne strategije uključivanja populacija koje su po svojim obeležjima specifične i teško dostupne. Diversifikacija tehnika za prikupljanje podataka bila bi jedno od rešenja. Što se našeg istraživanja tiče, jedino što smo mogli naknadno da uradimo jeste da budemo oprezni prilikom interpretiranja nalaza i donošenja zaključaka.

Zaključak

Pandemija virusa korona nije bila samo globalna katastrofa, već i prilika da promislimo i ispitamo način na koji, kao istraživači, radimo stvari. Društvene nauke su dobile priliku da procene svoje pristupe, osnove empirijskih istraživanja i metodologije. U svetlu krize, postalo je ključno razgovarati o tome kako naša metodološka rešenja mogu da obuhvate društvene grupe na način koji uzima u obzir intersekciju njihovih ranjivosti, izbegava nedovoljno uključivanje marginalizovanih grupa i onemogućava njihovo etiketiranje. Pa ipak, diskusija o metodama naučnog istraživanja trebalo bi da ide dalje od samih metoda i da se pozabavi načinom na koji se istraživanja organizuju, te ulogom i položajem društvenih naučnika (Otto and Haase, 2021).

U radu koji se bavi prvim istraživanjem mobilnih građana tokom korone, istakla sam upravo naše istraživačke odluke, probleme s kojima smo se susretale: prelazak na onlajn istraživački dizajn, učenje digitalnog marketinga i borba s napadima koju nosi vidljivost na društvenim mrežama, nemogućnost da dopremo do ispitanika iz specifičnih grupa i odustajanje od istraživanja. Pored unapređenja naših veština, izuzetno smo ponosne na činjenicu da smo uspele da prepoznamo relevantnost istraživačke teme i da se u kratkom vremenskom roku, bez finansijskih sredstava, organizujemo i prikupimo podatke o pojavi bez presedana u savremenoj istoriji. Ipak, možda je najvredniji deo našeg istraživanja zapravo pružanje mobilnim građanima osećaja legitimizacije za probleme s kojima su se suočavali i njihova destigmatizacija.

Literatura

- Adom D., Mavis, O. and Adu-Agyem, J. (2020). COVID-19 Lockdown: A Review of an Alternative to the Traditional Approach to Research. *Research Journal in Advanced Social Sciences*, 1(1), 1–10.
- Banulescu-Bogdan, N., Benton M. and Fratzke S. (2020). *Coronavirus Is Spreading across Borders, But It Is Not a Migration Problem*. Migration Policy Institute. <https://www.migrationpolicy.org/news/coronavirus-not-a-migration-problem>
- Bell, M. and Ward, G. (2000). Comparing Temporary Mobility with Permanent Migration. *Tourism Geographies*, 2(1), 87–107. <https://doi.org/10.1080/146166800363466>
- Benita, F. (2021). Human Mobility Behavior in COVID-19: A Systematic Literature Review and Bibliometric Analysis. *Sustainable Cities and Society*, 70 <https://doi.org/10.1016/j.scs.2021.102916>
- Bielewska, A. and Trąbka A. (2021). Covid Politics – The Unexpected Victory of the Nation State. *The European Sociologist, Pandemic (Im)Possibilities*, 2(46). <https://europeansociology.org/european-sociologist/issue/46/index>
- Brown S. and Gilmartin, M. (2020). Migration and Mobilities. *Social & Cultural Geography*, 21(8), 1168–1173. <https://doi.org/10.1080/14649365.2019.1667019>
- Dawson, A. (2016). Migration without Mobility. *Asian Conference on Cultural Studies*, Kobe, Japan, 2016. https://papers.iafor.org/wpcontent/uploads/papers/accs2016/ACCS2016_27325.pdf
- De', R., Pandey, N. and Pal. A. (2020). Impact of Digital Surge during Covid-19 Pandemic: A Viewpoint on Research and Practice. *International Journal of Information Management*, 55. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2020.102171>
- Faist, T. (2013). The Mobility Turn: a New Paradigm for the Social Sciences?. *Ethnic and Racial Studies*, 36(11), 1637–1646. <https://doi.org/10.1080/01419870.2013.812229>
- Gruber, M., Eberl J.M., Lind, F. and Boomgaarden, H. (2021). Qualitative Interviews with Irregular Migrants in Times of COVID-19: Recourse to Remote Interview Techniques as a Possible Methodological Adjustment. *Forum Qualitative Sozialforschung*. 1, Art. 7. <https://doi.org/10.17169/fqs-22.1.3563>
- Guadagno, L. (2020). Migrants and the COVID-19 Pandemic: An Initial Analysis. *Migration Research Series N° 60*. International Organization for Migration (IOM). Geneva.
- Hannam, K., Sheller, M. and Urry, J. (2006). Editorial: Mobilities, Immobilities and Moorings. *Mobilities*, 1(1), 1–22.
- Hu T., Wang, S., She, B. et al. (2021). Human Mobility Data in the COVID-19 Pandemic: Characteristics, Applications, and Challenges. *International Journal of Digital Earth*, 14(9), 1126–1147. <https://doi.org/10.1080/17538947.2021.1952324>
- Hui A. (2016). The Boundaries of Interdisciplinary Fields: Temporalities Shaping the Past and Future of Dialogue between Migration and Mobilities Research, *Mobilities*, 11(1), 66–82, [10.1080/17450101.2015.1097033](https://doi.org/10.1080/17450101.2015.1097033)

- IOM. (2022). *Global Mobility Restriction Overview – Weekly Update, 28 February 2022*, <https://migration.iom.int/reports/covid-19-travel-restrictions-output-28-february-2022>
- Jane, E. A. (2015). Flaming? What Flaming? The Pitfalls and Potentials of Researching Online Hostility. *Ethics Inf Technol*, 17, 65–87. <https://doi.org/10.1007/s10676-015-9362-0>
- Limmer, R. and Schneider, N. (2008). Studying Job-Related Spatial Mobility in Europe. In Schneider, N. and Meil Landwerlin, G. (eds). *Mobile Living Across Europe I, Relevance and Diversity of Job-Related Spatial Mobility in Six European Countries* (13–47). Barbara Budrich Publishers.
- Lukić, P. (2021). Kako i zašto činjenice nisu dovoljne? Primer dijaloga zvaničnog i alternativnog stava. U: Spasić, I. (ur). *Pandemija, društvo i simbolički poredak: javni diskursi u/o krizi izazvanoj pandemijom kovida 19* (33–47). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Lune, H. and Berg, B. (2017). *Qualitative Research Methods for the Social Sciences, Ninth Edition*. Pearson Education Limited.
- McAuliffe, M., Feline Freier, L., Skeldon, R. and Blower, J. (2021). The Great Disrupter: COVID-19's impact on migration, mobility and migrants globally. In: McAuliffe, M. and Triandafyllidou, A. (eds.), *IOM World Migration Report 2022*. International Organization for Migration (IOM). https://publications.iom.int/system/files/pdf/WMR-2022-EN-CH-5_1.pdf
- McAuliffe, M. and Triandafyllidou A. (eds.). (2021). *IOM World Migration Report 2022*. International Organization for Migration (IOM).
- Mirkov, A. and Poleti Čosić, D. (2020). The International Mobility of Serbian Citizens at the Outbreak of the COVID-19 Pandemic. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 11(2), 171–174. <https://doi.org/10.14267/CJSSP.2020.2.14>
- Onoma A. (2021). The Allure of Scapegoating Return Migrants during a Pandemic. *Medical Anthropology*, 40(7), 653–666. <https://doi.org/10.1080/01459740.2021.1961248>
- Otto, D. and Haase, A. (2021). How the COVID-19 Pandemic Impacts Social Scientific Research on Sustainability: Questions of Methodology, Ethics and Justice: Comment on Santana et al. 2021. *Sustain Sci*, 17, 315–318. <https://doi.org/10.1007/s11625-021-01066-y>
- Pešić, J. (2020). COVID-19, Mobility and Self-Isolation. Experiences of the Serbia's Citizens in the Times of Global Pandemic. *Sociologija*, 62(4) 467–485. <https://doi.org/10.2298/SOC2004467P>
- Ramlagan, S., Shean, Y., Parker, S. et al. (2022). Pushing the Boundaries: Adapting Research Methodology to Document the COVID-19 Pandemic from a Socio-Behavioural Perspective in a Low/Middle Level Income Country: the case of South Africa. *International Journal of Social Research Methodology*, 25(3), 323–329. <https://doi.org/10.1080/13645579.2021.1883538>
- Salam, Z., Nouvet, E. and Schwartz, L. (2022). Reflections of Methodological and Ethical Challenges in Conducting Research during COVID-19 Involving Resettled Refugee Youth in Canada. *Journal of medical ethics*, 48, 769–773. <https://doi.org/10.1136/medethics-2021-107291>

- Salazar N. (2021). Existential vs. Essential Mobilities: Insights from Before, During and After a Crisis. *Mobilities*, 16(1), 20–34. <https://doi.org/10.1080/17450101.2020.1866320>
- Salazar, N. (2019). Mobility. *REMHU – Revista Interdisciplinar da Mobilidade Humana*, 27(57), 13–24. <https://doi.org/10.1590/1980-85852503880005702>
- Santana, F.N., Hammond Wagner, C., Berlin Rubin, N. et al. (2021). A Path Forward for Qualitative Research on Sustainability in the COVID-19 pandemic. *Sustain Sci*, 16, 1061–1067. <https://doi.org/10.1007/s11625-020-00894-8>
- Schmitter Heisler, B. (2008). The Sociology of Immigration: From Assimilation to Segmented Assimilation, from the American Experience to the Global Arena. U Brettell, C. and Hollifield, J. (eds.) *Migration Theory: Talking Across Disciplines* (83–113). New York: Routledge Editors.
- Sheller, M. and Urry, J. (2006). The New Mobilities Paradigm. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 38(2), 207–226. <https://doi.org/10.1068/a37268>
- Sheller, M. and Urry, J. (2016). Mobilizing the new mobilities paradigm. *Applied Mobilities*, 1(1), 10–25. <http://dx.doi.org/10.1080/23800127.2016.1151216>
- Sirkeci, I. and Yüceşahin, M. (2020). Coronavirus and Migration: Analysis of Human Mobility and the Spread of COVID-19. *Migration Letters*, 17(2), 379–398. <https://doi.org/10.33182/ml.v17i2.935>
- Skeldon, R. (2018). International Migration, Internal Migration, Mobility and Urbanization: Towards More Integrated Approaches. *Migration Research Series*, 53, IOM, Geneva.
- Šantić, D. and Antić M. (2020). Serbia in the Time of COVID-19: Between „Corona Diplomacy“, Tough Measures and Migration Management. *Eurasian Geography and Economics*, 61(4–5), 546–558. <https://doi.org/10.1080/15387216.2020.1780457>

Internet izvori:

- <https://www.migrationdataportal.org/themes/migration-data-relevant-covid-19-pandemic> Pristupljeno: 2. 6. 2022.
- <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:856088-Pustilismo-400000-nasih-ljudi-iz-inostranstva-sad-su-tamo-najveca-zarista-dodjemi-da-placem-Predsednik-o-epicentrima-korone-u-Srbiji> Pristupljeno: 13. 5. 2021.
- <https://www.srbija.gov.rs/sekcija/453027/covid-19.php> Pristupljeno: 19. 5. 2021.
- <https://www.srbija.gov.rs/vest/452154/ogroman-priliv-nasih-gradjana-iz-inostranstva-veliki-problem.php> Pristupljeno: 29. 5. 2021.
- Konferencija za štampu, obraćanje predsednika Republike Srbije, 21. 3. 2021. godine: https://www.youtube.com/watch?v=zPfwfXQh3lQ&list=PL2s0LSabPKLPIcD_G9aiRE32U4KD87lqY&index=1. Pristupljeno: 17. 5. 2021.
- https://home-affairs.ec.europa.eu/networks/european-migration-network-emn/emn-asylum-and-migration-glossary/glossary/intra-eu-mobility_en Pristupljeno: 11. 7. 2022.

Exploring Mobility in the Age of Immobility

Abstract: One of the key characteristics of the modern world, mobility, was drastically hampered due to the corona virus pandemic. Suspended movement of goods, services and people, both across national borders and within them, caused multitude of consequences that we witnessed on a daily basis. The aim of this paper is to present and critically review global mobility research from a methodological perspective, as well as to present the methodological aspects of the first mobility research of Serbian citizens after the outbreak of the corona virus pandemic. Namely, in the period from April to May 2020, the team of the Institute for Sociological Research organized an online survey with those citizens who crossed the state border immediately before or after the introduction of the state of emergency. A special attention is paid to researcher's decision-making process and problems that followed the phase of data collection in a social climate conducive to the development of conspiracy theories and the spread of distrust in science.

Keywords: mobility, migration, online survey, Covid-19, Serbia

Irena Petrović¹

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet, Odeljenje za sociologiju

PANDEMIJA KOVID-19 I TRŽIŠTE RADA: METODOLOŠKI IZAZOVI I REŠENJA U ISTRAŽIVANJU TRŽIŠTA RADA²

Apstrakt: Pandemija kovida 19 uslovila je korenite promene na tržištu rada. Jedna od najznačajnijih promena na tržištu rada odnosila se na porast neaktivnosti, a ne nezaposlenosti, kao što je bilo očekivano. Prema procenama Međunarodne organizacije rada, svetski kontingent neaktivnog stanovništva 2020. godine uvećao se za 81 milion u odnosu na 2019. godinu, što je rezultiralo opadanjem globalne stope aktivnosti za 2,2% (ILO, 2021).

Ove promene ukazale su na važnost detaljnijeg istraživanja promena na tržištu rada uslovljenih posledicama pandemije, ali i na potrebu izmene i dopune indikatora pomoću kojih se prati stanje na tržištu rada. Ukratko, standardni indikatori tržišta rada (zaposlenost, nezaposlenost itd.) nisu bili dovoljni da se registruju i opišu sve promene na tržištu rada tokom pandemije. Kao odgovor na novonastale izazove praćenja sfere rada i ograničenja standardnih indikatora tržišta rada, Međunarodna organizacija rada predložila je dodatne pokazatelje koji prate i opisuju promene na tržištu rada (zastoj na tržištu rada, odsustvo s posla, rad od kuće, ukupno izvršeni časovi rada itd.). Osnovni cilj rada je da se na primeru istraživanja posledica pandemije na tržište rada ukaže na izazove i rešenja na polju operacionalnog definisanja položaja na tržištu rada, odnosno izbora indikatora tržišta rada.

Ključne reči: pandemija, tržište rada, indikatori tržišta rada

1 irena.petrovic@f.bg.ac.rs

2 Rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog projekta „Čovek i društvo u vreme krize“, koji finansira Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

Uvod

Po mnogo čemu jedinstvena,³ kriza izazvana pandemijom virusa korona uslovila je posledice globalnih razmera i ozbiljne poremećaje u društvu, promenivši iz korena funkcionisanje ekonomije, zdravstvenog i obrazovnog sistema, kulture, ali i obrasce svakodnevnog života. Promene koje su obeležile pandemijsku realnost bile su toliko radikalne i sveobuhvatne da su određeni autori opisivali novonastalu situaciju kao „novu normalnost“ (Sekkides and Vecchia, 2020).

O uticaju pandemije na svetsku ekonomiju najbolje govore ključni makroekonomski pokazatelji. Prema podacima Svetske banke, u 2020. godini na svetskom nivou zabeležen je pad bruto društvenog proizvoda od 3,3% (World Bank).⁴ Pad izazvan posledicama pandemije doveo je do naglog porasta globalnog siromaštva i nejednakosti.⁵ Svetska banka procenjuje da je globalna stopa siromaštva osoba koje žive s manje od 1,90 dolara dnevno porasla sa 8,4%, koliko je iznosila 2019. godine, na 9,1% u 2020. godini (umesto ranije očekivanog pada na 7,9%). Procenjuje se takođe da su na globalnom nivou izgubljene tri do četiri godine napretka u borbi protiv ekstremnog siromaštva (World Bank).

Efekti krize izazvane pandemijom pogodili su gotovo sve sektore evropske i svetske ekonomije. Ipak, sektori kao što su turizam, hotelijerstvo, trgovina na malo i tako dalje među prvima su se našli na udaru, pretrpevši ogromne gubitke (Lemieux et al., 2020). Takođe, svet se suočio s velikim poremećajima u lancima snabdevanja i tokovima uvoza i izvoza, nestabilnošću na berzi i značajnim fluktuacijama cene nafte. Uz to, panika među potrošačima značajno je promenila ustaljene obrasce potrošnje, dovodeći do velikih poremećaja na tržištu (Su et. al, 2021).

Zaustavljanje ekonomskih tokova svetske privrede dovelo je do nezabeleženog poremećaja i korenitih promena i u sferi rada. Gubitak radnih mesta, skraćenje radnog vremena, ali i značajne promene uslova i načina rada, predstavljali su neizbežne posledice poremećaja izazvanih pandemijom (Petrović i Babović, 2021; Antipova, 2021). S obzirom na to da su posledice pandemijske krize, za razliku od nekih prethodnih kriza,

3 Za razliku od prethodnih kriza koje su bile izazvane finansijskim šokovima, ova recesija bila je izazvana zdravstvenom krizom (Veinstock, 2020).

4 Očekivano, godinu dana kasnije usledio je oporavak, pa je tako 2021. godine rast BDP-a bio 5,8%. U 2019. godini stopa rasta BDP-a iznosila je 2,6% (World Bank).

5 Broj siromašnih se povećao u svim regionima, a posebno u podsaharskoj Africi, Latinskoj Americi i na Karibima. Istraživanje Svetske banke je pokazalo da je čak u 81% domaćinstava u Peruu i 85% domaćinstava u Senegalu zabeležen gubitak prihoda u prvim mesecima pandemije.

pogodile tržišta rada širom sveta, virus korona je bio pogrešno označen kao „veliki ekvilajzer“, što znači da su svi bili podjednako ranjivi na virus, te da je ekonomska aktivnost pojedinaca širom sveta bila pogođena u jednakoj meri (Jones and Jones, 2020, nav. prema Antipova, 2021: 1). Iako su posledice pandemije pogodile ljude širom sveta, uticaji su bili nesrazmerni, pa su tako određene kategorije radne snage, kao što su neformalno zaposleni, žene i mladi, bile posebno pogođene posledicama pandemije (Lee et al., 2020: 12; Petrović i Babović, 2021). Prema podacima Međunarodne organizacije rada, gubitak posla za žene iznosio je 5%, dok je taj procenat za muškarce bio 3,9. U apsolutnim iznosima, gubitak je bio veći za muškarce (80 miliona) nego za žene (64 miliona), što se može objasniti dugotrajnim rodnom jazom u stopama učešća u radnoj snazi. Takođe, žene su tokom pandemije češće od muškaraca prelazile u status neaktivnih lica, odnosno napuštale su tržište rada (4,3% i 2,9% respektivno) (ILO, 2021: 9–10).⁶

Posledice pandemije odrazile su se i na metodologiju istraživanja promena na tržištu rada, kao, uostalom, i drugih područja. Promena načina prikupljanja podataka jedan je od prvih izazova s kojim su se suočili istraživači širom sveta (Dodds and Hess, 2020; Moises Jr., 2020). Nakon izbijanja pandemije vrlo brzo se prešlo s terenskog prikupljanja podataka i intervjuisanja licem u lice na telefonsko prikupljanje podataka ili na onlajn anketiranje putem samopopunjavanja. Konceptualni okvir istraživanja, operacionalne definicije pojmova, izbor dimenzija i indikatora istraživanih pojava trebalo je takođe prilagoditi novonastaloj situaciji, pošto pomoću dotadašnjih dimenzija i indikatora često nije bilo moguće obuhvatiti novonastale promene.

Osnovni cilj rada je da se na primeru istraživanja posledica pandemije na tržište rada ukaže na izazove na polju operacionalnog definisanja položaja na tržištu rada, odnosno izbora indikatora, ali i na rešenja koja su ponuđena. Upravo od načina na koji su definisane osnovne kategorije na tržištu rada, izbora indikatora preko kojih se prate veličina i struktura tih kategorija i trendovi promena, umnogome zavise dometi i granice pokušaja da se odslika sfera rada i položaj različitih aktera (Babović, 2010: 81), pogotovo u izazovnim okolnostima kao što je pandemijska kriza.

6 Ovaj nalaz se sasvim izvesno može objasniti preuzimanjem brige o porodici i domaćinstvu, odnosno dominantnim učešćem žena u sferi neplaćenog kućnog rada i tokom pandemije (o nejednakoj raspodeli kućnih obaveza između muškaraca i žena tokom pandemije videti Stanojević, 2021; Pajvančić et al., 2020; Carlson et al., 2020).

Promene na tržištu rada na globalnom nivou tokom pandemije

Posledice pandemije na tržište rada širom sveta bile su bez presedana. Na srazmere uticaja pandemije na tržište rada najbolje govori to što su poremećaji na tržištu rada u 2020. godini značajno premašili posledice globalne finansijske krize iz 2008. godine (ILO, 2021). Gubitak radnih sati, porast nezaposlenosti i neaktivnosti, povećano odsustvo s posla, značajni gubici prihoda od rada, porast rada od kuće i slično predstavljali su najznačajnije posledica pandemije na tržište rada. Uz to, poremećaji na tržištu rada uzrokovali su „do tada nezabeležena odstupanja od normalnih istorijskih odnosa između širokog spektra indikatora tržišta rada“ (Gilchrist and Hobijn, 2021).

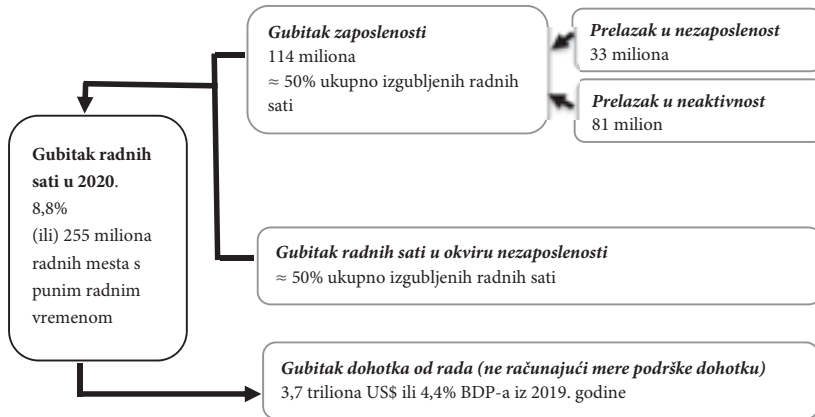
U odnosu na prethodnu godinu, u 2020. godini je izgubljeno 114 miliona radnih mesta. Međutim, najveća promena na tržištu rada jeste to što je gubitak radnih mesta više išao u pravcu povećanja neaktivnosti nego nezaposlenosti, kao što je bilo očekivano. Prema procenama Međunarodne organizacije rada, svetski kontingent neaktivnog stanovništva 2020. godine uvećao se za 81 milion, što je rezultiralo opadanjem globalne stope aktivnosti za 2,2% u poređenju s padom od samo 0,2% tokom svetske finansijske krize 2008. godine (ILO, 2021: 8).

S druge strane, globalna nezaposlenost je 2020. godine u odnosu na prethodnu godinu porasla za 33 miliona i time dostigla iznos od 220 miliona. Tako je stopa nezaposlenosti porasla za 1,1%, dostižući iznos od 6,5% u odnosu na 5,4%, koliko je iznosila godinu dana ranije. Zabeleženo povećanje nezaposlenosti tokom pandemije znatno je veće od povećanja tokom finansijske krize 2009. godine, kada je iznosilo 0,6%. Međutim, ovde treba imati na umu da je, za razliku od globalne finansijske krize, kriza izazvana pandemijom kovida 19 uticala na tržišta rada širom sveta, što je rezultiralo većim gubicima radnih mesta i porastom nezaposlenosti na globalnom nivou, uključujući zemlje s niskim i srednjim prihodima, koje nisu bile toliko pogođene tokom globalne finansijske krize.⁷ Kada je reč o zemljama s visokim prihodima, povećanje stope nezaposlenosti između 2019. i 2020. godine veoma je slično povećanju koje je registrovano u periodu između 2008. i 2009. godine (2,0% i 2,1%, respektivno) (ILO, 2021: 9). Samo u zemljama s visokim dohotkom nezaposlenost je porasla više nego neaktiv-

⁷ Za razliku od prethodnih recesija tokom kojih je stopa nezaposlenosti postepeno rasla, u periodu pandemije nezaposlenost je zabeležila ogroman porast tokom kratkog vremenskog perioda. Tako je u SAD u periodu od marta do aprila 2020. godine stopa nezaposlenosti porasla za čak 10,3% (Antipova, 2021: 4).

nost.⁸ Ključne promene na tržištu rada tokom pandemije predstavljene su na sledećem grafikonu.

Grafikon 1. Procene gubitaka radnih sati, zaposlenosti i dohotka od rada u 2020. godini

Izvor: ILO (2021) *ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. Seventh edition*

Ukratko, iako je pandemija izazvana virusom korona imala velike posledice na privredu, posledice na nezaposlenost nisu naročito vidljive. S tim u vezi, postavlja se pitanje gde su „nestala sva ta lica koja su ostala bez posla, ako nisu nezaposlena. Odgovor je da su oni isključeni sa tržišta rada. Kombinacija tinjajuće pandemije, sumornih kratkoročnih izgleda za pronalaskom posla i porodične obaveze naterali su mnoge ljude da ne traže posao tokom pandemije“ (Gilchrist and Hobijn, 2021: 4). Vidimo, dakle, da je stopa neaktivnosti na globalom nivou značajno više porasla od stope nezaposlenosti, te da je situacija na tržištu rada znatno nepovoljnija nego što ilustruju pokazatelji kao što je stopa nezaposlenosti. Iako nije neobično da neaktivnost beleži značajan rast tokom recesije (Gregg and Wadsworth, 2011: 32–33) i moguće je da promene u nezaposlenosti i zaposlenosti kasne za promenama u ekonomskoj aktivnosti, te da se razlozi za male promene u ovim pokazateljima, uprkos velikom padu privredne

8 Ovo je posebno bilo prisutno u SAD. Dva glavna faktora koja su doprinela ovom fenomenu su: (a) rašireno korišćenje odsustva u razvijenim evropskim zemljama, što je smanjilo stopu nezaposlenosti; i (b) izražena motivacija da se aktivno traži posao u SAD čak i tokom pandemije (ILO, 2021: 8). Ovaj nalaz se može objasniti i nešto bržim oporavkom ekonomije u Americi. Prema podacima MMF-a, američka ekonomija je 2021. godine zabeležila najbrži tempo rasta još od 1984. godine (IMF).

aktivnosti, mogu naći u brojnim merama državne pomoći,⁹ tržište rada u pandemijskim uslovima obeležilo je to što je, za razliku od prethodnih kriza, gubitak zaposlenosti na globalnom nivou u velikoj meri „preveden“ u porast neaktivnosti, a ne nezaposlenosti.

Gubitak radnih sati takođe predstavlja značajnu posledicu pandemije na tržište rada. Prema podacima Međunarodne organizacije rada, tokom 2020. godine u odnosu na 2019. godinu na globalnom nivou je izgubljeno 8,8% radnih sati, što je jednako gubitku čak 255 miliona radnih mesta s punim radnim vremenom (ILO, 2021: 6). Ovakvi nalazi ne bi trebalo da predstavljaju iznenađenje s obzirom na to da je za period recesije uobičajeno da ukupan broj radnih sati beleži brži pad od zaposlenosti, i to usled smanjenja prekovremenog rada, raspoređivanja zaposlenih na poslove sa skraćenim radnim vremenom i slično (Gregg and Wadsworth, 2011: 13).¹⁰

Imajući u vidu dinamiku promena tokom pandemije, preciznije podatke o kretanjima na tržištu rada pružaju kvartalni podaci. Upravo analiza podataka u kraćim vremenskim intervalima (bilo na mesečnom ili kvartalnom nivou) predstavlja jednu od specifičnosti analize tržišta rada u uslovima pandemije (videti Lee et al., 2020: 12). Podaci Međunarodne organizacije rada pokazuju da je tokom prvog kvartala 2020. godine izgubljeno 5,2% globalnog radnog vremena, dok su, očekivano, usled primene strogih mera zaključavanja širom sveta, najveći gubici zabeleženi u drugom kvartalu 2020. godine – procenjuje se da je registrovan pad u radnim satima od čak 18,2% (ILO, 2021: 6).¹¹

Da su poremećaji na tržištu rada tokom pandemije značajno premašili uticaj globalne finansijske krize iz 2008. godine, pokazuju upravo podaci koji se odnose na gubitke u radnim satima. Gubitak radnih sati 2020. godine bio je čak četiri puta veći nego tokom globalne finansijske krize (tokom 2009. godine prosečno radno vreme smanjeno je za samo 0,6 sati, dok je tokom 2020. godine zabeležen pad od 2,5 sati) (ILO, 2021: 5). S obzirom na ogromne gubitke u radnom vremenu, došlo je do velikog smanjenja prihoda od rada. Procenjuje se da je u 2020. godini globalni gubitak dohotka na osnovu rada, pre nego što se uzmu u obzir mere podrške dohotku, iznosio 8,3%, što je predstavljalo 4,4% svetskog BDP-a (u odnosu na prethodnu godinu, 2020. godine globalni prihod od rada opao je za 3,7 triliona dolara) (ILO, 2021: 11).

9 Opširnije u Anić, 2020.

10 Ilustracije radi, tokom recesija 2008. i 1990. godine prosečni sati su zabeležili pad od oko 2%, dok je tokom 1980-ih pad dostigao iznos od 4% (Gregg and Wadsworth, 2011: 13).

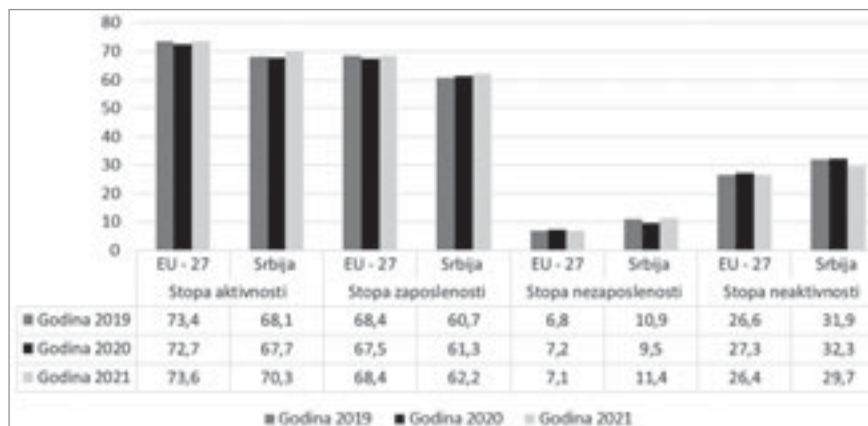
11 Iako su posledice pandemije bile globalne, prisutne su razlike između regiona. Gubitak radnih sati bio je posebno visok u Latinskoj Americi, na Karibima, u južnoj Evropi i južnoj Aziji. Nasuprot tome, istočna Azija, centralna, zapadna i istočna Afrika suočile su se s manjim gubicima radnih sati, što se može objasniti manje restriktivnim merama u ovim regionima (ILO, 2021).

Dok su gubici u radnim satima bili očekivani, iznenađuju podaci koji se odnose na strukturu izgubljenih radnih sati. Otuda je uz procene ukupnih gubitaka radnih sati važno ukazati i na strukturu izgubljenog radnog vremena. Na gubitke u radnim satima tokom pandemije uticali su skraćnje radnog vremena i gubitak posla. Procenjeno je da su na globalnom nivou gubici u zapošljavanju činili 50% ovog gubitka, dok se preostalih 50% odnosilo na skraćenje radnog vremena. Kada je reč o izgubljenim radnim satima koji su uzrokovani gubitkom zapošljavanja, samo 0,9% radnih sati je izgubljeno zbog nezaposlenosti, dok je 3,4% izgubljeno zbog neaktivnosti. S druge strane, 4,5% je izgubljeno zbog skraćenog radnog vremena. Za razliku od prethodnih kriza, tokom kojih su gubici radnog vremena bili povezani s porastom nezaposlenosti, tokom pandemijske krize, kao što vidimo, neaktivnost i skraćeno radno vreme činili su glavne pokretače ukupnog gubitka radnog vremena (ILO, 2021: 7).

Analiza osnovnih pokazatelja tržišta rada u Srbiji i Evropskoj uniji tokom pandemije

U nastavku izlaganja videćemo da li su promene na tržištu rada za vreme pandemije u Srbiji i Evropskoj uniji pratile kretanja na globalnom nivou. Na Grafikonu 2 prikazani su rezultati koji se odnose na ključne indikatore tržišta rada.

Grafikon 2. Stopa aktivnosti, zaposlenosti, nezaposlenosti i neaktivnosti za stanovništvo radnog uzrasta, 15–64 (u %)

Izvor: Eurostat

Kada posmatramo stopu zaposlenosti, uočavamo da je 2020. godine u odnosu na prethodnu godinu na nivou Evropske unije zabeležen pad od jednog procentnog poena, dok u slučaju Srbije imamo blago povećanje zaposlenosti. Uprkos negativnim posledicama krize, u Srbiji je broj zaposlenih radnog uzrasta smanjen za svega 9.100. Izuzetno blag pad zaposlenosti uz snažan depopulacioni trend doveo je do toga da se stopa zaposlenosti stanovništva radnog uzrasta poveća za 0,6 procentnih poena u odnosu na prethodnu godinu (Grafikon 2) (videti Arandarenko, 2021: 14).

Podaci, međutim, ukazuju na to da je u Srbiji istovremeno smanjen i broj nezaposlenih osoba, i to za gotovo 50.000. Smanjenje apsolutnog broja nezaposlenih uticalo je na to da se stopa nezaposlenosti u Srbiji smanji za 1,4 procentna poena, dok se na nivou Evropske unije beleži povećanje stope nezaposlenosti. Posmatrano u međunarodnom kontekstu, Srbija je jedna od retkih evropskih zemalja koja je zabeležila smanjenje stope nezaposlenosti (Arandarenko, 2021: 14).

Najznačajnija promena koja se beleži na tržištu rada odnosi se na pad aktivnosti, odnosno povećanje stope neaktivnosti. U zemljama Evropske unije stopa neaktivnosti je porasla za 0,7%, dok je u Srbiji zabeležen porast od 0,4%. Kao što možemo da uočimo, trendovi kretanja osnovnih indikatora tržišta rada uglavnom prate promene koje su ustanovljene na globalnom nivou. Kao i na globalnom nivou, smanjenje nezaposlenosti u najvećoj meri ostvareno je na račun povećanja neaktivnosti. Ne samo da je deo zaposlenih koji su ostali bez posla tokom pandemije prešao u neaktivni status (nisu tražili novo zaposlenje), već je i deo nezaposlenih prešao u kontingent neaktivnih tako što su prestali da traže zaposlenje. Dok su osobe koje su izgubile posao tokom pandemije s uvođenjem restriktivnih mera odlučile da, usled ograničene tražnje za radom, zdravstvenih rizika i porodičnih obaveza, ne traže posao i „presele“ se u neaktivnost, nezaposlene osobe postale su dodatno obeshrabrene da tragaju za poslom (videti Arandarenko, 2021: 14–15; Petrović i Babović, 2021: 18).

U prilog tome najbolje svedoče *kvartalni podaci* osnovnih indikatora tržišta rada (Tabela 1), čime se još jednom pokazuje važnost analize kretanja na tržištu rada tokom pandemije u kraćim vremenskim intervalima. Dok stopa zaposlenosti beleži blago smanjenje, stope aktivnosti i nezaposlenosti ostvaruju osetan pad tokom drugog kvartala 2020. godine, koji se u najvećoj meri poklapa s najoštrijim merama i ograničenjima. Porast broja neaktivnih u drugom kvartalu 2020. godine u velikoj meri je ostvaren upravo zbog povećanog priliva iz kontingenta nezaposlenih osoba (Arandarenko, 2021:14–15).

Tabela 1. Osnovni pokazatelji tržišta rada u Srbiji, 2020, 15–64 (u %)

	Q1	Q2	Q3	Q4	2020–2019
Stopa aktivnosti	67,6	65,2	68,8	69,3	– 0,4
Stopa zaposlenosti	60,7	60,2	62,2	62,1	0,6
Stopa nezaposlenosti	10,2	7,7	9,5	10,5	– 1,4

Izvor: Eurostat

Da su registrovane promene na tržištu rada u Srbiji (ali i u Evropskoj uniji) tokom 2020. godine bile privremenog karaktera, najbolje se može videti na osnovu podataka iz 2021. godine, koji pokazuju da je došlo do porasta stope nezaposlenosti, i to za 1,9%, dok se istovremeno smanjila stopa neaktivnosti (Grafikon 2). Ukratko, s blagim oživljavanjem privrednih aktivnosti, deo neaktivnih ponovo je počeo da traži zaposlenje, odnosno prešao je u kontingent nezaposlenih. Na osnovu dosadašnjeg izlaganja možemo da vidimo na koji način standardni indikatori tržišta rada, poput stope zaposlenosti i nezaposlenosti, mogu da pruže pojednostavljenu i iskrivljenu sliku o stanju na tržištu rada tokom pandemije. Tek uključivanjem u analizu osoba koje su se povukle s tržišta rada u neaktivan status možemo bolje da razumemo kretanja na tržištu rada tokom pandemije.

Ključni metodološki izazovi u istraživanju tržišta rada tokom pandemijske krize

Da su posledice pandemije zaista bez presedana pokazuje upravo to što standardna metodologija praćenja promena na tržištu rada, koja je u dosadašnjim ekonomskim krizama obuhvatala ključne promene na tržištu rada, sada zahteva uvođenje dodatnih indikatora. To, naravno, ne znači da problem istraživanja tržišta rada predstavlja novinu. Još su se pre više od pola veka vodile rasprave o teškoćama istraživanja položaja na tržištu rada, važnosti operacionalizacije i značaju društvenog konteksta prilikom izbora indikatora tržišta rada (Moore, 1951; Gross, 1959). Tako je u Sjedinjenim Američkim Državama tokom tridesetih godina prošlog veka došlo do prelaska s upotrebe koncepta *plaćenog radnika* (koji je obuhvatao sva lica koja imaju plaćeno zanimanje, bez obzira na to da li trenutno rade ili ne) na koncept *radne snage*.¹² Tome su u velikoj meri doprineli efekti

12 Radna snaga obuhvata zaposlena i nezaposlena lica koja aktivno traže posao.

Velike depresije iz 1930. godine, tokom koje su popisni podaci pokazali da je stopa nezaposlenosti veoma niska, tako da je popis morao da bude ponovo realizovan. Upravo tada se javila „očigledna i hitna potreba za merenjem trenutnog zaposlenja i merenjem koje se odnosi na određeno vreme, a ne uobičajeno“ (Gross, 1959: 643).

Počev upravo od prvih istraživanja radne snage u svetu, definicije osnovnih pojmova, izbor indikatora, metode prikupljanja podataka i tako dalje bili su predmet stalnog unapređivanja. Kao što je poznato, Međunarodna organizacija rada predstavlja ključnu instituciju na području istraživanja sfere rada na međunarodnom nivou. Ova organizacija je 1999. godine uspostavila sistem praćenja stanja na tržištima rada u svetu, koji polazi od jedinstvenog skupa ključnih indikatora tržišta rada (engl. *key labour market indicators*), da bi se u narednom periodu početna lista ključnih indikatora proširila i unapredila. Najnoviji međunarodni standardi za definisanje ključnih indikatora tržišta rada usvojeni su 2013. godine na 19. Međunarodnoj konferenciji statističara. Kao odgovor na finansijsku krizu iz 2008. godine, a u cilju što preciznijeg praćenja i opisa promena na tržištu rada, uveden je niz važnih izmena i dopuna (ILO, 2020: 3).

Kao što smo mogli da vidimo, problemi prilikom analize tržišta rada ne samo da nisu zaobišli ni ovu krizu, već se stiče utisak da su uspeli da nadmaše sve dosadašnje izazove, dovodeći pod znak pitanja upotrebu nekih standardnih indikatora tržišta rada. Imajući u vidu da od početka pandemije indikatori tržišta rada šalju različite signale o stanju na tržištu rada (Gilchrist and Hobijn, 2021), nameće se potreba pažljive analize tržišta rada i izbora odgovarajućih indikatora. To možda najbolje ilustruje upotreba jednog od osnovnih pokazatelja tržišta rada – nezaposlenosti.¹³

Postavlja se pitanje – zašto se u kontekstu pandemije nezaposlenost pokazala kao neodgovarajući indikator kretanja na tržištu rada? Iako je tokom dosadašnjeg izlaganja već bilo reči o ovome, ovde će se ukratko sumirati razlozi zbog kojih nezaposlenost u uslovima pandemije nije ukazivala na stvarne razmere poremećaja na tržištu rada. Najpre, mnoge osobe su zadržale posao tokom pandemije iako nisu radile, odnosno prešle su iz „statusa zaposlenosti i svakodnevnog obavljanja posla u status zaposlenosti, uz odsustvo sa posla barem deo nedelje“ (bilo da je reč o prinudnom

13 Prema definiciji Međunarodne organizacije rada, nezaposleni su lica koja u posmatranoj sedmici nisu obavljala nijedan plaćeni posao niti su imala posao s kojeg su odsustvovala i na koji su mogla da se vrata nakon isteka odsustva, pod uslovom da su zadovoljavala sledeće kriterijume: da su u poslednje četiri sedmice preduzimala aktivne korake za nalaženje posla i da su, ukoliko bi im posao bio ponuđen, bila u mogućnosti da počnu da rade u roku od dve sedmice; ili da u poslednje četiri sedmice nisu aktivno tražila posao jer su našla posao na kojem je trebalo da počnu da rade nakon isteka posmatrane sedmice, a najkasnije za tri meseca (RZS, 2017:2).

odmoru, bolovanju, godišnjem odmoru ili značajnom skraćanju radnog vremena) (Lemieux et al., 2020: 56). Dakle, mnogim licima koja su prestala da rade tokom pandemije nije nužno raskinut radni odnos, zbog čega se ona i dalje računaju kao zaposlena,¹⁴ iako se zapravo radi o skrivenoj nezaposlenosti, koju standardna stopa nezaposlenosti ne meri. Formalni status zaposlenosti nisu izgubili ni oni koji su radili skraćeno radno vreme. S druge strane, lica koja su izgubila posao tokom pandemije i koja zbog smanjenih mogućnosti pronalaska zaposlenja ili zbog porodičnih obaveza nisu ni tražila zaposlenje, računaju se kao neaktivna, a ne kao nezaposlena lica (Lee et al., 2020: 12; Lemieux et al., 2020: 56). Stoga zvanični podaci o broju nezaposlenih ukazuju samo na mali deo izgubljenih radnih mesta tokom pandemije (ILO, 2021). Kao što možemo da vidimo, prikazivanjem podataka koji se odnose na pojedinačne indikatore tržišta rada (bilo da je reč o zaposlenosti ili nezaposlenosti) dobijamo samo delimičnu sliku o stanju na tržištu rada, i to ne samo tokom pandemije, već i u nepandemijskim uslovima.

Pored nezaposlenosti, i pokazatelji kao što su fluktuacija radne snage, stopa otvaranja novih radnih mesta, proizvodni sektor i slično, usled okolnosti uslovljenih pandemijom, takođe prikazuju, kako ističu određeni autori, „previše ružičastu sliku tržišta rada“ (Gilchrist and Hobijn, 2021: 1).¹⁵

Ne samo da se na osnovu podataka koji se odnose na nezaposlenost nije mogla dobiti pouzdana slika o stanju na tržištu rada tokom pandemije, već su određene kritike upućene i na sadržaj samog upitnika *Anketa o radnoj snazi*. Ilustracije radi, ostaje nejasno kako su ispitanici koji zbog objektivnih teškoća tokom pandemije nisu tražili posao odgovorili na pitanje *Koji je glavni razlog zašto niste tražili posao u poslednje četiri sedmice*, odnosno na koji način su zabeleženi njihovi odgovori. Takođe, zbog neizvesnosti za vreme pandemije, ispitanici nisu mogli jasno da odgovore ni na pitanje *Da li biste mogli da počnete da radite u naredne dve sedmice u odnosu na referentnu*. Dalje, nije jasno da li se percepcija osoba koje su kao razlog gubitka posla navele da su privremeno otpuštene poklapa s percepcijom njihovih poslodavaca, s obzirom na preovlađujuću neizvesnost za vreme pandemije (Lemieux et al., 2020: 57). Dok u nepandemijskim uslovima *Anketa o radnoj snazi* predstavlja dobar instrument za analizu „tranzicije“ iz zaposlenosti u nezaposlenost i neaktivnost, objektivne okolnosti u kontekstu pandemije otežale su njenu primenu u analizi i oceni uslova na tržištu rada.

14 Određeni broj poslodavaca nastavio je da plaća zaposlene, bilo iz sopstvenih resursa ili uz pomoć državnih programa za očuvanje radnih mesta.

15 Proizvodni sektor je tokom pandemije bio relativno manje pogođen u odnosu na period prethodnih kriza. O indikatorima tržišta rada koji pružaju „povoljniju“ sliku na tržištu rada tokom pandemije detaljno u: Gilchrist and Hobijn, 2021: 4.

Kao što smo prethodno mogli da vidimo, upotreba nekih od standardnih pokazatelja tržišta rada imala je ograničenu vrednost u okolnostima atipične ekonomske krize, izazvane pandemijom kovida 19. S druge strane, indikatori kao što su učešće u radnoj snazi, odnosno stopa aktivnosti,¹⁶ zatim dužina i razlozi nezaposlenosti, izvršeni časovi rada, platni spisak zaposlenih, udeo lica koja su izgubila posao među nezaposlenima i tako dalje, pružaju znatno pouzdaniju sliku o ukupnim uslovima na tržištu rada tokom pandemije (videti, između ostalog, istraživanja tržišta rada tokom pandemije sledećih autora: Lee et al., 2020; Lemieux et al., 2020; Gilchrist and Hobijn, 2021).¹⁷

Dodatni indikatori za praćenje promena na tržištu rada tokom pandemije

Kao odgovor na novonastale izazove praćenja sfere rada i ograničenja standardnih indikatora tržišta rada, Međunarodna organizacija rada predložila je dodatne pokazatelje pomoću kojih na efikasniji način mogu da se sagledaju kretanja na tržištu rada. Jedan od najpouzdanijih i najčešće korišćenih pokazatelja jeste *zastoj na tržištu rada* (engl. *labour market slack*). Ukazujući na razliku između željene količine rada na strani radne snage i dostupne količine rada, ovaj složeni indikator meri obim nezadovoljene potrebe za plaćenim radom u populaciji. Zastoj na tržištu rada javlja se kada broj radnika koji žele da rade određen broj sati prevazilazi dostupna radna mesta koja mogu da obezbede datu količinu radnih sati. Kao rezultat neusklađenosti između želje stanovništva da radi i dostupnosti radnih mesta, deo stanovništva ostaje u statusu nevoljne nezaposlenosti ili radi manji broj radnih sati nego što bi želeo (Petrović i Babović, 2021: 23). Ovaj statistički koncept definisan je kao zbir: 1. nezaposlenih; 2. zaposlenih koji rade kraće od punog radnog vremena, a želeli bi da rade više; 3. onih koji traže posao, ali ne mogu da rade; i 4. onih koji mogu da rade, ali ne traže posao. Zbir navedenih kontingenata stanovništva posmatra se u odnosu na proširenu radnu snagu, koja obuhvata sve zaposlene, nezaposlene i potencijalnu radnu snagu (odnosno one koji mogu da rade, ali ne

16 Istražujući američko tržište rada utvrđeno je da stopa učešća radne snage, za razliku od drugih indikatora, daje bolji uvid u stanje na tržištu rada. U kontekstu pandemije, kontinuirano nisko učešće radne snage pomaže da se utvrdi nedovoljna iskorišćenost radne snage koja bi ostala sakrivena iza ključnog indikatora tržišta rada – stope nezaposlenosti. Kako bi se dobila bolja procena stanja na tržištu rada tokom pandemije, predlaže se da se prilikom procene broja nezaposlenih uzmu u obzir i neaktivna lica (više u Gilchrist and Hobijn, 2021: 5).

17 U analizi posledica pandemije na tržište rada u Kanadi istraživači su se, umesto na nezaposlenost, fokusirali na zaposlenost i radne sate (videti Lemieux et al., 2020: 56).

traže posao i one koji traže posao, ali ne mogu odmah da počnu da rade) starosti između 15 i 74 godine. Osim ukupnog *zastoja na tržištu rada*, indikatori kojima se meri intenzitet rada obuhvataju još *odsustvo s posla, rad od kuće i izvršene časove rada na glavnom poslu*.¹⁸ Iako su podaci za neke od ovih indikatora bili dostupni i pre pandemije, oni najčešće nisu bili predmet posebnog razmatranja (na primer, rad od kuće). U nastavku rada biće predstavljeni rezultati koji se odnose na dodatne indikatore tržišta rada, i to za Srbiju, Evropsku uniju i neke od bivših jugoslovenskih republika za koje su podaci dostupni.

Na osnovu podataka koji su predstavljeni u Tabeli 2, možemo da vidimo da je zastoj na tržištu rada na nivou Evropske unije bio najveći u drugom kvartalu 2020. godine, kada su uvedene brojne restriktivne mere (15,7%), zatim je postepeno opadao s ublažavanjem mera (u trećem kvartalu je iznosio 15,3%, a u četvrtom 14,9%), da bi novim zaoštavanjem mera krajem 2020. i početkom 2021. godine ponovo zabeležio rast. Slična kretanja su ostvarena i na tržištu rada u Srbiji i zemljama u regionu, osim u Crnoj Gori, u kojoj je najveći zastoj na tržištu rada registrovan u četvrtom kvartalu 2020. godine. Ukratko, dobijeni podaci sugerišu da je takozvana nezadovoljena potreba za zaposlenjem tokom 2020. godine bila veće nego u periodu pre krize izazvane pandemijom, s tim da skok nije bio drastično izražen. Ovaj nalaz zahteva objašnjenje. Kao što je prethodno rečeno, zastoj na tržištu rada računa se u odnosu na proširenu radnu snagu koja obuhvata zaposlene, nezaposlene i potencijalnu radnu snagu. S obzirom na to da taj indikator obuhvata i deo neaktivnih, te da je deo nezaposlenih prešao u kontingent neaktivnih, ne iznenađuje to što se vrednosti zastoj na tržištu rada ne razlikuju mnogo od vrednosti koje su zabeležene godinu dana pre pandemije.

Tabela 2. Zastoj na tržištu rada, 15–74 (u %)

	2019-Q4	2020-Q1	2020-Q2	2020-Q3	2020-Q4	2021-Q1	2021-Q2	2021-Q3	2021-Q4
EU-27	13,4	13,9	15,7	15,3	14,9	15,4	14,3	13,4	13,0
Srbija	18,9	18,9	19,2	18,9	18,7	19,8	18,1	17,8	17,2
Slovenija	7,7	8,3	9,6	9,5	10,4	12,0	9,2	8,7	8,0
Hrvatska	13,1	13,8	15,2	14,3	15,2	14,4	14,0	12,4	10,2
Crna Gora	26,2	26,1	30,4	31,8	32,5	:	:	:	:
Severna Makedonija	23,3	22,5	24,5	24,4	24,3	:	:	:	:

Izvor: Eurostat

18 Dodatni indikatori uključuju još i udeo lica koja su napustila posao tokom poslednja tri meseca (engl. *recent job leavers*) i udeo lica koja su započela posao u poslednja tri meseca (engl. *recent job starters*) https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/EN/lfsi_esms.htm, pristupljeno 8. 8. 2022.

Razlaganjem *zastoja na tržištu rada* na pojedinačne komponente, dobijaju se još precizniji uvidi u uslove na tržištu rada. Posebno je značajno ukazati na podatke koji se odnose na *udeo lica koja mogu da rade, ali ne traže posao* (Tabela 3). Na nivou Evropske unije beleži se značajan skok ove kategorije. U prvom kvartalu 2020. godine beleži se povećanje od 0,5% u odnosu na poslednji kvartal 2019. godine, da bi se u drugom kvartalu nastavio rast, koji je dostigao iznos od 5,4%. Isti trend se beleži i u Srbiji – najpre se registruje blagi porast, da bi najveće učešće lica koja mogu da rade, ali ne traže posao bilo zabeleženo u drugom kvartalu 2020. godine (8,2%). Kao što se dalje primećuje, taj udeo je krajem 2021. godine skoro prepolovljen. Objašnjenje izraženog učešća lica koja mogu da rade, ali ne traže posao možemo potražiti u objektivnim uslovima, kao što su prekid ili ograničen rad pojedinih preduzeća ili čak čitavih sektora (na primer, ugostiteljstvo, lične usluge, turizam i sl.), preuzimanje brige o deci koja nisu išla u školu, ali i u nizu subjektivnih faktora (npr. strah od razboljevanja i sl.). Važan je podatak koji pokazuje da je učešće žena u Srbiji u drugom kvartalu 2020. godine koje mogu da rade ali trenutno ne traže posao veće u odnosu na učešće muškaraca (9,1% i 7,5%), što se jednim delom može objasniti neuravnoteženom raspodelom kućnih obaveza između muškaraca i žena i tokom pandemije (Stanojević, 2021: 51).

Tabela 3. Zastoj na tržištu rada – indikatori, 15–74 (u %)

	2019-Q4	2020-Q1	2020-Q2	2020-Q3	2020-Q4	2021-Q1	2021-Q2	2021-Q3	2021-Q4
Učešće nezaposlenih									
EU-27	6,4	6,4	6,5	7,5	7,1	7,2	6,9	6,6	6,3
Srbija	9,6	9,1	8,0	9,6	10,2	10,8	10,6	10,3	9,9
Učešće zaposlenih koji rade kraće od punog radnog vremena									
EU-27	2,8	2,8	2,8	3,0	2,9	3,0	2,9	2,7	2,7
Srbija	2,7	2,9	2,4	2,2	2,3	2,5	2,2	2,3	2,0
Udeo lica koja traže posao, ali ne mogu da rade									
EU-27	0,9	1,1	0,9	0,9	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8
Srbija	0,9	0,9	0,6	0,7	0,6	0,5	0,6	0,4	0,5
Udeo lica koja mogu da rade, ali ne traže posao u proširenoj radnoj snazi									
EU-27	3,2	3,7	5,4	4,0	4,0	4,4	3,8	3,4	3,2
Srbija	5,7	6,1	8,2	6,4	5,5	6,3	4,6	4,6	4,4

Izvor: Eurostat

Na značajne promene na tržištu rada u vidu niže produktivnosti i skrivene nezaposlenosti ukazuju sledeći indikatori: *odsustvo s posla, rad od*

kuće i izvršeni časovi rada. Odsustvo s posla meri se učešćem zaposlenih koji su odsutni s posla u ukupnom broju zaposlenih. Podaci predstavljene u Tabeli 4 ukazuju na povećano odsustvo s posla tokom pandemije. Ako posmatramo podatke prema kvartalima, možemo videti da je najveće odsustvo s posla zabeleženo u drugom kvartalu 2020. godine. Na nivou Evropske unije, udeo zaposlenih koji su odsustvovali s posla dostiže skoro jednu petinu (17,6%) i veći je za 7,6% u odnosu na poslednji kvartal 2019. godine. Kada pogledamo nalaze za Srbiju, vidimo da je u drugom kvartalu svaki deseti zaposleni odsustvovao s posla, s tim da je zabeleženo nešto niže odsustvo s posla kako u odnosu na prosek zemalja Evropske unije tako i u odnosu na većinu zemalja u okruženju. Podaci za treći kvartal ukazuju na značajan pad odsustva s posla u Srbiji, Sloveniji i Evropskoj uniji, da bi već u sledećem kvartalu ponovo bio zabeležen porast.

Kada je reč o ovom indikatoru, posebno je važno skrenuti pažnju na promenu strukture razloga odsustvovanja s posla u Srbiji. Dok je u 2019. godini samo 5% ispitanika koji su odsustvovali s posla kao razlog odsustva navelo smanjen obim posla (zbog tehničkih ili ekonomskih razloga), 2020. godine isti razlog je navelo čak 37% ispitanika. S druge strane, znatno je smanjen broj zaposlenih koji su bili odsutni s posla zbog godišnjeg odmora (zabeležen je pad sa 40% u 2019. na svega 18% u 2020. godini) (Aranđarenko, 2021: 37).

Tabela 4. Odsustvo s posla – učešće zaposlenih koji su odsutni s posla u ukupnom broju zaposlenih, 15–74 (u %)

	2019-Q4	2020-Q1	2020-Q2	2020-Q3	2020-Q4	2021-Q1	2021-Q2	2021-Q3	2021-Q4
EU-27	10,0	12,6	17,6	10,6	12,2	11,3	9,1	10,1	10,6
Srbija	6,5	8,5	11,5	4,2	6,6	4,9	5,1	6,7	7,0
Slovenija	10,9	15,1	20,6	13,6	15,1	11,1	8,5	9,3	9,1
Hrvatska	10,2	13,7	16,1	12,2	12,4	11,3	9,6	10,7	11,1
Crna Gora	1,5	6,0	20,5	4,5	3,0	:	:	:	:
Severna Makedonija	5,9	9,3	16,9	9,7	7,4	:	:	:	:

Izvor: Eurostat

Prilikom analize uticaja pandemije na tržište rada, važno je uzeti u obzir i ukupnu količinu izvršenog rada, što je najbolje obuhvaćeno merom ukupnog broja radnih sati na nedeljnom nivou. Dok bi različiti procesi koji utiču na intenzitet i produktivnost rada (kao što su npr. odsustvo s posla, skraćeno radno vreme i sl.) ostali skriveni prilikom izračunavanja standardnih indikatora tržišta rada, izvršeni časovi rada predstavljaju do-

bar pokazatelj stvarne angažovanosti zaposlenih i ukupne produktivnosti rada (Lemieux et al., 2020: 57). Ovde će zbog uporedivosti podataka biti prikazane vrednosti indeksa ukupno izvršenih časova rada na glavnom poslu.

Vrednosti indeksa ukupno izvršenih časova rada pokazuju da je smanjenje izvršenih časova rada obeležilo celu 2020. godinu, s tim da je najveće smanjenje, očekivano, bilo registrovano u drugom kvartalu 2020. godine. Vrednost indeksa za prosek Evropske unije je 89,2, dok ova vrednost u Srbiji iznosi 94,7. Ako posmatramo zemlje u okruženju, možemo videti da je najveće smanjenje časova rada zabeleženo u Sloveniji, gde je vrednost indeksa u drugom kvartalu 2020. godine iznosila 87,5. Promena prosečnih izvršenih časova rada u Srbiji značajno se razlikuje po granama delatnosti – delatnosti koje su najviše bile pogođene efektima krize, pa otuda i smanjenjem izvršenih časova rada, jesu usluge smeštaja i ishrane, umetnost, zabava i rekreacija (više u Anić, 2020: 54).

Tabela 5. Indeks ukupno izvršenih časova rada na glavnom poslu, 15–74 (2021 = 100)¹⁹

	2019-Q4	2020-Q1	2020-Q2	2020-Q3	2020-Q4	2021-Q1	2021-Q2	2021-Q3	2021-Q4
EU-27	103,4	99,0	89,2	99,0	97,4	98,0	102,1	100,3	99,6
Srbija	99,1	97,1	94,7	98,6	98,4	98,8	101,0	99,9	100,2
Slovenija	98,2	97,3	87,5	96,7	96,6	97,3	101,6	100,7	100,4
Hrvatska	101,8	96,7	92,6	98,4	97,2	96,9	101,6	100,4	101,0

Izvor: Eurostat

Jasno je da se jedna od ključnih promena koja je nastupila s izbijanjem pandemije odnosila i na izmeštanje obavljanja radnih zadataka u kućne uslove, pa je tako rad od kuće postao uobičajen način obavljanja poslova za jedan broj zaposlenih. Otuda i ovaj indikator pruža važne informacije o uslovima na tržištu rada tokom pandemije. *Rad od kuće* je meren učešćem broja zaposlenih koji su radili od kuće u ukupnom broju zaposlenih. Procenat zaposlenih koji je u Srbiji radio od kuće u 2020. godini iznosio je 7,2% i bio je veći za 2,3% u odnosu na prethodnu godinu. Podaci dalje ukazuju da se učešće zaposlenih u Srbiji koji su radili od kuće u 2021. godini „vratilo“ na vrednosti koje su zabeležene u godini pre pandemije. Kada je reč o Evropskoj uniji, može se videti da učešće zaposlenih koji su radili od kuće u 2020. godini prelazi 10%, s tim da se, za razliku od Srbije, trend rasta nastavlja i u 2021. godini (isti trend se beleži u Hrvatskoj i Sloveniji).

¹⁹ Nisu dostupni podaci za Crnu Goru i Severnu Makedoniju.

Tabela 6. Udeo zaposlenih koji rade od kuće, 15–64 (u %)

	2019.	2020.	2021.
EU-27	5,4	12,0	13,4
Srbija	4,9	7,2	5,0
Slovenija	6,8	7,4	10,6
Hrvatska	1,9	3,1	4,6
Crna Gora	5,8	7,5	:
Severna Makedonija	1,6	2,9	:

Izvor: Eurostat

Da je rad od kuće umnogome uticao na intenzitet i efikasnost radnih zadataka pokazuju i rezultati empirijskih istraživanja. Istraživanje realizovano u Srbiji u martu 2020. godine pokazalo je da su zaposleni na sledeći način procenili obim radnih zadataka i efikasnost u njihovom obavljanju u kućnim uslovima. Blizu polovine zaposlenih navelo je da su uspevali da urade isti obim posla kao i pre pandemije, 27% je istaklo da su radili manje, ali zato što je bilo i manje posla, dok je u slučaju 15% zaposlenih obim urađenog posla bio manji zato što su bili manje efikasni. Značajan je nalaz da je samo 5% zaposlenih navelo da su uspevali da urade veći obim posla zato što su bili efikasniji (Petrović i Babović, 2021: 37).²⁰ Kao što možemo da vidimo, u poređenju sa standardnim indikatorima tržišta rada, dodatni indikatori mnogo bolje svedoče o preobražajima na tržištu rada, kao što su niža produktivnost i skrivena nezaposlenost.

Zaključak

Uz značajna teorijska i konceptualna promišljanja promena (bilo pozitivnih ili negativnih) koje su bile uslovljene pandemijom virusa korona, pandemijska realnost je otvorila mnoga pitanja i na polju empirijskog istraživanja u raznim područjima. Određivanje iskustvenog sadržaja analiziranih pojava, odnosno pitanje operacionalnog definisanja pojmova, zauzima svakako važno mesto. U radu smo mogli da vidimo neka od ograničenja u istraživanju pandemijske realnosti u oblasti rada, ali i moguće smernice za analizu postpandemijske realnosti u ovoj oblasti.

Analiza promena na tržištu rada pokazala je da je pandemija uslovlila korenite promene na tržištu rada na globalnom nivou, te da su slična kretanja obeležila i tržišta rada u Evropskoj uniji i Srbiji. Međutim, kao što smo mogli da vidimo, primena standardnih indikatora tržišta rada nije

²⁰ Istraživanje je realizovano u martu 2020. godine.

bila dovoljna da se registruju i opišu sve promene na tržištu rada izazvane posledicama pandemije. Na prvi pogled se činilo da posledice pandemije na tržište rada nisu toliko dramatične, sve dok analiza „tranzicione matrice između statusa na tržištu rada“ (Arandarenko, 2021) nije ukazala na značajno povlačenje radne snage s tržišta rada, čime će „fenomen prelaske iz nezaposlenosti u neaktivnost“ postati jedan od najznačajnijih nalaza istraživanja tržišta rada za vreme pandemije.

Kao što je dalje pokazano, ograničenost primene standardnih indikatora tržišta rada ukazala je na važnost detaljnijeg razmatranja promena na tržištu rada i na potrebu izmene i dopune indikatora pomoću kojih se prati stanje na tržištu rada. Ovaj zaključak možda najbolje ilustruje analiza kretanja na tržištu rada tokom drugog i trećeg kvartala 2020. godine. Dok su standardni indikatori tržišta rada sa zakašnjenjem registrovali promene na tržištu rada, dotle su dodatni indikatori (zastoj na tržištu rada, odsustvo s posla itd.) uspeali da obuhvate ključne promene koje su se odvijale u jeku pandemijske krize. Ovi indikatori su, uz analizu neaktivnosti, uspeali da zabeleže ne samo uobičajene procese koji prate ekonomske krize (poput obustavljanja rada preduzeća i sl.), već i daleko složenije procese koji su uticali na položaj na tržištu rada i ukupnu produktivnost rada. Kao što je poznato, faktori kao što su strah od prenošenja zaraze i razboljevanja, preko bolesti (lične ili članova porodice), pa sve do preuzimanje brige o deci koja nisu išla u školu, po prvi put su tako snažno uticali na položaj na tržištu rada, dovodeći do povlačenja u neaktivan status ili povećanog odsustva s posla. Iako su neki od ovih procesa mogli da budu registrovani pomoću standardnih indikatora tržišta rada (poput stope neaktivnosti), tek se primenom dodatnih indikatora tržišta rada mogla dobiti realistična slika o kretanjima u oblasti rada. Stoga je bilo neophodno proširiti analizu kretanja na tržištu rada u kontekstu pandemije uvidom u ove nalaze.

Literatura:

- Anić, A. (2020). Osvrt 1. *Kretanja na tržištu rada u Srbiji i EU tokom 2019. i 2020. godine*. <https://fren.org.rs/wp-content/uploads/2020/09/Osvrt-1.-Kretanja-na-tr%25BEi%25A1tu-rada-u-Srbiji-i-EU-tokom-2019.-i-2020.-godine.pdf>
- Antipova, A. (2021). Analysis of the COVID-19 impacts on employment and unemployment across the multi-dimensional social disadvantaged areas. *Social sciences & humanities open*, 4(1), <https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2021.100224>
- Arandarenko, M. (2021). *Analitički izveštaj o stanju na tržištu rada Srbije u kontekstu ekonomske krize izazvane pandemijom COVID-19*. Regional Cooperation Council.
- Babović, M. (2010). *Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija*. Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore.

- Carlson D. L., Petts R. and Pepin J. R. (2020). Changes in Parents' Domestic Labor during the COVID-19 Pandemic. *SocArXiv*. Retrieved December 13, 2020. <https://osf.io/preprints/socarxiv/jy8fn/>
- Dodds, S. and Hess, A. C. (2020). Adapting research methodology during COVID-19: lessons for transformative service research. *Journal of Service Management*, 32(2), 203–217. <https://doi.org/10.1108/JOSM-05-2020-0153>
- Gilchrist, T. and Hobijn, B. (2021). The Divergent Signals about Labor Market Slack. *FRBSF Economic Letter*, 2021(15), 1–6. <https://www.frbsf.org/wp-content/uploads/sites/4/el2021-15.pdf>
- Gregg, P. and Wadsworth, J. (Eds.). (2011). *The labour market in winter: the state of working Britain*. OUP Oxford.
- Gross, E. (1959). The occupational variable as a research category. *American Sociological Review*, 640–649. <https://doi.org/10.2307/2096155>
- International Labour Organization (ILO) (2020). *COVID-19: Guidance for labour statistics data collection*. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/publication/wcms_741145.pdf
- International Labour Organization (ILO) (2021). *ILO Monitor: COVID-19 and the world of work*. Seventh edition. https://www.ilo.org/global/topics/coronavirus/impacts-and-responses/WCMS_767028/lang--en/index.htm
- Lee, S., Schmidt-Klau, D. and Verick, S. (2020). The labour market impacts of the COVID-19: A global perspective. *The Indian Journal of Labour Economics*, 6(1), 11–15. <https://doi.org/10.1007/s41027-020-00249-y>
- Lemieux, T., Milligan, K., Schirle, T. and Skuterud, M. (2020). Initial impacts of the COVID-19 pandemic on the Canadian labour market. *Canadian Public Policy*, 46(S1), 55–65. <https://doi.org/10.3138/cpp.2020-049>
- Moises Jr, C. (2020). Online data collection as adaptation in conducting quantitative and qualitative research during the COVID-19 pandemic. *European Journal of Education Studies*, 7(11). <http://dx.doi.org/10.46827/ejes.v7i11.3336>
- Moore, W. E. (1951). Persistent Problems of Labor Force Analysis. *Population Index*, 17(2), 78–91. <https://doi.org/10.2307/2730781>
- Pajvančić, M., Petrušić, N., Nikolin, S., Vladisavljević, A. i Baćanović V. (2020). *Rodna analiza odgovora na COVID-19 u Republici Srbiji*. Misija OEBS-a u Srbiji i Ženska platforma za razvoj Srbije 2014–2020.
- Petrović, I. i Babović, M. (2021). Uticaj pandemije kovida 19 na zaposlenost i uslove rada u Srbiji. U Petrović, M. (ur.) *Izazovi u oblasti rada, porodice i stila života u kontekstu pandemije kovida 19 u Srbiji: nove solidarnosti i nove nejednakosti* (13–45). Beograd: Filozofski fakultet.
- Republički zavod za statistiku (RZS) (2017). *Metodologije i standardi. Anketa o radnoj snazi. Metodološko uputstvo*. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2017/Pdf/G20177069.pdf>.
- Sekkides, O. and Vecchia, E. (2020). Editorial: COVID-19: we will not be returning to the old normal. *The Lancet Microbe*, 1(6). 10.1016/S2666-5247(20)30151-8
- Stanojević, D. (2021). Uticaj pandemije kovida 19 na podelu obaveza u domaćinstvu: slučaj Srbije. U Petrović, M. (ur.) *Izazovi u oblasti rada, porodice*

i stila života u kontekstu pandemije kovida 19 u Srbiji: nove solidarnosti i nove nejednakosti (47–65). Beograd: Filozofski fakultet.

Su, C. W., Dai, K., Ullah, S. and Andlib, Z. (2021). COVID-19 pandemic and unemployment dynamics in European economies. *Economic Research – Ekonomska Istraživanja*, 1–13. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2021.1912627>

Izvori:

World Bank: <https://data.worldbank.org/>

Eurostat: <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

The Covid-19 Pandemic and Labour Market: Methodological Issues And Solutions in the Labour Market Research

Abstract: The labour market has been impacted dramatically by the COVID-19 pandemic. Employment losses, reduction in working hours and substantial changes in working conditions were the inevitable consequences of the pandemic. However, the most significant change in the labour market was an increase in inactivity rather than an unemployment, as expected. The *International Labour Organization* (ILO) estimates that the inactivity increased by 81 million, which resulted in a reduction of the global labour force participation rate by 2.2 percentage points in 2020 (ILO, 2021).

These changes just pointed out the importance of detailed labour market research during the COVID-19 pandemic and update on new labour market indicators. In short, headline labour market indicators, such as unemployment and employment rate were not sufficient to reflect the immediate impacts of the COVID-19 pandemic on the labour market. In response to the challenges in labour market analysis and the limitations of standard labour market indicators, the International Labor Organization proposed additional indicators that monitor changes in the labour market (such as labour market slack, total actual hours worked in the main job, absence from work, work from home etc.). Reviewing the impact of COVID-19 pandemic on the labour market, the aim of this paper is to analyze the challenges and solutions related to the operational definition of the labour market position, that is identifying labour market dimensions and indicators.

Key words: COVID-19 pandemic, labour market, labour market indicators

Dragan Stanojević¹
 Univerzitet u Beogradu
 Filozofski fakultet

PREDNOSTI KORIŠĆENJA METODA SAMOPOPUNJAVANJA UPITNIKA – LEKCIJE NAUČENE TOKOM KOVID 19 KRIZE

Apstrakt: Kriza izazvana virusom korona ograničila je kontakte i onemogućila upotrebu tradicionalnih metoda prikupljanja podataka. Anketna istraživanja koja su koristila pristup licem u lice nisu bila moguća, te su se u novim uslovima pojavile ili, bolje reći, nametnule već postojeće alternative. Jedna od njih je reprezentativno istraživanje metodom samopopunjavanja, odnosno pristup u kome, nakon formiranja uzorka odabranog metodom slučajnog izbora, ispitanici sami popunjavaju upitnik, i to u dve varijante – preko interneta i u papirnoj formi. Takvo istraživanje je sprovedeno u Srbiji od novembra 2020. do januara 2021. godine kao deo pilotiranja novih metoda u okviru infrastrukture Evropskog društvenog istraživanja² (*European Social Survey*). Ovaj rad ima za cilj da predstavi metod, tok istraživanja, kao i ključne prednosti ovakvog pristupa: postizanje optimalne stope odgovora, smanjenje logistike za organizaciju istraživanja, snižavanje troškova istraživanja i smanjenje opasnosti od infekcije, to jest bezbednost anketara i ispitanika.

Ključne reči: samopopunjavanje, Evropsko društveno istraživanje, push-to-web

Uvod

Direktne preteče anketnih istraživanja u društvenim naukama Konvers (Converse, 1987: 87–88) pronalazi u predizbornim predsedničkim

1 dstanoje@f.bg.ac.rs

2 Evropsko društveno istraživanje je istraživanje stavova i praksi populacije starije od 15 godina koje se sprovodi na svake dve godine u većini evropskih zemalja. Srbija je tokom dva ciklusa (IX i X) bila deo ove mreže. Više informacija o ovom istraživanju je moguće pronaći na: <https://www.europeansocialsurvey.org/>

istraživanjima koja su sprovodile novinske kuće³ i u marketinškim istraživanjima koja su proveravala preferencije potrošača u periodu između dva svetska rata. Tek će tri čuvena imena društvenih nauka, Rensis Likert, Pol Lazarsfeld i Hedli Kantril, naći vezu između postojećih znanja i praksi anketnih istraživanja i njihove primene, kao i značajnog unapređenja u društvenim naukama (Converse, 1987: 131–161). Anketna istraživanja kakva danas koristimo nastala su u SAD i imala su najpre praktičnu svrhu. Naučnici će uvideti njihove prednosti i, sofisticiranim naučnim metodama, prilagoditi ih naučnim standardima i potrebama, a povratno i uticati na podizanje standarda kvaliteta u komercijalnim istraživanjima. Posle Drugog svetskog rata, a posebno od šezdesetih godina, anketna istraživanja su u sve većoj meri postajala deo naučnih programa, a metodološka i statistička znanja neophodna za njihovo izvođenje i analize deo akademskih kurikuluma. Anketna istraživanja doživljavaju još jedan „bum“ u društvenim naukama od poslednje decenije XX veka, kada je došlo do formiranja nekoliko bitnih preduslova za rast njihovog značaja. Najpre, došlo je do razvoja hardverskih mogućnosti i softverskih rešenja koja su omogućila automatizovanje statističke obrade. Iako su statističke formule već bile otkrivene i testirane, tek će njihova relativno laka primena na velikim bazama podataka u digitalnom formatu *demokratizovati* statističke analize, odnosno učiniti ih šire dostupnim. Dalje, veliki broj istraživanja različitog dizajna – longitudinalnih, panel, komparativnih, poprečnog preseka – dovešće do razvoja preciznijih statističkih tehnika analize, te dubljih i preciznijih znanja o društvenoj stvarnosti i samim tim dodatno legitimisati kvantitativni metod. Razvoj interneta je otvorio još jedno polje generisanja podataka – ankete bazirane na probablističkim i neprobablističkim uzorcima, što je dovelo do novih eksperimenata i upoređivanja različitih istraživačkih dizajna. Predmet ovog rada su upravo mogućnosti koje je stvorio internet i akumulirano znanje koje imamo iz dosadašnje istraživačke prakse.

Ključni izazov s kojim se danas suočavaju anketna istraživanja jesu sve niže stope popunjavanja (engl. *low response rates*) i sve viši troškovi (Meyer et al., 2015). Jedno je povezano s drugim, jer, da bi se postigle zadovoljavajuće stope učestvovanja, neophodno je više puta posetiti izabrano domaćinstvo ili lice i primeniti različite tehnike komunikacije i konverzije onih koji ne žele ili nisu sigurni da žele da učestvuju. Uvođenje novih tehnologija (poput CAPI – intervjuisanje pomoću kompjuterskih tehnologija) zahteva kako hardver i softver tako i nova znanja i veštine koje prate ceo proces. Ove promene su dovele do mnogo više vremena

3 Galup, Roper i Krosli su 1936. godine procenili da će Ruzvelt dobiti još jedan mandat (Converse, 1987).

i ljudstva neophodnih za izvođenje istraživanja, a samim tim i značajno većih troškova istraživanja.

U naučnoj zajednici već neko vreme postoji tendencija da se počne s internet eksperimentisanjem na velikim i komparativnim uzorcima, ali je situacija izazvana virusom korona ne samo ubrzala ove planove, već je i istraživače okupljene oko infrastrukture Evropskog društvenog istraživanja (*European Social Survey*, ESS) dovela u situaciju da se suoče ili s prelaskom na alternativne načine prikupljanja podataka ili da odustanu od istraživanja tokom X ciklusa. Kao deo priprema za teren, ESS centrala (HQ) raspisala je početkom 2020. godine poziv za učestvovanje u pilot istraživanju koje je imalo za cilj da testira posebno dizajniran način prikupljanja podataka preko metoda samopopunjavanja. Tri pilot istraživanja su sprovedena u tri zemlje: Srbiji, Mađarskoj i Austriji krajem 2020. i početkom 2021. godine. Za razliku od klasičnog pristupa u anketama ESS, koji podrazumeva kontaktiranje s ispitanicima od strane anketara i obavljanje razgovora licem u lice, ovde se s ispitanicima kontaktiralo putem pošte, s mogućnošću da popune upitnik bilo odmah preko interneta ili u papiru nakon nekog vremena.

Ovaj eksperiment je predstavljao ključnu evidencionu osnovu za preporuke o alternativama izvođenja istraživanja tokom X runde koje će ESS HQ doneti tokom 2021. godine.⁴ Ovaj rad ima za cilj da upozna akademsku javnost s planom i tokom istraživanja, izazovima i naučenim lekcijama, te da otvori perspektive za dalje analize ovog niza podataka.

Pristup samopopunjavanja

Pristup samopopunjavanja nije nov u (društvenim) istraživanjima. Uporedo s razvojem anketnih istraživanja koja su se odvijala preko telefona ili licem u lice, postojala je i praksa kontaktiranja s ispitanicima putem poštanskih servisa, tako što je slat upitnik koji su oni, nakon što ga sami popune, mogli da vrate pošiljaocu. Ova praksa je još uvek prisutna u istraživanjima, a posebno u velikim zemljama (poput SAD ili Kanade), gde udaljenost ispitanika podrazumeva ogromne troškove izvođenja istraživanja licem u lice (Stedman, et al., 2018).

Dve ključne razlike između samopopunjavanja i strukturiranih intervjua/upitnika jesu: 1. prisustvo, odnosno odsustvo anketara koji može da stimuliše ispitanika da uopšte učestvuje, nagovori ga da ne odustane od ispitivanja i objasni sve što može biti nerazumljivo ispitaniku; i 2. (ne)po-

4 U istraživanju i obradi podataka su učestvovali istraživači Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu i Instituta društvenih nauka u Beogradu.

stojanje direktnog kontakta ispitanika s instrumentom istraživanja, gde, prilikom samopopunjavanja, ispitanici mogu da vide postavljena pitanja, pa su i način prezentacije, koji uključuje uvodno obraćanje ispitanicima, kao i grafički dizajn, veoma značajni aspekti istraživanja (De Leeuw et al., 2008; Jenkins and Dilman, 1997).

Još šezdesetih godina Skot (Scott, 1961) vrši prve procene takvih praksi i prepoznaje da, ni u stopama odgovora ni u preciznosti merenja, ovaj način prikupljanja podataka ne zaostaje u poređenju s korišćenjem tehnike licem u lice. Ovaj vid prikupljanja podataka bio je deo i domaćih istraživačkih praksi. Vojin Milić (1996: 527) navodi da ima nekoliko prednosti korišćenja samopopunjavanja. Na taj način se obezbeđuje diskrecija odgovora i anonimnost ispitanika, smanjuje anketarska greška, uklanja socijalna distanca između onog ko prikuplja podatke i ispitanika, i potencijalno značajno snižavaju troškovi istraživanja.⁵ Dženkins i Dilman (Jenkins and Dillman, 1997) navode da, iako su jasno identifikovane greške koje nastaju u procesu ispitivanja anketara (anketarske greške), ne postoje pouzdane procedure koje bi mogle da ih minimizuju ili eliminišu. Uz troškove istraživanja, to je jedan od ključnih razloga koji vide kao prednost prilikom prelaska na samopopunjavanje, i to kroz kombinovani dizajn koji uključuje kako mogućnost popunjavanja upitnika na internetu tako i papirni upitnik. Analize pokazuju da korišćenje ovakvog, kombinovanog, dizajna dovodi i do smanjenja troškova istraživanja (Bretchi et al., 2021).

Ključni preduslov – reprezentativnost

U anketnim istraživanjima u društvenim naukama, istraživači već više od tri decenije upozoravaju na sve niže stope odgovora (engl. *response rates*), što ima kao posledicu niži nivo preciznosti podataka, problematičnija statistička zaključivanja i veću verovatnoću za javljanje grešaka koje nastaju usled ne-odgovora (Stedman et al., 2018). Pored toga, niže stope odgovora zahtevaju veće uzorke, što vodi skupljim istraživanjima. Razloge za ovu pojavu istraživači vide u velikom broju poziva za učestvovanje u komercijalnim i naučnim istraživanjima, što zasićuje mogućnosti ljudi da

5 Ipak, Milić identifikuje i nekoliko nedostataka ovog načina prikupljanja podataka. Tako, prema njemu, samopopunjavanje može da bude problem među pojedincima koji nisu pismeni ili u sredima u kojima ne postoji praksa pisanja. Zatim, stope odgovora ili razumevanje pitanja mogu značajno da variraju jer ne postoje anketari koji bi mogli da pomognu i objasne značenje nekih pitanja. Ključni izazov reprezentativnosti je nemogućnost da se pouzdano zna ko je odgovarao na pitanja, kao da li je postojala sugestija (na primer, drugih članova domaćinstva) kako će ispitanik odgovoriti (Milić, 1996: 528).

odgovaraju u svakom istraživanju, zatim u promeni demografske strukture (sve više starog stanovništva koje nije u potpunosti sposobno da učestvuje), povećanju svesti o rizicima povezanih s pravima o ličnosti (Beullens et al., 2018) i socijalne zatvorenosti (usled straha od puštanja nepoznatih u kuću, Inaba, 2007). I analize stopa odgovora u okviru Evropskog društvenog istraživanja (Beullens et al., 2018) pokazuju trend opadanja, što istraživače ove infrastrukture dovodi do neophodnosti traganja za alternativama koje bi preokrenule ili makar zaustavile ili ovaj trend.

Istraživanja pokazuju da sekvencijalni kombinovani dizajn istraživanja, koji najpre uključuje ponudu da ispitanici popune upitnik preko interneta pa nakon nekog vremena i mogućnost da ga popune u papirnoj verziji, daje bolje stope odgovora nego kada se istovremeno ponudi internet i papirna opcija (Bretchi et al., 2021; Dilmann, 2002). Kombinovanje načina na koji potencijalni ispitanici mogu da daju odgovore ključno je u onim društvima u kojima značajan broj ljudi, i posebnih socijalnih grupa, ne koristi internet ili nema dovoljna znanja da ga koristi za potrebe istraživanja.

Ključni izazov kod internet anketa je još uvek nedovoljna pokrivenost populacije internetom, što otežava postizanje reprezentativnosti. Zato su internet ankete u domaćem i međunarodnom kontekstu najčešće imale neprobabilističke uzorke zasnovane ili na principu „grudve snega“, gde se reklamiraju i dele putem društvenih mreža, ili prigodnih lista imejl adresa kojima se kontaktira s potencijalnim ispitanicima (za dobar primer jednog takvog istraživanja pogledati Todosijević i Hristić, 2020). Novijeg su datauma pokušaji da se najpre kreira probabilistički reprezentativni uzorak, pa da se tek onda kontaktira s ispitanicima kojima se nudi mogućnost da popune upitnik preko interneta. I tada je, međutim, neophodno koristiti kombinovani pristup, koji uključuje još neki oblik popunjavanja upitnika – papirni upitnik, telefonski razgovor, video-razgovor ili čak posetu anketara, kako bi svi ispitanici zaista imali iste (ili poznate) šanse da učestvuju u istraživanju.

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, 2020. godine je 74,3% domaćinstava imalo računar, a 81% pristup internetu. Kada se posmatraju pojedinci, 80,2% osoba je koristilo računar i 82,6% je koristilo internet, ali su veoma velike razlike u obrazovanju i godinama starosti. Tako je internet u poslednja tri meseca 2020. godine koristilo 92,9% onih s visokim, ali samo 52% onih s osnovnim obrazovanjem. S druge strane, svi starosti 16–24 godina koristili su internet, ali samo 64,2% muškaraca i 59,2% žena starijih od 55 godina (Republički zavod za statistiku, 2020). Stoga, da bi populacija koja nema pristup internetu ili nema dovoljno kompetencija da ga koristi u istraživačke svrhe bila adekvatno zastupljena, bio je neophodan kombinovani pristup.

Domaći slučaj

Uzorak

Ciljna populacija su bili punoletni pojedinci koji žive na teritoriji Republike Srbije (ne uključujući Kosovo i Metohiju).⁶ Iz dizajna su isključena sva kolektivna institucionalna „domaćinstva“ poput studentskih i učeničkih domova, bolnica, manastira, kolektivnih smještaja i slično. Uzorak je imao dvoetafni stratifikovani dizajn. U prvoj etapi su birana domaćinstva, a u drugoj pojedinci unutar domaćinstva. Domaćinstva koja su predstavljala osnovne uzoračke jedinice⁷ bila su stratifikovana prema dva kriterijuma: NUTS2 regionima i tipu naselja – urbano i ostalo. Uzoračka alokacija je proporcionalna i zasnovana na broju punoletnih osoba unutar regiona i tipa naselja. Uzorak za istraživanje je izradio Republički zavod za statistiku i bio je zasnovan na podacima Popisa iz 2011. godine. Ovaj izvor uzoračkih jedinica se pokazao kao najcelishodniji u domaćem kontekstu, ali on ima i određene nedostatke, jer se radi o izvoru koji je u trenutku istraživanja bio gotovo deset godina star. To povlači sa sobom problem podzastupljenosti i prezastupljenosti uzoračkih jedinica. Prve obuhvataju sva nova domaćinstva koja su osnovana u prethodnom periodu i koja ova lista ne prepoznaje. Procenjuje se da takvih jedinica ima oko 3–4%. Pretpostavljamo da se najveći broj ovih domaćinstava nalazi u urbanim zonama, srednjim i velikim gradovima, i da ih čini mlađa i finansijski boljestojeća populacija. Druge obuhvataju sva domaćinstva koja su postojala 2011. godine i koja su u međuvremenu prestala da postoje, ili su adrese koje su izvor njihove identifikacije promenjene, tako da ih je nemoguće locirati na osnovu raspoloživih podataka. Pretpostavilo se da je učešće ovakvih jedinica između 15–20%. Pojedinci unutar domaćinstava su birani principom prvog sledećeg rođendana. U pismu je data instrukcija da upitnik treba da popuni osoba koja je starija od 18 godina i kojoj je na redu prvi sledeći rođendan.

Prednost koju pruža ovakav dizajn uzorkovanja je smanjivanje jedne etape. Kod uzoraka baziranih na domaćinstvima najčešće je slučaj da prva etapa bude neka teritorijalna jedinica (na primer, popisni krug), da se u

6 Za razliku od populacije koja se regularno istražuje putem anketnog ESS istraživanja i koja obuhvata sva lica koja imaju 15 i više godina, u ovom pilot istraživanju se odustalo od toga da maloletna lica učestvuju zbog posebnih procedura potrebnih za dobijanje pristanka roditelja ili staratelja. Tek će protokol u X ciklusu ESS-a uključiti i maloletna lica.

7 Domaćinstva su birana metodom slučajne selekcije bez prethodnog grupisanja (klasterizacije).

drugoj etapi unutar ove teritorijalne jedinice izvrši selekcija jednog broja domaćinstava, a u trećoj etapi izbor ispitanika. Prva etapa se koristi da bi se izvršilo grupisanje domaćinstava i smanjili troškovi putovanja anketa- ra i uopšte istraživanja.⁸ U slučaju kada se koriste usluge pošte za slanje poziva i upitnika, nije neophodna klasterizacija domaćinstava, tako da je moguć slučajan izbor domaćinstava s liste unutar stratuma. Takav prisut- tup smanjuje efekat dizajna u prvoj etapi, smanjuje veličinu uzorka i čini sâm uzorak preciznijim. S druge strane, ovakav dizajn uzorka ima i svoje izazove, s obzirom na to da se mora ukalkulisati i broj domaćinstava koje pošta ne može da locira (na primer, usled promenjene adrese ili udaljeno- sti), te se oni vode kao ne-kontaktirani, i značajno manju očekivanu stopu odgovora.

S obzirom na to da se radilo o pilot istraživanju, naučni tim ESS-a je odlučio da bi bilo najadekvatnije, imajući u vidu odnos troškova i dobiti, da bruto veličina uzorka iznosi 1.000 jedinica/domaćinstava. Pošto je pro- cenjeno da je nemoguće locirati između 15% i 20% domaćinstava, domaći tim se odlučio da bruto uzorak poveća na 1.200 domaćinstava, očekujući da će kontaktirati s oko 1.000 ispitanika. Od 1.200 poslatih pisama, u pr- vom koraku bilo je isporučeno 905. Pokazalo se da je bilo nešto manje od planiranog broja kontaktiranih domaćinstava, te da je učešće ne-konta- kata iznosilo 24,6%. Relativno visoko učešće ne-kontakta ukazuje na to da korišćenje poštanskih usluga za distribuciju upitnika može da bude adekvatna zamena samo ukoliko se radi o novijim spiskovima uzoračkih jedinica, ili ukoliko se koristi ažuriran registar populacije.

Od 905 kontaktiranih domaćinstava, njih 337 je odgovorilo na upit- nik, i to 212 (63%) putem interneta, a 125 (37%) putem štampanog upit- nika. Konačna stopa odgovora je iznosila 37%, što je značajno niže od stope odgovora u devetom ciklusu ESS-a, kada je iznosila 58,6%. Ipak, u poređenju s drugim istraživanjima sličnog tipa, ovo istraživanje je pokazalo uspeh (s obzirom na značajno niže stope odgovora koje su zabeležene, posebno u komercijalnim anketama).

Upitnik

Instrument istraživanja je najvećim delom baziran na upitniku iz de- vete runde ESS. Bilo je ukupno 79 pitanja, od čega su 73 korišćena u pret- hodnom ciklusu i pripadaju osnovnom delu upitnika (koji se ponavlja), dok je šest novih pitanja, koja su se odnosila na prakse i mišljenja ispita-

8 Tokom IX ciklusa ESS-a, u Srbiji je u prvoj etapi izvršena selekcija 721 popisnog kru- ga, a unutar svakog popisnog kruga je izvršena selekcija po pet domaćinstava.

nika o krizi izazvanoj virusom korona. U odnosu na standardnu dužinu upitnika u anketama ESS, ovaj pilot upitnik je bio dužine od oko jedne trećine. Instrument je sadržao pitanja o: generalnom poverenju u ljude, poverenju u institucije, zainteresovanosti za politiku, političkoj participaciji, proceni rada institucija, zadovoljstvu životom i različitim aspektima društva, odnosu prema Evropskoj uniji, prioritetima Vlade, odnosu prema imigraciji, odnosu prema LGBT osobama, praksama društvenosti, kao i pitanja o sociodemografskim osobinama ispitanika i članova domaćinstva. Instrument nije sadržao pitanja o prihodima, rashodima, kao i o načinu glasanja na prethodnim izborima ili o stranačkim preferencijama, jer se ta pitanja smatraju senzitivnijim i mogu da budu razlog odustajanja od popunjavanja upitnika.

Dužina popunjavanja upitnika, prikazana u narednoj tabeli, značajno je varirala. Za sve završene upitnike koji su popunjavani putem interneta postoji informacija o dužini trajanja, s obzirom na to da je vreme automatski beleženo, dok su ispitanici koji su popunjavali papirni upitnik sami procenjivali koliko im minuta treba. Od potonjih je oko 40% odgovorilo na ovo pitanje, te rezultate treba uzeti s rezervom. Prosečno vreme popunjavanja upitnika na internetu je 26 minuta sa značajnom standardnom varijacijom od 12,7 minuta.

Tabela 1. Dužina popunjavanja upitnika

	Internet	Papirni
Prosečno trajanje	26,4	19,6
Medijana trajanja	24,1	14,9
Standardna devijacija trajanja	12,7	14,9

Podsticaji

Istraživanja pokazuju veoma limitirane rezultate kada se podaci prikupljaju putem samopopunjavanja i ukoliko se ne koriste podsticaji. Različiti oblici uslovnih i безусловnih podsticaja predstavljaju veoma značajan preduslov planiranih stopa odgovora. Analizirajući svoja i druga istraživanja, Dilman (Dillman 2022, 2020) zaključuje da postoji nekoliko ključnih principa kojima se treba voditi prilikom planiranja podsticaja: a) podsticaji zasnovani na gotovom novcu verovatno su efektivniji od svih drugih oblika podsticaja (vrednosnih vaučera, nagradnih igara, donacija u dobrotvorne svrhe i sl.); b) безусловni podsticaji su efektivniji od uslovnih, odnosno onih koji se daju nakon popunjenog upitnika; c) безусловni

keš podsticaj ima bolje rezultate nego drugi oblici podsticaja; d) kada se potencijalnim ispitanicima obraćamo putem pošte sa zahtevom da popune upitnik na internetu, bezuslovni keš podsticaj ima značajan efekat na stope odgovora; e) kombinacija bezuslovnog i uslovnog podsticaja dovodi do veće stope odgovora nego kada se koristi samo jedan od njih; f) treba voditi računa o kulturološkim aspektima podneblja te preporučiti podsticaj u skladu s dominantnim vrednostima s ciljem uspostavljanja poverenja s ispitanikom.

Tokom ovog pilot istraživanja koristili smo dva tipa podsticaja – bezuslovni i uslovni. Prvi, bezuslovni, dobijali su svi kontaktirani potencijalni ispitanici s prvim pismom. Radilo se o vrednosnom vaučeru od 500 dinara za koji je bilo moguće kupiti robu u maloprodajnim objektima kompanije Delez (Maksi, Tempo i dr.). Drugi, uslovni, dobijali su samo ispitanici koji su popunili upitnik (preko interneta ili štampani). Takođe se radilo o vrednosnom vaučeru, ali u ovom slučaju kompanije NIS, i bilo ga je moguće unovčiti za bilo koju robu na NIS-ovim pumpama. Za ove vaučere, kao i za iznose, odlučili smo se kako iz suštinskih tako i iz tehničkih razloga. Prvi, vaučer manjeg iznosa, dat je svim potencijalnim ispitanicima bez obaveze da popune upitnik, a njegova primarna svrha je bila zadobijanje poverenja. Drugi vaučer je imao veći iznos i predstavljao je zahvalnicu za odvojeno vreme i učestvovanje u istraživanju. Prilikom razmatranja opcija za kupovinu vaučera, suočili smo se s izazovom malog broja maloprodaja koje pokrivaju celu ili veći deo teritorije zemlje. Takođe, kompanije imaju svoje iznose vaučera koje prodaju, tako da nije bilo moguće pregovaranje oko iznosa. Poređenje s prethodnim talasom istraživanja i procene za naredni (X ciklus) pokazale su da, iako je ovaj način rada relativno skup, i još uvek verovatno skuplji nego korišćenje anketarske mreže i pristupa licem u lice, tokom vremena će se troškovi izjednačiti, pa čak i biti manji za oblik samopopunjavanja.

Plan istraživanja

Plan istraživanja je uključivao tri ključne faze:

1. Slanje prvog pisma, koje uključuje osnovne informacije o istraživanju, o tome ko može da učestvuje u njemu, ko treba da popuni upitnik i adresu internet stranice s jedinstvenom šifrom na kojoj mogu da popune upitnik. Potencijalnim ispitanicima je ukratko objašnjeno o čemu se radi u upitniku, da mogu da odustanu u svakom trenutku, ali i da ćemo im za tri nedelje poslati papirni upitnik ukoliko im je iz nekog razloga teško ili nemoguće da

ga popune preko interneta. U pismu je bilo objašnjeno zbog čega im poklanjamo безусловni vaučer i da će dobiti još jedan, većeg iznosa, ukoliko popune upitnik. Zatim, potencijalni ispitanici su dobili posebnu brošuru s informacijama o tome kako će se koristiti njihovi podaci, u koje svrhe i na koji način čuvamo njihovu anonimnost, kao i ostale relevantne informacije koje se odnose na zaštitu podataka o ličnosti i GDPR.⁹ Pored navedenog, u pismu se nalazio u vaučer vrednosti od 500 RSD, koji je dat svima kao безусловni podsticaj. Naučni tim ESS je preporučio da se pisma šalju tako da ih ispitanici dobiju početkom nedelje, a idealno u ponedeljak. Kraj nedelje ili vikend smatrao se prilično lošim tajmingom za upoznavanje s istraživanjem. Isto se odnosi i na praznike i druge slobodne dane (periode odmora). Prvo pismo je poslato u petak 28. 11. 2020, s jasnom idejom da se s isporukom pisma počne od ponedeljka, 30. 11. 2020. godine.

2. Nakon sedam dana (4. 12. 2020. godine) usledilo je slanje drugog pisma svim ispitanicima, koje je sadržalo gotovo identične informacije kao i prvo pismo (ali bez brošure i vaučera).
3. Dve nedelje nakon slanja drugog pisma (18. 12. 2020. godine) i tri nedelje od otpočinjanja terenskih aktivnosti, poslato je treće pismo, koje je, pored većine informacija koje su sadržala i prethodna dva pisma, uključivalo i štampani upitnik i dodatnu kovertu na kojoj je bila zalepljena markica i napisana adresa Instituta na koju mogu da vrate popunjeni upitnik bez troškova. Ovo pismo je isključivalo adrese s kojih je već popunjen onlajn upitnik.

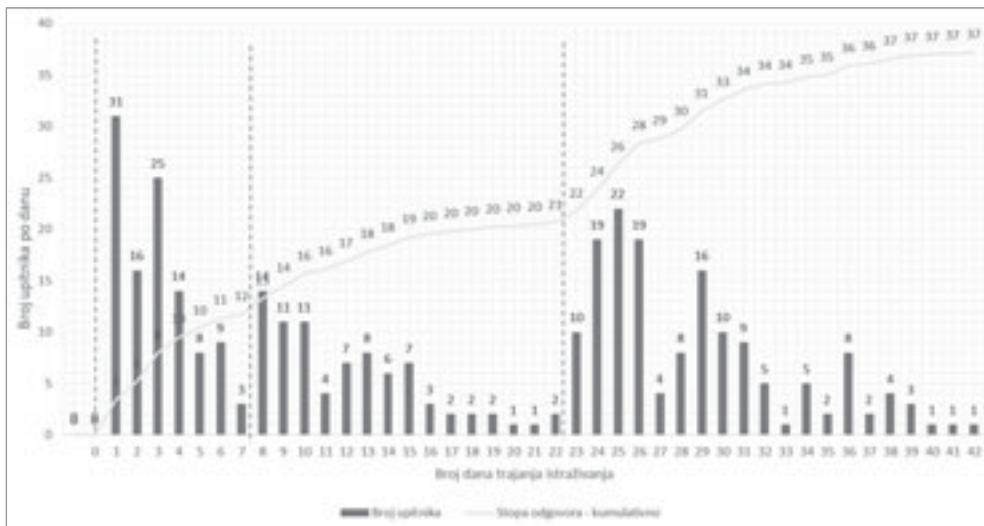
Naučni tim ESS je preporučio da se kovertu u kojima se šalju pisma razlikuju tokom procesa slanja i da ispitanici primaju pisma različite veličine i, ukoliko je moguće, različite boje. Tako je prvo pismo bilo oker braon boje formata B5 sa zalepljenom nalepnicom na kojoj se nalazila adresa ispitanika. Na prednjoj strani je stajao pravougaoni pečat Instituta za sociološka istraživanja. Drugo pismo je bilo bele boje, C6/5 *ameriken* formata s prozorom na desnoj strani. Treće pismo je bilo A4 formata i bele boje. Svi materijali u svim pismima poslani su svim potencijalnim ispitanicima u dve verzije – ćirilčnoj i latiničnoj. Ispitanicima koji su popunili upitnik jednom nedeljno su slata pisma zahvalnice s uslovnim vaučerom. Sve vreme tokom trajanja istraživanja potencijalni ispitanici su mogli da kontaktiraju s terenskim koordinatrom istraživanja i da zatraže dodatne informacije.

9 GDPR (*General Data Protection Regulation*), odnosno Opšta uredba o zaštiti podataka kojom se reguliše prikupljanje, čuvanje i distribucija podataka o ličnosti.

Slika 1. Izgled papirnog upitnika

Grafikon 1. Tok istraživanja, broj popunjenih upitnika po danu i stopa odgovora, kumulativno

Tok istraživanja

Tok istraživanja je pratio plan istraživanja. Krajem novembra je poslato prvo pismo, koje je sadržalo poziv za učestvovanje u istraživanju, brošuru s informacijama o istraživanju i pravima u vezi s podacima o ličnosti. Prvog dana nakon slanja pisma zabeležili smo najveći broj popunjenih upitnika u jednom danu (31). Tokom prva četiri dana je zabeležen najveći broj popunjenih upitnika, a do kraja prve nedelje učešće odgovora dostiglo je 11%. Sedmog dana istraživanja je poslat prvi podsetnik, koji je sadržao pismo s instrukcijama za popunjavanje upitnika na internetu. Zbog malog vremenskog razmaka između prvog pisma i prvog podsetnika, nije bilo vremena da se isključe ispitanici koji su već popunili upitnik, te su pisma poslata svima. Već narednog dana je zabeležen skok broja popunjenih upitnika i taj trend je potrajao naredna dva dana. U odnosu na prvo pismo, podsetnik je imao nešto manje uspeha prvih nekoliko dana. Do 14. dana stopa odgovora je dostigla 18%, a do slanja papirnog upitnika istraživanje je dostiglo stopu odgovora od 20%. Poslednje pismo je poslato 14 dana nakon prvog podsetnika. I pored svih informacija da je moguće popuniti upitnik na internetu, poslat je i papirni upitnik. Stope odgovora su opet bile najveće u prva četiri dana, da bi zatim usledilo opadanje. U prvih deset dana stopa odgovora je dostigla 34%, da bi do kraja istraživanja konačna stopa iznosila 37%. Poslednji upitnik je dostavljen s datumom koji je od prvog dana istraživanja udaljen 42 dana. Ovi podaci nam pokazuju sledeće. Najpre, stope odgovora ispitanika su relativno visoke samo nakon primanja obaveštenja o istraživanju, a zatim opadaju, što opravdava slanje podsetnika. Drugo, slanje štampanog upitnika nakon tri nedelje i relativno visoke stope odgovora nakon toga ukazuju nam na to da može biti korisno pomeranje ove aktivnosti nešto ranije. Tome treba dodati i da su pozivi potencijalnih ispitanika ukazivali da žele da popune štampani upitnik i da smo neke od njih, zbog tri nedelje čekanja na dobijanje štampanog upitnika, isпусти u krajnjem rezultatu.

Tabela 2. Učešće popunjavanja upitnika prema danima u nedelji

	ponedeljak	utorak	sreda	četvrtak	petak	subota	nedelja
Broj upitnika	78	52	70	50	38	28	21
Stopa odgovora	8,6	5,7	7,7	5,5	4,2	3,1	2,3

Distribucija popunjenih upitnika u odnosu na dan popunjavanja tokom nedelje pokazuje da je strategija bila adekvatna. Ispitanici su najčešće

popunjavali upitnik tokom radne nedelje, tako da je slanje upitnika pred ili za vreme vikenda s ciljem da ga potencijalni ispitanici prime u ponedeljak bilo uspešno. Prva četiri radna dana tokom nedelje beleže visoke stope odgovora, a približavanje vikenda dovodi do smanjenja popunjavanja. Najmanji broj kontaktiranih je popunio upitnik u nedelju. Ne postoje razlike prema polu i godinama u pogledu toga kojim danima preferiraju popunjavanje upitnika, ali postoji indicija da oni koji rade preferiraju početak radne nedelje, s obzirom na to da je 60% onih koji rade popunjavalo upitnik tokom ponedeljka i utorka, dok je istim danima popunjavalo 37% onih koji ne rade (nezaposleni i neaktivni). Popunjavanje tokom vikenda je i kod jednih i kod drugih podjednako nisko (oko 10%), dok je ključna razlika u tome što oni koji ne rade relativno ujednačeno popunjavaju tokom radne nedelje.

Ko je odgovarao na pitanja u upitniku?

Jedan od ključnih izazova i ovog anketnog istraživanja je reprezentativnost. Iako će osobine populacije biti analizirane u drugom tekstu, ovde ćemo ukratko predstaviti način selekcije glavnog ispitanika. Imajući u vidu da je dizajn uzorka uključivao dve etape, od koje je druga podrazumevala selekciju ispitanika unutar domaćinstva po principu prvog narednog rođendana, bilo je očekivano da će doći do izvesnih devijacija. Svi ispitanici su upitani da navedu datume rođenja za sebe i sve ukućane koji su stariji od 18 godina. Na osnovu poređenja datuma i broja ukućana starijih od 18 godina, izvršena je raspodela prema tome da li jesu ili nisu *pravi ispitanik*. Instrument je davao mogućnost da se pitanja preskaču, tako da za 20% ispitanika nije bilo moguće utvrditi kojoj kategoriji pripadaju jer je ili nedostajao datum za njihov rođendan ili je bila nesrazmera između broja ukućana i broja navedenih datuma.¹⁰ To nešto češće nije bilo moguće utvrditi kod muških ispitanika (22% kod muških i 13% kod ženskih ispitanika), a postoji i tendencija da je to češće bio slučaj kod ispitanika i ispitanica koji imaju više od 65 godina. Kod ispitanika kod kojih je bilo moguće utvrditi redosled rođendana, distribucija je prikazana u Tabeli 3. Ne postoje značajne razlike u načinu popunjavanja, preko interneta ili na papiru, i greške kod (samo)izbora glavnog ispitanika, s obzirom na to da gotovo svaki deseti ispitanik u oba slučaja nije bio *pravi*.

10 Jedan od izazova za popunjavanje ovog dela upitnika je zahtev da se daju podaci o datumu rođenja za sve članove domaćinstva, što je kod jednog broja ispitanika potencijalno izazvalo bojazan o davanju podataka o ličnosti koji nisu njihovi. U svakom slučaju, preporuka je da se, prilikom traženja ovih informacija, izostavi dan rođenja i da se na osnovu meseca prepozna da li je pravi ispitanik popunio upitnik. Ovakva strategija, iako nije potpuno precizna, verovatno bi smanjila stopu neodgovora na ovo pitanje i povećala preciznost uzorka.

Tabela 3. Procenat ispitanika prema tome da li jesu ili nisu *pravi ispitanici* odgovarali na upitnik

Pravi ispitanik	Internet upitnik	Papirni upitnik	Ukupno
Da	89	92	90
Ne	11	8	10

Razlike prema polu i starosti su male, ali ukazuju na to da je nešto više ženskih *pravih* ispitanika i da ih je nešto više među onima koji su stariji od 65 godina. Dakle, pol sasvim sigurno ima ulogu prilikom (samo) selekcije glavnog ispitanika, te treba naći rešenja kako smanjiti ovaj izvor greške. Godine starosti pokazuju da je među starijima češće nemoguće utvrditi da li ispitanik jeste ili nije *pravi*, ali kada jeste moguće, onda se češće radi o *pravom ispitaniku*. To nam može ukazati da se u proseku i u ovoj populaciji u sličnom procentu pojavljuju i pravi i pogrešni ispitanici.

Zaključci i naučene lekcije

Plan i tok istraživanja pokazali su da dosadašnje pretpostavke imaju svoje uporište i da i u domaćem kontekstu dovode do očekivanih rezultata. Planirani tok istraživanja, podeljen u tri faze kontaktiranja s ispitanicima, pokazao se kao dobro rešenje s obzirom na to da smo beležili konstantan rast stope odgovora. Na osnovu jednog broja kontaktiranih ispitanika tokom istraživanja, imamo utisak da bi bilo potrebno skratiti period slanja papirnog upitnika ili dati u pozivu mogućnost ispitanicima da od koordinatora istraživanja zatraže da im se odmah pošalje papirni upitnik. To bi verovatno ubrzalo odluku o popunjavanju upitnika i jedan broj potencijalnih ispitanika učinilo zainteresovanijim (nakon razgovora) da ga što pre popune i pošalju nazad. Savet ESS HQ da potencijalni ispitanici treba da dobiju pismo s materijalima početkom nedelje, odnosno u ponedeljak i utorak, i u našem slučaju se pokazao kao adekvatan, s obzirom na to da su stope odgovora tim danima bile najviše. Najmanje popunjenih upitnika bilo je tokom vikenda, te je preporuka i nakon ovog istraživanja da se izbegava slanje upitnika koji bi potencijalnim ispitanicima stizali krajem radne nedelje ili vikendom. Značajan izazov u ovom smislu predstavlja neujednačenost dužine isporuke pisama, pa tako, najvećem broju ispitanika u velikim i gradovima srednje veličine pismo je isporučeno istovremeno, što nije bio slučaj u malim mestima i selima. To otvara pitanja o predvidljivosti poštanskih usluga te razmatranje drugih opcija – privatnih servisa isporuka ili korišćenje mreže anketara za ovu svrhu. Potonja opci-

ja bi rešila neka od ograničenja načina funkcionisanja pošte u domaćim uslovima – nemogućnost isporuke pisma ukoliko nije adresirano na lice, loša ili potpuna nepokrivenost nekih područja poštarama, te neophodnost da građani odlaze po svoju poštu u najbližu poštansku ispostavu i drugo.

Istraživanje je sprovedeno tokom drugog talasa virusa korona, perioda koji je bio obeležen ograničenjima rada uslužnih delatnosti, preporukama da se smanje kontakti i ostane kod kuće, te visokim stepenom svesti o rizicima koje virus nosi. Tokom čitave 2020. godine stepen društvene solidarnosti bio je na relativno visokom nivou, što je imalo efekte i na samo istraživanje. Relativno mali broj ljudi kontaktirao je s koordinatorima tražeći da se izuzme iz istraživanja, a oni koji su to uradili, najčešće su navodili da ne mogu da odgovaraju na upitnik zbog zdravstvenih razloga. Tokom ovog perioda, potencijalni ispitanici su imali više slobodnog vremena na raspolaganju, nisu mogli da obavljaju druge društvene aktivnosti, a dobar broj njih je obavljao posao od kuće (ispred računara), što je stvorilo povoljne okolnosti da prihvate učestvovanje u istraživanju. Ipak, imajući u vidu razlike u odnosu na socijalni položaj, prema obrazovanju i zanimanju, biće zanimljivo i značajno videti da li postoje razlike između uzorka i populacije prema ovim pokazateljima, s obzirom na to da su radnici i niže obrazovani nastavili da rade u manje-više istim uslovima kao i pre krize izazvane virusom korona.

Uzorak istraživanja je, pokazalo se, imao svoje prednosti i mane. Ključna prednost ovakvog dizajna je u smanjenju broja etapa, te samim tim i efekta dizanja uzorka, dok su ključni nedostaci u relativnoj zastarelosti spiska domaćinstava, što je dovelo do određene podzastupljenosti i prezastupljenosti jedinica koje nije bilo moguće kompenzovati. Posledica potonjeg je prilično visoka stopa nekontaktiranih domaćinstava, od kojih je veći deo bio u ruralnim područjima.

Podsticaji u istraživanju su bili relativno visoki za domaće prilike i, prema našem mišljenju, u formi koja je adekvatna kulturi društva. Iako su preporuke išle u smeru korišćenja podsticaja u gotovom novcu, u tom trenutku nije postojala ni pravna ni tehnička opcija za takvo izvođenje, a i domaći istraživački tim je zaključio da bi korišćenje vrednosnih vaučera dalo očekivane rezultate. Kombinacija безусловnog i uslovnog vaučera je dovela do uspostavljanja poverenja i percepcije ozbiljnosti istraživanja, te motivisala značajan broj ispitanika da popune upitnik.

Proces selekcije ispitanika unutar domaćinstva ukazuje na određene izazove. Tek će analiza osobina populacije i njihovih odgovora pokazati u kojoj meri devijacije prilikom izbora ispitanika utiču na reprezentativnost podataka, te dovesti do odluke da li ove ispitanike isključiti ili uključiti u konačnu bazu podataka. Za oko četvrtinu ispitanika ili nije moguće

utvrditi ili je sasvim sigurno da nisu pravi ispitanici, što je nešto više slučaj s muškarcima nego sa ženama. Jedan od mogućih razloga je tehničke prirode, jer su pisma morala sadržati ime i prezime da bi bila isporučena na adresu domaćinstva (što je formalni zahtev Pošte Srbije), a u većini slučajeva se radilo o muškarcu kao nosiocu domaćinstva na uzoračkoj listi koju je izradio RZS. Iako je u pismu jasno stajalo da upitnik treba da popuni osoba kojoj je prvi rođendan na redu, jedan broj muških recipijenata pisma je mogao ili biti zbunjen ovom razlikom ili prenebregnuti informacije iz pisma i osloniti se na ime na koverti. Tome treba dodati da ne postoji kontrola da li su ispitanici davali iskrene odgovore prilikom popunjavanja datuma rođenja za sebe i svoje ukućane, što nam postavlja zahtev za razvijanjem dodatnih mehanizama kontrole ovog aspekta istraživanja. Dodatne analize će nam omogućiti da damo konačne i precizne ocene o kvalitetu i reprezentativnosti podataka, a dosadašnje iskustvo, uz sve „dečje bolesti“ upotrebe novog/starog metoda, ukazuje na široke mogućnosti upotrebe ovog oblika prikupljanja podataka.

Literatura

- Beullens, K., Loosveldt G., Vandenplas C. and Stoop I. (2018). Response Rates in the European Social Survey: Increasing, Decreasing, or a Matter of Fieldwork Efforts? *Survey Methods: Insights from the Field*. <https://surveyinsights.org/?p=9673>, pristupljeno: 6.6.2023.
- Bretsch, D., Schaurer, I. and Dillman, D. (2021). An Experimental Comparison of Three Strategies for Converting Mail Respondents in a Probability-Based Mixed-Mode Panel to Internet Respondents. *Journal of Survey Statistics and Methodology*, 11(1). <https://doi.org/10.1093/jssam/smab002>
- Converse J. (1987). *Survey Research in the United States. Roots and Emergence, 1890–1960*. Berkeley: California Press.
- Dillman D. (2002). Navigating the rapids of change: Some observations on survey methodology in the early twenty-first century. *Public Opinion Quarterly*, 66, 473–494.
- Dillman, D. (2020). Towards Survey Response Rate Theories That No Longer Pass Each Other Like Strangers in the Night. In: Brenner, P. S. (ed.) *Understanding Survey Methodology. Frontiers in Sociology and Social Research*, 4. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-47256-6_2
- Dillman, D. (2022). Seven guidelines for using financial incentives in self-administered household surveys, presentation during *19th ESS ERIC NC Forum Meeting Budapest, Hungary*.
- Inaba, A. (2007). Problems Relating to Declining Response Rates to Social Survey Research in Japan: Trends After 2000, *International Journal of Japanese Sociology*, 16(1), 10–22, <https://doi.org/10.1111/j.1475-6781.2007.00095.x>

- Jenkins, C. R., and Dillman D. (1997). Towards a Theory of Self-Administered Questionnaire Design. In Lyberg, L. et al. (eds.) *Survey Measurement and Process Quality* (165–196). New York: Wiley-Interscience.
- Leeuw, E. (2008). Self-administered questionnaires and standardized interviews. In Alasuutari P., Bickman, L. and Brannen J. (eds.) *The SAGE handbook of social research methods* (313–327). SAGE Publications Ltd. <https://dx.doi.org/10.4135/9781446212165.n18>
- Milić, V. (1996). *Sociološki metod*, Beograd: ZUNS.
- Republički zavod za statistiku (2020). Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji 2020. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Scott C. (1961). Research on Mail Surveys. *Journal of the Royal Statistical Society, Series A*, 124, 143–491.
- Stedman, C. R., Connelly A. N., Heberlein A. T., Decker J. D. and Allred B. S. (2019). The End of the (Research) World As We Know It? Understanding and Coping With Declining Response Rates to Mail Surveys. *Society & Natural Resources*, 32(10), 1139–1154, DOI: 10.1080/08941920.2019.1587127
- Todosijević, B. i Hristić, L. (2020). Struktura populističke ideologije: Srbija 2017. *Političke perspektive: časopis za istraživanje politike*, 10(1), 7–31.

The Advantages of Using Self-Completion Questionnaire Methods – Lessons Learned During the Covid-19 Crisis

Abstract: The crisis caused by the COVID19 virus has limited contacts and made it impossible to use traditional data collection methods. Survey research that used a face-to-face approach was not possible, so alternatives appeared, or rather, in new conditions, imposed already existing alternatives. One of them is a representative survey with the self-completion method, an approach in which, after the sample is selected by the random selection method, the respondents fill out the questionnaire themselves, in two variants – via the Internet and in paper form. A such research was conducted in Serbia in the period November 2020 – January 2021 as part of the piloting of new methods within the European Social Survey infrastructure. This paper aims to present the method, the research flow, as well as the key advantages of this approach: achieving an optimal response rate, reducing logistics for research organization, lowering research costs, and reducing the risk of infection, i.e. safety of interviewers and respondents.

Keywords: self-completion, European social survey, push-to-web

Milica Resanović¹

Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu

Tamara Petrović Trifunović²

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

ANALIZA DISKURSA KAO ISTRAŽIVAČKA TEHNIKA U PANDEMIJI I ZA RAZUMEVANJE PANDEMIJE³

Apstrakt: U radu ćemo nastojati da istražimo mogućnosti primene analize diskursa kao tehnike za proučavanje različitih značenjskih aspekata društvenog života tokom pandemije kovida 19. Primena analize diskursa (konkretno, kritičke analize diskursa) ispituje se na primeru dva istraživanja o diskurzivnim konstrukcijama same krize i reakcijama različitih aktera u društvu Srbije na nju, sprovedena tokom trajanja same pandemije (2021). Jedno od navedenih istraživanja je posvećeno analizi diskursa državnog vrha o odgovoru Srbije na krizu izazvanu pandemijom, a drugo analizi simboličkih borbi koje su se odvijale na relaciji između predstavnika crkvene i građanske sfere. Uprkos razlikama u temama, sprovođenje oba istraživanja pratio je sličan set izazova, a centralni problemi se tiču: 1) selekcije i dostupnosti građe; 2) odsustva preciznih smernica za kodiranje i analizu građe; 3) raskoraka između diskursa i prakse posmatranih aktera; 4) razlika između diskursa aktera i njihove medijske reprezentacije; i 5) mogućnosti identifikacije dominantnog diskursa u medijskom sadržaju. Cilj rada je da se problematizuju izazovi koji su pratili sprovođenje ovih istraživanja, bilo da je reč o izazovima koji prate primenu analize diskursa kao istraživačke tehnike uopšte, bilo da su u pitanju izazovi prilikom istraživanja pandemije ili kada se istraživanje sprovodi u pandemiji. Potom, ispituju se mogućnosti za prevazilaženje navedenih problema, te se na kraju osvetljavaju prednosti primene analize diskursa kako u praktično-istraživačkom smislu (posebno u uslovima pandemije) tako i na saznajnom nivou.

Ključne reči: kritička analiza diskursa, pandemija, mediji, kvalitativne metode

1 milica.resanovic@ifdt.bg.ac.rs

2 even304@gmail.com

3 Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržao Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu u okviru naučno-istraživačkog projekta „Čovek i društvo u vreme krize“.

Uvod

Bilo da je definišemo kao teorijsko-istraživački pristup, istraživački program, transdisciplinarno polje proučavanja ili istraživačku tehniku, kritička analiza diskursa je u najopštijem smislu pristup proučavanja jezika kao društvene prakse, duboko usidrene u društvenu stvarnost i strukturne i institucionalne okvire koji je usmeravaju, podstiču ili ograničavaju. Ako se uzme za polazište da su jezičke konstrukcije, konceptualizacije i interpretacije društvenih događaja i praksi ujedno i njihov sastavni deo (Fairclough, 2013), odnosno da način na koji društveni subjekti predstavljaju svet oko sebe postaje deo objektivne istine o tom svetu (Bourdieu, 2018: 67), ovakav pristup društvenoj analizi može da bude od koristi u istraživanju najrazličitijih fenomena, ali i posebno dragocen kada se analiziraju različite krize koje pogađaju društva. Jedna od njih je svakako pandemija kovida 19, tokom koje se može uočiti proliferacija istraživanja koja su se, na različiti način, bavila diskurzivnom realnošću pandemije i nekim njenim aspektima. Kako na globalnom nivou (Alexander and Smith, 2020; Chapelan, 2021; Fairclough, 2022; Lilleker et al., 2021; Morgan, 2020; Price and Harbisher, 2021; Wodak, 2021 i dr.) tako i u društveno-humanističkim naukama u Srbiji (Čolović, 2020; Ivković, 2020; Kleut and Šinković, 2020; Milutinović, 2021; Radibratović, 2021; Spasić, 2021a; Zvijer, 2022, i dr.), istraživano je kako različiti diskursi oblikuju pandemiju i šta ti diskursi govore o društvima u kojima živimo.⁴

Primarni cilj ovog rada je da ispita ulogu i značaj analize diskursa (a naročito kritičke analize diskursa) u okviru šireg polja proučavanja društvene realnosti pandemije. Iskustveni okvir čine dva istraživanja – prvo o debatama o praksama Srpske pravoslavne crkve tokom trajanja pandemije (Resanović, 2021) i drugo o takmičarskom diskursu državnog vrha u Srbiji tokom pandemije (Petrović Trifunović, 2021), sprovedena u okviru projekta „Čovek i društvo u vreme krize“⁵ koji je organizovao Filozofski

4 Upravo u uslovima pandemije, osim naučne produkcije u užem smislu, razne mreže istraživača na globalnom nivou u sâm fokus istraživanja, naučne razmene, saradnje i diskusije postavile su različite diskurzivne aspekte pandemije. Među njima posebnu pažnju zavređuje (na samom početku pandemije osnovana) sekcija *Corona Discourse(s)* (<https://discourseanalysis.net/en/C19dskrs?page=1>) u sklopu već postojeće *DiscourseNet* mreže. U okviru ove grupe, na redovnom nivou održavani su onlajn seminari, dogovarane saradnje, osmišljavana zajednička istraživanja, a iz toga je nastao i tematski blok u okviru časopisa *Nature (Humanities and Social Sciences Communications)*. Od drugih inicijativa, treba navesti *Crisis Discourse Blog (CriDis)*, posvećen ispitivanju različitih diskursa krize, na kom je objavljen i editorijal posvećen pandemiji, a dostupan je na <https://www.crisis-discourse.net/en/>.

5 Filozofski fakultet u Beogradu je 2020. godine pokrenuo naučno-istraživački projekat „Čovek i društvo u vreme krize“. U toku prve godine realizacije projekta oformljeno

fakultet Univerziteta u Beogradu. Istraživanja su bila deo potprojekta čiji je cilj bio ispitivanje predstavljanja i konstruisanja pandemije i njome izazvane krize u različitim javnim diskurzivnim poljima. Interdisciplinarni istraživački tim, koji su činili sociolozi, psiholozi i filozofi, bavio se analizom medijskog, političkog i ekspertskog diskursa, kao i njihovim međusobnim odnosima, koristeći različite teorijske koncepte, a, u metodološkom smislu, oslanjajući se prevashodno na analizu diskursa. Rezultati istraživanja su publikovani u zborniku „Pandemija i simbolički poredak u Srbiji“ (Spasić, 2021a).

Pandemija i diskurs

Kao što je nagovešteno, nemoguće je rekonstruisati i razumeti tok pandemije, a da se u analizu ne uključe procesi diskurzivne konstrukcije pandemije, pregovaranja oko smisla virusa i njime izazvane krize, kao i borbe za definisanje pojedinačnih i kolektivnih potreba u krizi, ispravnih odgovora na krizu i adekvatnih sredstava za suzbijanje krize (Pešić i Spasić, 2021: 7). Posmatrano iz ove perspektive, predstavljanje, imenovanje i narativno uokviravanje nisu društveni procesi koji prate pandemiju, već konstitutivni činioци pandemije i krize koju je iznedrila. Drugim rečima, „pandemija kovida 19 je takođe i diskurs [...] osmišljen tako da ispriča određene događaje i da ljude navede na određeno delanje“ (Radibratović, 2021: 119).

U vremenima krize, budući da se čitava društva izmeštaju iz svakodnevice, dolazi do prekida niza ustaljenih načina delovanja na individualnom i kolektivnom nivou, kao i do porasta osećaja neizvesnosti. Uputstva za ponašanje u novim uslovima koja bi trebalo da smanje transmisiju virusa, a potom i stepen neizvesnosti i njome izazvane nelagode, pojavila su se u okviru različitih tipova „kriznog komuniciranja“ i kontradiskursa (Wodak, 2021: 4), koji su donosili alternativna viđenja pandemije i, shodno tome, adekvatne odgovore na nju. Za istraživanje simboličkih aspekata pandemije i globalne krize koju je pandemija izazvala, važno je posvetiti pažnju različitim modalitetima javnog diskursa, odnosno specifičnim diskursima u javnoj sferi, među kojima su svakako najznačajniji politički, ekspertski i medijski diskurs.

Predstavnici vlasti država posegli su za različitim oblicima „kriznog komuniciranja“ kako bi ubedili ljude da se pridržavaju propisanih mera i

je 20 istraživačkih timova koji su se fokusirali na istraživanje različitih aspekata aktuelne krize i njenih implikacija na živote ljudi i na različite sfere društvene stvarnosti. Na temelju tih istraživanja nastalo je 20 tematskih zbornika.

na taj način se suprotstavili širenju pandemije. Donošenje i sprovođenje mera suzbijanja zaraze podrazumevalo je da se one moraju obrazložiti, utemeljiti i opravdati kroz različite diskurse. Samim tim, politički akteri su se tokom pandemije oslanjali na različite diskurzivne strategije legitimizacije (Poleti Ćosić, 2021). Istovremeno, neretko je preispitivan diskurs predstavnika vlasti o krizi, budući da su ga različiti akteri dovodili u sumnju, između ostalog, i zbog nedostatka doslednosti i transparentnosti u javnoj komunikaciji (Radibratović, 2021: 120).

Kako je reč o zdravstvenoj krizi, poseban značaj u „kriznom komuniciranju“ dobili su medicinski stručnjaci. Međutim, teško da možemo govoriti o medicinskom diskursu u jednini, budući da je pandemiju u mnogim državama, kao i u lokalnom kontekstu, pratila proliferacija ovog diskursa, te su se stručnjaci, koristeći različite diskurzivne konstrukcije virusa i rizika koje nosi po zdravlje pojedinca i javno zdravlje, sukobljavali u javnoj areni, podržavajući ili osporavajući mere koje je vlada propisala.

Mediji su pružali diskurzivni okvir za razumevanje pandemije, ali i teren na kom su se različiti diskursi, uključujući napred navedene, susretali i sukobljavali u borbama oko značenja i mogućih pravaca delanja. Značaj medija, u oba navedena aspekta, leži u tome što njihovi sadržaji formiraju horizont svakodnevnog znanja o svetu, promovišući i privilegujući određena značenja. Mediji predstavljaju jednu od ključnih institucija označavajuće prakse, to jest „proizvodni pogon značenja“, koji ima važnu ulogu u stabilnosti poretka, kao svojevrsna infrastruktura za formiranje različitih diskursa u društvu (Milivojević, 2015). Samim tim, jasna je i uloga i značaj medija u kriznim trenucima, u kojima je uzdrmana stabilnost simboličkog poretka. Divergentnost medijskog polja, specifična uloga i značaj novih medija i kanala komunikacije (posebno različitih društvenih mreža), dodatno su zakomplikovali diskurzivni pejzaž pandemije.

Imajući navedeno u vidu, jasno je zašto analiza diskursa predstavlja važan oslonac istraživačima u pokušaju da protumače procese diskurzivnog uobličavanja pandemije, njome izazvane krize i odgovora na krizu. Imenovanje i klasifikovanje su fundamentalni društveni procesi, procedure kojima društveni akteri klasifikuju svet oko sebe, a društvene klasifikacije postaju i cilj i oružje u simboličkim borbama i tako predstavljaju samo izvorište simboličke dominacije (Bourdieu, 2018: 53). U tom svetlu, kritička analiza diskursa nudi specifičnu vizuru i konceptualni aparat kroz koji se može doći do dubinskih uvida u značenjske aspekte pandemijske krize. U analizi diskurzivnih strategija i retoričkih sredstava upotrebljavanih u debatama u javnoj areni, kritička analiza diskursa pruža istraživačima brojne alatke za rekonstrukciju i interpretaciju simboličkih borbi, koje imaju za cilj nametanje dominantnog određenja pandemije, te povratno „ohrabruju određene pravce delanja, a neke druge čine manje verovatnima“ (Spasić, 2013: 100).

S tim u vezi, ne treba izgubiti iz vida da su pandemija i prateća kriza omogućile novi pogled na društvenu stvarnost, na značenjske komplekse od kojih je satkana i sukobe koji ih proizvode ili osporavaju. Stoga, pandemija i konkretni događaji u društvu tokom pandemije mogu da se posmatraju i kao „prosvetljujući incidenti“ (Živković, 2012: 16), kondenzacije ili kristalizacije tema, koje u sebi sažimaju ambivalencije i „neuralgične tačke“ oko kojih se okreću suprotstavljena gledišta, opcije ili narativi, i tako „razotkrivaju“ ono što se u društvu uzima zdravo za gotovo. Drugim rečima, pandemija je ogolila i učinila vidljivijim osobine simboličkog poretkta jednog društva, a posebno relativno stabilna simbolička razgraničenja koja već postoje u njemu. Analizom diskursa mogu se steći uvidi i u ove podrazumevajuće diskurzivne konstrukcije i društvene klasifikacije, koje u novim uslovima krize izbijaju na površinu, kada može doći do njihovog destabilizovanja, okoštavanja ili intenziviranja. Primenom kritičke analize diskursa, tako, osim proučavanja *kako različiti diskursi oblikuju pandemiju*, možemo dobiti odgovor i na pitanje *šta saznajemo o društvu kroz diskurse u/o pandemiji*.

Kritička analiza diskursa

Od istraživanja apstraktnih jezičkih struktura, preko spuštanja na nivo svakodnevice i spontanog govornog jezika, do težnje da se on poveže s društvenim fenomenima i da se potonji iz njega iščitavaju, upotreba jezika našla se u središtu pažnje savremenih društvenih i humanističkih nauka u drugoj polovini XX veka. Istraživački poduhvati preduzeti na planu proučavanja jezika u različitim naučnim disciplinama poput lingvistike, semiotike, filozofije, sociologije i antropologije, rezultovali su novom konceptualizacijom odnosa između jezika i društva, odnosno posmatranjem jezika kao društvene prakse.

Nova istraživačka praksa, posebno potaknuta nastankom posmodernizma i širenjem socijalnog konstrukcionizma osamdesetih godina prošlog veka, u središte svog interesovanja stavlja jezik, budući da se polazi od ideje da su upotreba jezika i njene posledice od primarne važnosti za razumevanje društvenog života (Ber, 2001: 206; Susen, 2015). U sociologiji se niz promena – kao što su uvođenje pojmova iz humanističkih nauka, pridavanje centralne važnosti narativima u analizi različitih društvenih pojava, promena fokusa s društvenog delanja na kulturne performanse – koje su zajedno prepletene s porastom interesovanja za upotrebu jezika, neretko označava terminom „kulturni obrt“ (Alexander, 2021). U ovom kontekstu, postalo je široko prihvaćeno da je diskurs ono što transformiše svet koji nas okružuje u svet bremenit značenjem, te ne čudi što upravo u

tom periodu analiza diskursa kao *teorija i metod* doživljava procvat. Interdisciplinarnost, tačnije svojevrsna „krosdisciplinarnost“, odlika je analize diskursa od samih njenih početaka, dok je u kasnijim fazama razvoja došlo do povećanja integracije na širokom polju proučavanja jezika u upotrebi (Van Dijk, 2007: xxiii), te se danas više govori o *studijama diskursa*.

Artikulacija jedinstvene definicije analize diskursa nije lak zadatak, kako zbog činjenice da se ona u različitim oblicima danas javlja u većini humanističkih i društvenih nauka tako i zbog toga što ne postoji slaganje niti jedinstveno prihvaćen kriterijum prema kojem bi se tvrdilo da je reč bilo o metodu, istraživačkoj tehnici, istraživačkom programu ili o interdisciplinarnoj oblasti proučavanja. Pojam analize diskursa pokriva širok spektar raznovrsnih istraživačkih postupaka, koji često imaju veoma različita istraživačka pitanja, metode i teorijsku pozadinu (Ber, 2001: 211). Za teškoće u pogledu određenja analize diskursa zaslužno je postojanje različitih shvatanja pojma diskurs, od toga da je diskurs 1) jedinica teksta veća od rečenice, preko shvatanja diskursa kao 2) jezičke upotrebe, sve do podvođenja pod pojam diskursa 3) širokog raspona društvenih praksi koje uključuju jezičke i nejezičke aspekte (Schiffrin, Tannen and Hamilton, 2001: 1).

Različiti tipovi analize diskursa se grubo mogu podeliti na dve vrste – prvu, koja obuhvata one koji se isključivo zanimaju za lingvističke aspekte analizirane građe, to jest u kojima se istražuje diskurs da bi se saznalo nešto o jeziku (analiza diskursa u formalnoj lingvistici), i drugu, u koju spadaju tipovi lingvističke analize koji nude nove spoznaje o društvu ili drugim aspektima ljudskog života (kritička analiza diskursa, pa zatim i analiza diskursa u sociologiji, antropologiji, psihologiji i drugim naukama). Prema definiciji Vivijen Ber, analiza diskursa predstavlja analizu teksta koja treba da otkrije bilo diskurse koji deluju u njemu bilo jezička i retorička sredstva koja se koriste pri konstrukciji diskursa (Ber, 2001: 234). Ova definicija, međutim, ispušta iz vida pristupe koji se odnose na istraživanje diskursa u lingvistici, kao i one u kojima se pojam diskursa ne svodi na njegove tekstualne aspekte, kao što su pristupi inspirisani teorijom Mišela Fukoa, odnosno različiti oblici poststrukturalističke analize diskursa. S druge strane, prednost ove definicije je to što ona istovremeno ukazuje na analizu jezičkih i retoričkih sredstava kojima je neki govorni događaj ili isečak diskursa izgrađen, kao i na istraživačke postupke u kojima se sprovodi „raščlanjavanje diskursā“ (Ber, 2001: 211), identifikacija apstraktnijih diskursa koji uokviravaju neku temu ili postoje u nekom polju društvenih odnosa. Diskurs se u ovom značenju može odrediti kao konstrukcija ili označavanje nekog domena društvene prakse iz specifične perspektive (Fairclough, 1995: 94), odnosno kao skup značenja, metafora, predstava, slika, priča, iskaza koji zajedno proizvode određenu verzi-

ju događaja (Ber, 2001: 83). Prema Zusenovoj definiciji, analiza diskursa predstavlja interpretativni pristup sistematičnog proučavanja značenjskih aspekata društvenog života, utemeljen na ideji da je hermeneutički orijentisano pristupanje društvenim fenomenima i praksama jedan od ključnih zadataka kritičke društvene nauke (Susen, 2015: 64). Ova definicija ističe bitne karakteristike pojma, ali u njoj se analiza diskursa praktično poistovećuje s kritičkom analizom diskursa, specifičnim pristupom u okviru šireg polja proučavanja diskursa.

Kritička analiza diskursa (CDA) počela je da se razvija iz kritičke lingvistike krajem '70-ih godina XX veka, ali su ključna dela koja su utrli put njenom bržem razvoju nastala tokom '80-ih i početkom '90-ih.⁶ Ovaj pristup izlazi izvan okvira tradicionalne lingvistike i odlikuje ga interesovanje za društvenu konstituisanost diskursa i njegov povratni uticaj na društvo. Od svojih početaka, CDA je afirmisala značaj koji na sazajnom planu daje lingvistički orijentisana analiza diskursa zasnovana na društvenoj teoriji, koja je u isto vreme čvrsto usidrena u društvenoj stvarnosti i odlikuje je interesovanje za društvene probleme i nejednakosti.

Sa CDA pristupom u analizi diskursa, u centar pažnje su došla pitanja moći, dominacije, društvenih nejednakosti, kao i značaj kategorija kao što su rod, rasa i klasa u proučavanju teksta i govora. To je zasnovano na raširenom uverenju da je diskurs duboko ugrađen u društvo i kulturu, pa stoga i nužno isprepletan odnosima moći u društvu (Van Dijk, 2007: xxv). Cilj CDA je da razotkrije društvene nejednakosti onako kako se one izražavaju, konstituišu i legitimišu u diskursu (Wodak and Meyer, 2009: 10). Moć, naročito institucionalno reprodukovana moć, centralna je tema kritičke analize diskursa, a glavna područja istraživanja su politički diskurs, mediji, marketing, ideologija, rasizam, institucionalni diskurs (Blommaert, 2005).

Kritička analiza diskursa se bavi jezikom kao društvenom praksom i podrazumeva dijalektički odnos između konkretnog komunikacijskog događaja i u njemu ispoljenog diskursa, s jedne strane, i institucija i društvenih struktura koje ga „uokviruju“, s druge. Društvene strukture uobličavaju diskurs, koji onda može povratno da utiče na njih. Diskurs pomaže u reprodukciji sistema, ali može i da doprinese njegovoj promeni (Fairclough and Wodak, 1997; Wodak and Busch, 2004). Time se uključuje u sliku još jedna bitna odlika CDA kao pristupa – društvena angažovanost, uz

6 Smatra se da je prekretnica bilo objavljivanje tri knjige autora koji i danas predstavljaju ključne figure kritičke analize diskursa: „Prejudice in Discourse“ Teuna van Dajka (Van Dijk, 1984), „Language, Power and Ideology“ Rut Vodak (Wodak, 1989) i „Language and Power“ Normana Ferklafa (Fairclough, 1989). Na samom početku devedesetih osnovan je časopis *Discourse and Society* i time je otpočela institucionalizacija kritičke analize diskursa (Wodak and Meyer, 2009: 3).

koju idu emancipacijski ciljevi. Iz tog ugla, nije dovoljno uočiti društvene dimenzije jezičke upotrebe, već analiza treba da ima povratne posledice na društvo. Zadatak kritičke analize diskursa tako postaje, uz razotkrivanje institucionalno reprodukovane moći u društvu, davanje glasa onima koji su nevidljivi, odnosno zastupanje „gubitnika“ u društvenom životu – siromašnih, isključenih i marginalizovanih po različitim osnovama (Fairclough, 2001: 125, Blommaert, 2005: 24–25). Međutim, predmet istraživanja ne moraju nužno da budu ogoljeni odnosi dominacije. Kritička analiza diskursa može da se bavi preispitivanjem validnosti najrazličitijih društvenih kategorija koje se uzimaju zdravo za gotovo, i u svakodnevnom govoru i u nauci (Susen, 2015: 67).

Ako se vratimo na ključne figure i „škole“ CDA, i kod njih postoje značajne razlike. Rut Vodak je zajedno sa saradnicima razvila „istorijski pristup analize diskursa“, u kojem se iz okrilja kritičke teorije, primenom teorije argumentacije i identifikovanjem „toposa“, određeni diskurs posmatra u svojoj istoričnosti i prate se njegove dijahronijske promene (Wodak, 2001: 64–65). U istraživačkom postupku, najpre se analiziraju istorijski dokumenti, zatim se porede s podacima prikupljenim etnografskim istraživanjem i intervjuima, da bi se na kraju u analizu uključila i široka lepeza građe iz medija, uključujući vesti, politički diskurs, komentare čitalaca i tako dalje (Blommaert, 2005: 28). Norman Ferklafl predlaže ambiciozni istraživački pristup, koji u analizi ne izostavlja nijednu od tri faze: deskripciju, interpretaciju i objašnjenje (Fairclough, 1989: 26). U deskriptivnoj fazi se, tako, analiziraju tekstualno-lingvističke odlike diskursa, u fazi interpretacije se uključuju ideološki okviri koji su prisutni u građi, dok u završnoj fazi istraživač treba, uz pomoć društvene teorije, da objasni uzroke takvih diskurzivnih praksi (Slembrouck, 2001: 38–39; Blommaert, 2005: 29–30). Ferklafl ističe da treba obratiti pažnju na to da li postoje strukturni i diskurzivni činioci koji „ometaju“ analizu nekog društvenog problema i da li je društvenom poretku (kao mreži društvenih praksi i poretku moći) u određenom smislu „potreban“ taj društveni problem kako bi se poredak održao i dalje reprodukovao (Fairclough, 2001: 125–126). Teun van Dajk je osnivač sociokognitivnog modela kritičke analize diskursa, koji posmatra diskurs u okviru trougla koji čine diskurs, kognicija i društvo. Prema Van Dajku, korisnici jezika su ujedno članovi određenih društvenih grupa i samim tim govore, pišu i razumevaju stvarnost i događaje iz tih konkretnih društvenih pozicija. Van Dajkova analiza ideološkog diskursa podrazumeva uzimanje u obzir svih nivoa teksta i konteksta, kao i širu društvenu pozadinu komunikacijskog čina. Uzevši u obzir prirodu ideologija koja se zasniva na polarizaciji društvenih grupa, analiza diskurzivnih strategija društvene borbe posmatra polazeći od para Mi i Oni. Osnovna diskurzivna strategija je strategija pozitivnog predstavl-

ljanja sopstvene grupe uz negativno prikazivanje suprotstavljene grupe (Van Dijk, 2006).⁷ O karakteristikama Van Dajkovog pristupa biće više reči u nastavku, budući da je upotrebljen u oba istraživanja koja su predmet analize u ovom tekstu.

Ostavljajući po strani razlike između ova tri pristupa, možemo sumirati da su njima zajednički istraživački zahtevi: 1) da se nužno integrišu znanja iz lingvistike i društvenih nauka; 2) da se u istraživački fokus postave institucionalni aspekti proizvodnje i reprodukcije diskursa; i 3) da analiza diskursa rezultira pojačanom svešću i kod naučnika i kod običnih aktera o isprepletanosti diskursa, nejednakosti i moći (Blommaert, 2005: 6, 33–34). Osim toga, kritička analiza diskursa može da pruži istraživačke alatke za razotkrivanje društvenih fenomena koji su bili izuzeti iz dotadašnjih okvira naučnog proučavanja. Zahvaljujući tome, analiza diskursa može da „otvori“ tekstove, pokrene nove teme istraživanja i inovativne načine za njihovu interpretaciju. Osim neposredne društvene kritike u uobičajenom značenju, „kritičko“ u kritičkoj analizi diskursa upravo može da bude poziv da se „manje ozbiljne“ društvene pojave ne uzimaju zdravo za gotovo i da se razotkriju njihova kompleksnost i uticaj koji vrše na društveni svet (Wodak, u: Kendall, 2007).

Pandemija i simbolički poredak u Srbiji: primena analize diskursa

Uzimajući navedeno u obzir, postaje jasno zašto je deo istraživačkog tima na projektu „Pandemija i simbolički poredak“, u pokušaju da bolje razume i adekvatno interpretira konkretne aspekte pandemijske krize kojima su pojedinačna istraživanja bila posvećena, svoj teorijski, metodološki i/ili interpretativni okvir u određenoj meri zasnovao na konceptima i tehnikama izgrađenim u tradiciji kritičke analize diskursa. Bilo da je reč o diskurzivnim strategijama legitimizacije protivpandemijskih mera (Poletić Ćosić, 2021), modalitetima neoliberalnog diskursa tokom pandemije (Pešić, 2021), konstrukciji političkog autoriteta u javnom diskursu (Spasić, 2021b), javnim debatama u praksama Srpske pravoslavne crkve tokom pandemije (Resanović, 2021) ili „takmičarskom diskursu“ političkog vrha u Srbiji (Petrović Trifunović, 2021), kritička analiza diskursa i različite

7 Neke pojedinačne diskurzivne strategije jesu: generalizacija i konkretizacija, personalizacija, istorijska analogija, dehumanizacija, animalizacija, retoričko sredstvo ukazivanja na opštu poznatost, pozivanje na saosećanje, manipulisanje ulogama žrtve i krivca, kao i različite strategije „očuvanja obraza“, poput semantičkog poteza prividnog poricanja („Nisam rasista, ali...“), uz pomoć kog se najpre daje pozitivna ocena o sebi, a odmah zatim i negativno prikazivanje drugoga (Van Dijk, 2006).

istraživačke tradicije nastale u njenim okvirima, pokazali su se kao heuristički i istraživački plodan oslonac ili dopuna u koncipiranju istraživanja. U nastavku ćemo, na primeru poslednja dva istraživanja, pokušati da pokažemo kako je u praksi sprovedena integracija socioloških pristupa i kritičke analize diskursa, a u cilju preispitivanja prednosti i izazova s kojima se takvi empirijski poduhvati suočavaju.

Potruga za dvostrukim teorijsko-metodološkim uporištem: teorija civilne sfere i kritička analiza diskursa

U prvom istraživanju o kojem će biti reči u ovom radu, posvećenom debatama o praksama Srpske pravoslavne crkve (SPC) tokom trajanja pandemije (Resanović, 2021), glavni teorijski oslonac predstavlja teorija građanske sfere (CST) Džefrija Aleksandera (Jeffrey Alexander), a kritička analiza diskursa je upotrebljena kao dodatni interpretativni instrument.

U ovom radu analizirane su diskurzivne strategije i retorička sredstva koja su se koristila u simboličkim okršajima između predstavnika SPC i njihovih kritičara. Ubrzo po izbijanju pandemije u javnoj sferi pojavila se žustra debata o adekvatnosti ponašanja SPC u uslovima zdravstvene krize, koja se tokom narednih godinu dana periodično iznova „razbuktavala“, uglavnom u slučajevima kada bi crkva iznova organizovala događaje koji nisu bili u skladu s propisanim merama. Povod za izbijanje ovih simboličkih sukoba bio je taj što je SPC organizovala liturgiju i pričest u različitim gradovima u Srbiji, prekršivši time novouspostavljena pravila ponašanja u uslovima vanrednog stanja, nakon čega je usledila oštra kritika koju su predstavnici „građanske sfere“ uputili crkvenim zvaničnicima (više o događajima koji su bili mete sporenja u: Resanović, 2021; Vukomanović, 2021; Jovanović, 2022).

U teorijskom pogledu, glavni oslonac u istraživanju je predstavljala teorija građanske sfere razvijena u okviru kulturne sociologije, istraživačke tradicije u sociologiji koja je u protekle tri decenije, prvo u američkoj sociologiji, a onda i šire, reafirmisala važnost sociološke analize usmerene na razumevanje i objašnjenje procesa stvaranja značenja, ističući, na jedan osobeni način, da je taj proces integralni deo svih društvenih procesa (Alexander and Smith, 2003). Programski tekst (Strogi program, Alexander and Smith, 2003) i rani radovi značajni za formativni period ovog istraživačkog programa kao glavno načelo ističu da kulturu treba tretirati kao jaku „nezavisnu varijablu“ koja poseduje relativnu autonomiju u oblikovanju društvenih procesa i institucija. Obezbeđivanje analitičke autonomije kulture predstavlja preduslov za potonju rekonstrukciju kulturnih struktura „gustim opisom“, koji treba da omogući mapiranje kul-

turnih (značenjskih) struktura (Alexander and Smith, 2003: 14). Iako je kulturno-sociološkoj analizi podvrgnut širok spektar različitih društvenih fenomena, ona se pokazala posebno plodnim polazištem za analizu građanskog društva kao mesta gde se konkretizuju difuzni moralni autoritet i pritisak javnosti (Alexander, 2006; Kivisto and Sciortino, 2015; Alexander, 2018). Građanska sfera je konceptualizovana kao sistem kulture i institucija koji se bazira na obavezujućim univerzalističkim normama uzajamnog poštovanja, jednakosti i autonomije (Alexander, 2006). Polazna ideja je da je u osnovi civilnog društva „kôd“ ili „diskurs“ sazdan od seta binarnih opozicija koji međusobno povezuju tri dimenzije civilnog društva – aktere, društvene odnose i institucije, a koji je strukturisan prema određenom obrascu (Alexander and Smith, 2003: 121). Postoje dva pola ovog diskursa – demokratski i antidemokratski,⁸ pri čemu demokratski kôd predstavlja osnovu diskursa slobode, te on određuje karakteristike aktera, društvene odnose i institucije koji su adekvatni za društvo koje demokratski funkcioniše, a njegov opozit je antidemokratski kôd (Alexander and Smith, 2003: 123). Binarna struktura diskursa građanskog društva predstavlja temelj na osnovu kojeg društvene zajednice grade priče koje usmeravaju njihov svakodnevni politički život.

Doprinosi koji su ostvareni na planu istraživanja značenjskih struktura građanskog društva, odnosno značaja društvenog jezika u političkom životu, predstavljaju razlog zbog kojeg je ovo teorijsko stanovište odabrano za analizu diskurzivnih konstrukcija i simboličkih obrazaca koji su se uspostavili u debatama između predstavnika građanske i crkvene sfere. U tom teorijskom ključu, građanskoj i crkvenoj sferi se u istraživanju pristupilo kao relativno autonomnim sferama,⁹ a pažnja je prilikom analize usmerena na upotrebu binarnog diskursa u debatama, korišćenog za potrebe konstrukcije „pozitivnih“ i „negativnih“ aktera, odnosa i institucija u uslovima pandemije.

8 Diskurzivno konstruisan demokratski akter je aktivan, autonoman, racionalan, razuman i smiren, dok je njegova suprotnost diskurzivna konstrukcija antidemokratskog aktera koji se smatra pasivnim, zavisnim, iracionalnim, nerazumnim i razdražljivim. Odnose među akterima koji pripadaju demokratskoj strani koda karakteriše otvorenost, poverenje, kritički kapacitet, poverljivost i direktnost, dok one s antidemokratske strane karakteriše tajnovitost, sumnjičavost, poslušnost, sklonost ka obmani i kalkulacijama. Kada su u pitanju institucije, kao treći konstitutivni element sfere građanstva, njima se, kada se konstruišu kao demokratske, pripisuje zakonska regulacija, poštovanje zakonskih odredbi, jednakost, inkluzivnost i impersonalni karakter. Suprotno, diskurzivno konstruisane odlike antidemokratskih institucija su arbitrarnost, demonstracija sile, hijerarhijska struktura, isključujući karakter i personalizam (Alexander and Smith, 2003: 123; Alexander, 2006: 57–59).

9 Više o tenzijama koje mogu postojati na relaciji između ove dve sfere u: Alexander, 2018.

Kulturna sociologija ne nudi pak jasna uputstva, set precizno definisanih istraživačkih strategija koje treba usvojiti kako bi se izvelo istraživanje. Aleksander i saradnici smatraju „gust opis“ metodološkim načelom kulturne sociologije, koji najadekvatnije obezbeđuje hermeneutičku rekonstrukciju kodova, narativa i simbola (Alexander and Smith, 2003: 13). Termin gust opis preuzimaju iz interpretativne antropologije Kliforda Gerca (Clifford Geertz), u kojoj se on odnosi na hermeneutički pristup koji teži razumevanju društvenih izraza koji na površini deluju zagonetno. Na tom tragu, predstavnici kulturne sociologije tvrde da primena gustog opisa omogućava mapiranje kulturnih (značenjskih) struktura, a potom i tumačenje i objašnjenje načina na koji „kultura posreduje i usmerava ono što se zaista događa u društvenom svetu“ (Alexander and Smith, 2003: 14). Jasno je naglašeno da je gust opis kao „heuristički projekat“ (Alexander and Smith, 2003: 22), odnosno metafora celog teorijsko-metodološkog postupka (Resanović, 2018), kompatibilan s primenom različitih istraživačkih strategija za prikupljanje i analizu podataka, kako onih koji se vezuju za tradicionalno shvaćenu društvenu nauku (i kvalitativne i kvantitativne orijentacije¹⁰) tako i onih iz domena humanističkih disciplina (Alexander and Smith, 2003; Reed and Alexander, 2008).

U ovom istraživanju je uveden i pomoćni oslonac, koji je pružila kritička analiza diskursa. Ova dva pristupa mogu biti kompatibilna jer se kritička analiza diskursa, kao i kulturna sociologija, bavi proučavanjem simboličkih dimenzija društvenog poretka. Pokušaji da se ova dva pravca načine komplementarnim u empirijskim istraživanjima već su ostvareni, kao u slučaju istraživanja novinarstva kao stuba komunikativne sfere, na primeru izveštavanja o ubistvima novinara *Šarli ebdoa* (Luengo and Ihlebæk, 2019), gde je kulturna sociologija predstavljala glavnu teorijsku inspiraciju, a kategorije kritičke analize diskursa su primenjene kako bi se izbliza sagledao korpus prikupljenih novinskih članaka.

Pored toga što je ovim pristupima zajedničko stremljenje da se dopre do značenjskih supstrata društvenog života, zajednički im su im i normativni karakter i želja da se iskorači iz akademske kule od slonovače, te da se naučnim saznanjima doprinese rešavanju pitanja u javnom i svakodnevnom životu (više o sličnostima u: Petrović Trifunović, 2016). Međutim, dok se kritička analiza diskursa bavi najpre kompleksnim relacijama između dominacije i diskursa, teorija građanske sfere manje pažnje poklanja razobličavanju uspostavljenih režima distribucije moći, a više zajedničkim

10 Iako se u metodološkim tekstovima kulturne sociologije insistira na jednakopravnom uvažavanju kvalitativne i kvantitativne orijentacije, skoro sva empirijska istraživanja dosad sprovedena u ovim teorijskim okvirima tekstualno su zasnovana, te bez sumnje možemo govoriti o dominaciji kvalitativne orijentacije.

značenjima, kulturnim kodovima koje ljudi dele, i kolektivnim obavezama i osećajima koji iz toga proizlaze, te stoga i pitanjima mogućnosti „građanske popravke“ (*civil repair*) u situacijama kada je ugrožena sama građanska sfera. No, ostavićemo po strani, Buravojevim jezikom rečeno, javni karakter oba pristupa (Burawoy, 2005), budući da za istraživanje o kojem je ovde reč on nije bio od centralne važnosti, već je kritička analiza diskursa prvenstveno uvedena kao dodatni oslonac, koji omogućava da se analitički fokus u radu stavi na formu i na retorička sredstva diskurzivnih strategija. Pošto specifični metodi koji se primenjuju u sklopu kritičke analize diskursa nisu homogeni (Weninger, 2008: 145), treba naglasiti da je u slučaju ovog istraživanja najkorisnija bila Van Dajkova kritička analiza diskursa, koja je preciznije usmerila analizu u pravcu diskurzivnih strategija koje su predstavnici SPC i njihovi kritičari koristili kako bi definisali jedni druge i sami sebe (Van Dijk, 1992, 2005). Istraživanje je nadahnu-to tezom da svako svojstvo diskursa koje izražava, uspostavlja, potvrđuje ili naglašava mišljenje, perspektivu ili poziciju kojom se ostvaruju interesi vlastite grupe, posebno u širem društveno-političkom kontekstu društvene borbe, može biti uključeno u kritičku analizu diskursa (Van Dijk, 2005: 22). Spajanje kulturne sociologije s ovom verzijom kritičke analize diskursa dodatno je bilo olakšano činjenicom da postoji homologija između binarizma aleksanderovskog građanskog koda i Van Dajkovog binarizma Mi-Oni. Treba, međutim, naglasiti da se nije pošlo od unapred strogo i precizno definisanih grupa Mi-Oni, kako u pogledu njihovog sastava tako i njihovih karakteristika, već od pretpostavke da su one samo delimično formirane pre početka debata, a u analizi se potom pratilo kako su se kroz diskurs konstituisale, koga su sve uključivale, a koga isključivale, i koje osobine su članovi grupa pripisivali sebi, a koje drugima.

U pogledu samog sprovođenja istraživanja, treba reći da je prvi izazov predstavljala selekcija građe. Ona uvek zavisi od predmeta i ciljeva istraživanja koji su unapred bili postavljeni, ali jasno određenje predmeta i cilja ne znači nužno da će izbor iskustvenog materijala biti nedvosmislen. U ovom slučaju, dilemu je predstavljalo to da li, pored medijske građe (novinskih članaka, televizijskih emisija) i saopštenja SPC (koja su bila dostupna kako na crkvenim sajtovima tako i u medijima), treba izabrati i sadržaje s društvenih mreža (Fejsbuk, Tviter), budući da su društvene mreže bile važan prostor na kojem su se vodili ovi simbolički okršaji. Iako se javna borba rasplinula na društvenim mrežama, doneta je odluka da se ova vrsta građe ipak ne uvrsti, već da se u analizu uključe samo medijski sadržaji i zvanična saopštenja SPC i njenih eparhija, budući da mediji predstavljaju mesto gde su se tipovi argumentacije u simboličkim borbama kristalizovali. Odabrano je da se uključe članci iz dnevnih

i nedeljnih novina, internet novinskih portala, kao i televizijske emisije, a prilikom selekcije pretraživanje se vršilo prema ključnim rečima, kao i prema datumima, pošto su se ove debate pojavljivale u tačno određenim vremenskim intervalima (prvenstveno uoči proslave Uskrsa 2020. godine, a zatim su pratile i procese organizacije i realizacije sahrana crkvenih zvaničnika preminulih od posledica kovida). Izabrani su mediji koji zauzimaju različite pozicije u medijskom polju u žanrovskom („ozbiljne“ ili tabloidne novine), ali i političkom smislu, te su se u građi našle dnevne novine Danas, Blic, Informer, nedeljnici Vreme, NIN, onlajn portali N1, Nova, Javni servis, Slobodna Evropa, Al Jazeera, Remarker, kao i jedna epizoda televizijske emisije Utisak nedelje, posvećena baš temi pričesti u uslovima pandemije. Za potrebe istraživanja je kreiran namerni uzorak, pri čemu je prilikom odabira tekstova korišćena pretraga po datumima (pregledani su tekstovi iz odabranih dnevnih novina, nedeljnika ili s internet portala nedelju dana pre i nakon događaja koji su kreirali debate u javnom prostoru i izabrani oni koji su se bavili ovom temom), kao i po ključnim rečima (izabrani su svi oni tekstovi koji su u posmatranom vremenskom periodu – od izbijanja pandemije do kraja 2020. godine – imali oznake „crkva/SPC/Srpska pravoslavna crkva“, „liturgija“, „pričest“, „patrijarh/patrijarh Irinej“, „Amfilohije“). Dvostruki kriterijum selekcije je odabran kako bi se uključili svi relevantni tekstovi u jeku debata, čak iako ih urednici nisu označili ovim ključnim rečima, a paralelno je korišćena i selekcija po ključnim rečima kako se ne bi preskočili oni tekstovi o proučavanoj temi koji se nisu pojavljivali samo u periodu najžustrijih debata. Sav sadržaj koji je analiziran bio je dostupan onlajn, što je umnogome olakšalo proces prikupljanja građe, posebno u uslovima pandemije, kada je istraživanje i sprovedeno.

Analiza podataka je motivisana načelima hermeneutičke interpretacije i kritičke analize diskursa. U ključu Van Dajkovih istraživanja (Van Dijk, 2005, 2006), u građi se prvenstveno tragalo za diskurzivnim strategijama a) pozitivnog samopredstavljanja, takozvanog očuvanja obraza, i b) negativnog prikazivanja suprotstavljene grupe. Ispitalo se šta se kaže i kako se kaže onda kada delanje vlastite grupe treba da se legitimizuje, a delovanje druge grupe koja ima udela u sporu da se delegitimizuje.

Tokom analize vodilo se računa o razlici između medijskog diskursa u užem smislu (izveštavanja novinara o temi) i govora predstavnika SPC, odnosno govora kritičara Crkve koji nisu medijski akteri, poput aktivista i javnih intelektualaca. Kada bi se u analiziranim medijskim tekstovima našao citat preuzet iz nekog javnog obraćanja bilo kog aktera uključenog u ovu debatu (sveštenika, javnog intelektualca ili predstavnika vlasti), tra-

galo se za originalnim obraćanjem u celosti, pa se potom ispitivalo na koji način, koji deo i čijeg obraćanja, koji mediji preuzimaju i kako ga komentarišu, u cilju rekonstrukcije i detaljne interpretacije strategija medijskog uokviravanja.

Opisani su i protumačeni načini na koje se sistematski koristio jezik u ovim debatama za potrebe diskurzivnog konstruisanja razlike „mi“ naspram „njih“, a posebna pažnja je posvećena statusu termina građanskog koda u ovim konstrukcijama. U skladu s tim, analizirali su se primeri kada predstavnici građanske sfere koriste negativne termine građanskog koda (nerazumnost, arogantnost, neodgovornost) kako bi predstavili ponašanje zvaničnika SPC u pandemiji koje nije odgovaralo protivepidemijskim merama, i ispitivalo se da li i kada se koriste termini pozitivne strane građanskog koda kako bi se predstavilo svoje delanje i/ili delanje drugih aktera u pandemiji (razumnost, racionalnost, odgovornost prema društvu). Potraga za terminima građanskog koda nije ograničena na diskurs predstavnika građanske sfere, već je analizirano da li predstavnici SPC koriste iste ove pojmove kako bi delegitimizovali svoje kritičare, odnosno legitimizovali svoje delanje i tako konstruisali, katkad na neočekivane načine, vlastitu grupu i Njih. Iako su u fokusu bili termini građanskog koda, u analizu su uključene i one strategije i retorička sredstva koja nisu uobličena terminima ovog koda, već svoju snagu crpe iz drugih diskursa, posebno nacionalističkog (npr. figura izdajnika i stranih plaćenika). Kritička analiza diskursa je bila važan oslonac i u ovom koraku u analizi, imajući u vidu da upravo nacionalizam predstavlja jednu od važnih istraživačkih tema za predstavnike kritičke analize diskursa (Wodak, 2017), koji teže da razotkriju vezu između ovog diskursa i diskriminacije u današnjim društvima.

Pored navedenog, u analizu je uvršćena i razlika između diskursa aktera i njihove prakse, te iz interpretativnog okvira nisu izostavljeni oni primeri u kojima je jedan tip ponašanja propagiran u medijima, dok su isti ti akteri organizovali događaje koji su u suprotnosti sa zagovaranim tipom ponašanja. Medijski prenosi ovih događaja su upravo bili izvor na temelju kog se ispitivalo postoji li raskorak između diskursa i prakse, u ovom slučaju, u prvom redu između govora i delanja predstavnika SPC.

Na kraju, treba naglasiti da je interpretacija diskurzivnih strategija u skladu s pravilima kritičke analize diskursa kontekstualno zasnovana. Preduslov za ostvarenje ovog interpretativnog zahteva predstavljalo je već stečeno razumevanje o tipovima simboličkih podela i simboličke geografije na osnovu postojeće obimne literature o ovim temama (Živković, 2012; Spasić, 2013; Spasić i Petrović, 2012).

Analiza takmičarskog diskursa u Srbiji tokom pandemije: Mi i Oni u imaginarijumu simboličke geografije

Drugo istraživanje na koje ćemo se osvrnuti imalo je za cilj da iz medijske građe rekonstruiše „takmičarski diskurs“ u javnim nastupima državnog vrha u Srbiji tokom pandemije, a zatim da ga interpretira u kontekstu specifične simboličko-geografske pozicije ovog društva i ranije postojećih diskursa u njegovoj javnoj sferi (Petrović Trifunović, 2021). Inspiracija za istraživanje potekla je od uvida da je odgovor pojedinačnih država na pandemiju i krizu koju je pandemija iznedrila neretko poprimalo elemente međudržavnog takmičenja. Rano u toku pandemije, ovakav diskurs označen je kao „biopolitički nacionalizam“ (De Kloet, Lin and Chow, 2020). Jedan od ciljeva istraživanja bio je upravo da se rekonstrukcijom ovog diskursa iz medijske građe ispita o kakvoj vrsti nacionalizma je reč.

Početni korak u istraživanju bio je da se identifikuje diskurs državnog vrha Srbije o „odgovoru države“ na krizu izazvanu pandemijom, odnosno da se najpre izvrši „rašćlanjavanje diskursa“ (Ber, 2001: 211). U slučaju ovog istraživanja, raščlanjavanje je sprovedeno isključivo kako bi se analitički izolovao takmičarski diskurs, dok su drugi diskursi prisutni u javnoj areni, pa tako i javne debate u kojima se diskutovalo o kvalitetu odgovora Srbije na izazove koje su pandemija i prateća kriza donele, svesno zanemareni. Nakon toga, predmet istraživanja postaje diskurs koji državni odgovor na pandemiju narativno uokviruje kao takmičenje između država (Petrović Trifunović, 2021). Kako je istraživanje pokazalo, državni vrh Srbije je u javnim nastupima, kroz dihotomiju Mi-Oni, nastojao da istakne naročitu sposobnost i umeće u suzbijanju pandemije (isticanjem broja zaraženih, obolelih, testiranih, hospitalizovanih, umrlih, a posebno u početnoj fazi masovne imunizacije građana, broja vakcinisanih) i odgovoru na socio-ekonomske posledice pandemijske krize. Istovremeno je Srbija upoređivana s drugim zemljama, naročito sa zapadnim zemljama i članicama Evropske unije, i isticana njena nadmoć u rukovođenju pandemijom.

Već u prvim koracima definisanja predmeta i cilja istraživanja uočene su sličnosti s javnim diskursom u Srbiji tokom „izbegličke krize“ 2016. godine. Samim tim, osmišljavanje okvira ovog istraživanja u velikoj meri se oslonilo na ranije sprovedeno i objavljeno istraživanje u kom je, između ostalog, analiziran diskurs o „pobedi“ Srbije u demonstriranoj solidarnosti s migrantima, ističući državne kompetencije u poređenju s drugim zemljama, koje su zatvarale granice za ljude u nevolji i zaboravljale na „civilizacijske vrednosti“ (Petrović Trifunović and Poleti Ćosić, 2018; vidi i: Greenberg and Spasić, 2017). Ova činjenica je umnogome olakšala osmišljavanje dizajna empirijskog poduhvata koji će uslediti, te su preuzeti

određeni elementi metodološkog i interpretativnog okvira, iako je bilo i razlika, o čemu će kasnije biti reči.

Kao i u istraživanju debata o praksama SPC tokom pandemije i u istraživanjima takmičarskog diskursa tokom „izbegličke“ i „pandemijske krize“, važan oslonac je pružila kritička analiza diskursa, naročito Van Dajkova analiza ideološkog diskursa, koja polazi od dihotomije Mi-Oni, kao konstitutivne za svaki ideološki diskurs. Prema „ideološkom kvadratu“ (Van Dijk, 2006), kao što je već ranije pomenuto, osnovni semantički potezi koji se mogu iščitati iz najrazličitijih diskurzivnih strategija jesu *pozitivno predstavljanje sopstvene grupe* (naglašavajući pozitivne aspekte, a ublažavajući ili prikrivajući negativne aspekte) i *negativno predstavljanje grupe* koja se diskurzivno konstituše kao nama *suprotstavljena* (gde se naglašavaju negativni aspekti, a prikrivaju ili umanjuju pozitivni). Van Dajkov pristup se, tako, pokazao kao veoma koristan za identifikaciju temeljnih odlika takmičarskog diskursa u oba specifična konteksta. Naime, pružio je osnove za rekonstrukciju para Mi i Oni (koji su se našli u imaginarnom takmičenju u rukovođenju pandemijom) iz građe, gde se o „nama“ saznaje u kontrastu s „njihovim“ negativnim učinkom i suprotno – o tome kakvi su „oni“ (druge države i politički subjekti), saznajemo kroz analizu diskurzivnog predstavljanja „našeg“ učinka (naše države, odnosno državnog vrha tj. vlasti).

Osim uporišta koje je pružila kritička analiza diskursa, iz istraživanja medijskog diskursa tokom „izbegličke krize“ preuzet je i deo teorijskog i interpretativnog okvira. Iako bi bilo moguće, i nikako ne bez osnova, tu-maćiti takmičarski diskurs u Srbiji tokom pandemije u kontekstu prikrivanja negativne epidemiološke situacije,¹¹ umanjivanja odgovornosti vlasti u svetlu izbora koji su sprovedeni tokom pandemije, ali i uzimajući u obzir stil vladavine i političku retoriku predsednika države i državnog vrha, oba istraživanja takmičarskog diskursa gotovo da su prizivala „imagološku“ literaturu, odnosno različite tradicije proučavanja simboličke geografije ovdašnjeg društva. Polazeći od proučavanja orijentalističkog (Said, 2008) i balkanističkog diskursa (Todorova, 2006) i različitih lokalnih varijacija, naročito uticajnog teksta Milice Bakić Hejden (Bakić-Hayden, 2006) o reprodukciji, odnosno „gnežđenju orijentalizma“ na području bivše Jugoslavije, specifičan položaj Srbije u okvirima simboličke geografije kontinenta u kontekstu preinačavanja geografskih razlika u simboličke i hijerarhijske

11 Razlika između sadržaja diskursa posmatranih aktera i prakse (npr. podataka o epidemiološkoj i ekonomskoj situaciji u zemlji) nije bila predmet ovog istraživanja jer je njegov prevashodni cilj bio da se iz medijske građe rekonstruiše i dublje analizira diskurs koji je s vrha države diseminiran u javnost u pokušaju da uokviri i klasifikuje ono što se dešavalo u praksi.

u velikoj meri je uticao na sadržaj i odlike takmičarskog diskursa. Tome je doprinela i višestruka stigma koju ova politička zajednica (kao balkanska, postsocijalistička i postkonfliktna) nosi, otelovljena u često pominjanoj sintagmi „slike Srbije u svetu“. Interpretativni okvir upotpunjen je konceptima kao što su „geopolitičko dostojanstvo“ (Jansen, 2012; Spaskovska, 2017) i proučavanjima takozvanog mentorskog odnosa zemalja Evropske unije (Hammond, 2006; Petrović, 2013) prema postsocijalističkim društvima kojima je, kao evropskom „unutrašnjem Drugom“, neophodno zapadno vođstvo, nadzor, podučavanje i usmeravanje. Kako tokom „izbegličke krize“ tako i tokom pandemije, takmičarski diskurs je strukturno uslovljen svim ovim naslagama u simboličkom polju i formulisan kao odgovor na njih i kao „diskurs o pravu na nacionalni ponos“ (Petrović Trifunović, 2021: 155).

Specifičan istraživački cilj i prethodno postojeće istraživanje umnogome su uticali na dizajn i način sprovođenja ovog istraživanja. Kada je reč o procesu odabira izvora, budući da predmet istraživanja nije bilo medijsko izveštavanje niti diskurs državnog vrha u svojoj celovitosti, već traganje za jednim konkretnim diskursom, formiranje uzorka medija, u klasičnom sociološkom smislu, nije bilo neophodno, ali, kao što će se pokazati, ni plodno za način prikupljanja građe. Radi ilustracije, navešćemo da je u istraživanju javnog diskursa tokom „izbegličke krize“ formiran uzorak dnevnih novina Politika, Blic i Kurir u određenom vremenskom periodu, jer je cilj bio da se ispita medijska reprezentacija i različiti diskursi koji su uokviravali ovaj društveni fenomen. S druge strane, ako se predmet i cilj istraživanja dodatno suze, kao što je reč u slučaju istraživanja takmičarskog diskursa tokom pandemije, takvo ograničavanje izvora može da bude kontraproduktivno. Najpre, dostupnost građe je, u pandemijskim uslovima, bila u velikoj meri ograničena na sadržaj koji postoji na internet stranicama medija ili na sadržaj koji je izvorno nastao na internet portalima i drugim onlajn izvorima. Ovo je moglo da se prevaziđe pretplaćivanjem na arhivu nekog medija,¹² ali je tu došao do izražaja drugi aspekt relevantan za ovo istraživanje – takmičarski diskurs, u svojoj celovitosti i ekstenzivnosti, mogao se naći pre svega u gostovanjima predstavnika državnog vrha (naročito predsednika države) u televizijskim emisijama, u redovnim obraćanjima građanima i na konferencijama za medije tokom pandemije. Već na samom početku istraživanja uočeno je da medijski izveštaji ne prenose (osim, npr. u tabloidnim naslovima) uvek, a najčešće ne u punom in-

12 Blic i NIN, na primer, imaju dobro uređene arhive koje mogu pomoći istraživačima u slučaju kada čitaonice periodike u bibliotekama nisu otvorene, kao tokom pandemije; ovakav pristup je primenjen u: Spasić, 2021b.

tenzitetu i trajanju, elemente takmičarskog diskursa na koji se državni vrh oslanjao u svojim javnim nastupima. Ova razlika između diskursa aktera i njihove medijske reprezentacije je zanimljiv uvid, koji je dalji proces prikupljanja građe usmerio direktno na izvor diskursa koji je ispitivan – na konkretna obraćanja i gostovanja predsednika države, premijerke i drugih relevantnih političkih aktera. Samim tim, otvoreno je i pitanje šta je zapravo javni diskurs i gde se on nalazi, da li je i kako moguće identifikovati dominantni diskurs u javnoj sferi (onaj koji oblikuje znanja i predstave o pandemiji i poseduje moć da stabilizuje značenja) i koliko je, u ovom ali i u drugim slučajevima, opravdana istraživačka odluka da se građa svede na štampane medije. To su izazovi koje treba imati u vidu pri osmišljavanju nekog empirijskog istraživanja diskursa, koji svakako mogu da se prevaziđu dubljim promišljanjem odabira građe adekvatnog za predmet i cilj istraživanja. Ili, u slučajevima kada je nemoguće izbeći ograničavanje na arhive štampanih medija (bilo zbog vremenske ili finansijske zahtevnosti analize drugih oblika medijske građe), njihov uticaj na građu treba uzeti u obzir i reflektovati pri analizi.

Ovde nije kraj izazovima koje sprovođenje (kritičke) analize nosi za istraživače, posebno za one naviknute na tradicionalne (kvantitativne i kvalitativne) sociološke metode i istraživačke tehnike. Tradicionalna zamerka kritičkoj analizi diskursa je da ne pruža dovoljno rigorozne smernice za proces prikupljanja podataka (Meyer, 2001), ali ni smernice za kodiranje i analizu građe. Vivijen Ber ukazuje na to da u istraživačkim pristupima koji analiziraju diskurs generalno ne postoji dovoljno razrađen „recept“ za sprovođenje istraživanja – neka uputstva o tome kako se analizira diskurs postoje, ali obično su različita od istraživača do istraživača i retko kad precizno objašnjavaju „kako se to radi“ (Ber, 2001: 210–211). Takođe, prepoznavanje i rekonstrukcija određenog diskursa velikim delom je intuitivan i interpretativan proces. I kada su primenjene procedure kodiranja u analizama, često se dešava da ih istraživači ne opišu i da ne objasne kako su tačno izveli analizu (Ber, 2001: 92, 215). Dalje, u okviru analize diskursa najčešće se analizira gotov, prethodno postojeći tekst, te istraživač u najbolju ruku može da bude spekulativan u svojim tvrdnjama kako bi govornici sami interpretirali tekst (Slembrouck, 2001: 43). Glavna smernica za prevazilaženje ovih prepreka je kritička samorefleksija, kao nešto što treba da prati čitav tok istraživanja – od izbora predmeta, izgradnje teorijskog okvira, preko odabira metoda i kategorija analize, uzorkovanja, sve do interpretacije rezultata i ukazivanja na moguće praktične korake i primenu rezultata istraživanja u društvu (Wodak, u: Kendal, 2007).

Zaključne refleksije: primena kritičke analize diskursa u kontekstu pandemije i drugih društvenih kriza

Iako dva istraživanja o kojima je bilo reči u ovom članku polaze od unekoliko različitih shvatanja analize diskursa, te se u prvom kritičkoj analizi diskursa prvenstveno pristupa kao istraživačkoj tehnici, dok se u drugom ona koristi kao istraživački pristup koji usmerava teorijsko-interpretativni okvir, u radu je prikazano da su isti ili slični problemi pratili sprovođenje oba empirijska poduhvata. Glavni izazovi koji su se, u manjoj ili većoj meri, pojavili tokom izvođenja oba istraživanja, ticali su se, najpre, odsustva jasnih uputstva koja bi usmerila dizajniranje uzorka (odnosno selekciju građe) i nepostojanja preciznih smernica za kodiranje i analizu građe. Važni izazovi su bili i kako pristupiti uočenim razlikama, odnosno raskoraku između diskursa i prakse posmatranih aktera (tj. šta akteri govore o svom delanju, a šta u praksi rade), kao i razlikama između diskursa aktera i njihove medijske reprezentacije. Za oba izazova, za koje se može reći da prate svaki vid proučavanja medijskog i javnog diskursa iz ugla kritičke analize diskursa, pronađena su konkretna rešenja u skladu s predmetom i ciljem konkretnog istraživanja. Na kraju, definisanje javnog diskursa i, s tim u vezi, mogućnost identifikacije dominantnog diskursa u medijskom sadržaju, pomenuto je kao jedan od problema u drugom istraživanju, što predstavlja veliku temu, kojoj bi se mogao posvetiti zaseban rad.

U radu je pokazano na koji način su u svakom od ovih istraživanja navedeni izazovi savladani (ili stavljeni pod kontrolu), vodeći se potragom za optimalnim rešenjima prilikom osmišljavanja različitih koraka u sprovođenju istraživanja. Bilo da je reč o odabiru građe, postupcima kodiranja ili analize, ili o specifičnim problemima na koje se može naići prilikom uranjanja u sadržaj ispitivanih diskursa, osnovna strategija za prevladavanje tih problema može se ukratko formulisati na sledeći način: treba se rukovoditi predmetom i ciljem istraživanja prilikom donošenja svake istraživačke odluke. To bi trebalo da se podrazumeva u svim empirijskim istraživanjima, međutim, posebno kada se istražuju simbolički aspekti društvenog života u svojoj kompleksnosti, njihova priroda je takva da može istraživača u kontaktu s građom da preusmeri i odvede u brojne koloseke različitih međusobno isprepletanih diskursa. Upravo zbog toga upoznatost s društvenim i (inter)diskurzivnim kontekstom istraživanih fenomena (na čemu i insistiraju pobornici kritičke analize diskursa) može

da pomogne istraživačima u savladanju manjkavosti analize diskursa kao labavo definisane istraživačke tehnike. Neophodna je dosledna (samo) refleksivnost u svakom koraku istraživanja kako bi se ublažila moguća iskrivljenja u svim kvalitativnim i interpretativnim pristupima, pa tako i u (kritičkoj) analizi diskursa. S time je povezana i svest o tome dokle se mogu protezati generalizacije, odnosno šta se i koliko se može tvrditi na osnovu sprovedene analize.

Uprkos ovim izazovima, na osnovu prenetih iskustava, pokazalo se da su prednosti kritičke analize diskursa zaista velike. Budući da je kritička analiza diskursa inherentno osetljiva za specifičnosti konteksta, prednosti njene primene na saznajnom planu posebno se ogledaju u slučajevima kada postoje dramatične promene u društvenoj realnosti, kao što bez sumnje predstavlja pandemija kovida 19 i njome izazvana kriza. Pukotine u simboličkom poretku koje nastaju u uslovima krize predstavljaju idealnu priliku za praćenje i detekciju formiranja značenja i simboličkih borbi oko klasifikacija, a kritička analiza diskursa predstavlja dobar oslonac istraživačima i istraživačicama u takvom poduhvatu. Štaviše, upravo kritička analiza diskursa, koja se, za razliku od drugih tipova analize, u svojoj osnovi najviše bavi pitanjem moći i njene reprodukcije kroz institucionalne režime, predstavlja pogodan teorijski oslonac i/ili metodološki okvir u uslovima krize kakva je pandemija, jer se produbljuju društvene nejednakosti, te dolazi do koncentracije moći u institucijama jer državni aparat nastoji da (prikaže da) upravlja krizom.

Konačno, prednosti primene kritičke analize diskursa posebno su bile izražene u uslovima zdravstvene krize, kada je distanciranje bilo nužno, a sprovođenje istraživanja „licem u lice“ u velikoj meri onemogućeno. Kritička analiza diskursa može biti pogodna istraživačka tehnika i u krizama druge vrste – svim onima koje podrazumevaju smanjivanje fondova za društvena istraživanja i samim tim mogućnosti organizovanja velikih istraživačkih timova i skupih terenskih poduhvata. Paradoksalno, kritička analiza diskursa, koja nastaje u želji da se razobliče postojeći režimi nejednakosti, istraživačima može postati atraktivna upravo zato što se, u postojećim režimima, naučnicima koji se bave društvom i simboličkim aspektima društvenog života strukturno smanjuju mogućnosti organizovanja velikih terenskih istraživanja.

Literatura

- Alexander, J. C. and Smith, P. (2003). *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. New York: Oxford University Press.
- Alexander, J. C. (2006). *The Civil Sphere* (1st ed.). New York: Oxford University Press.
- Alexander, J. C. (2018). The Societalization of Social Problems: Church Pedophilia, Phone Hacking, and the Financial Crisis. *American Sociological Review*, 83(3), 1049–1078. <https://doi.org/10.1177/0003122418803376>
- Alexander, J. C. and Smith, P. (2020). COVID-19 and symbolic action: global pandemic as code, narrative, and cultural performance. *American Journal of Cultural Sociology*, 8(3), 263–269. <https://doi.org/10.1057/s41290-020-00123-w>
- Alexander, J. C. (2021). Recovering the primitive in the modern: The cultural turn and the origins of cultural sociology. *Thesis Eleven*, 165(1), 10–19. <https://doi.org/10.1177/07255136211032829>
- Bakić-Hayden, M. (2006). *Varijacije na temu Balkan*. Beograd: IFDT/IP „Filip Višnjić“.
- Ber, V. (2001). *Uvod u socijalni konstrukcionizam*. Beograd: Zepter Book World.
- Blommaert, J. (2005). *Discourse: A Critical Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (2018). *Classification Struggles: General Sociology, Volume I. Lectures at the College de France, 1981–1982*. Cambridge: Polity Press.
- Burawoy, M. (2005). For public sociology (2004 ASA Presidential Address). *American Sociological Review*, 70(1), 4–28. <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2005.00059.x>
- Chapelan, A. (2021). „Swallowing the red pill“: the coronavirus pandemic and the political imaginary of stigmatized knowledge in the discourse of the far-right. *Journal of Transatlantic Studies*, 19, 282–312. <https://doi.org/10.1057/s42738-021-00073-2>
- Čolović, I. (2020). *Virus u tekstu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- De Kloet, J., Lin, J. and Chow, Y. F. (2020). ‘We are doing better’: Biopolitical nationalism and the COVID-19 virus in East Asia. *European Journal of Cultural Studies*, 23(4), 635–640. <https://doi.org/10.1177/1367549420928092>
- Fairclough, I. (2022). The UK Government’s „Balancing Act“ in the Pandemic: Rational Decision-Making from an Argumentative Perspective. In Oswald, S., Lewiński, M., Greco, S., and Villata, S. (Eds.), *The Pandemic of Argumentation* (225–246). Argumentation Library, vol 43. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-91017-4_12
- Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. London: Longman.
- Fairclough, N. (1995). *Media Discourse*. London: Edward Arnold.
- Fairclough, N. and Wodak, R. (1997). Critical discourse analysis. In Van Dijk, T. A. (Ed.), *Discourse Studies* (258–284). London: Sage.

- Fairclough, N. (2001). Critical discourse analysis as a method in social scientific research. In Wodak, R. and Meyer, M. (Eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis* (121–138). London: Sage.
- Fairclough, N. (2013). Critical discourse analysis and critical policy studies. *Critical Policy Studies*, 7(2), 177–197. <https://doi.org/10.1080/19460171.2013.798239>
- Greenberg, J. and Spasić, I. (2017). Beyond East and West: Solidarity Politics and the Absent/Present State in the Balkans. *Slavic Review*, 76(2), 315–326. <https://doi.org/10.1017/slr.2017.80>
- Hammond, A. (2006). Balkanism in Political Context: From the Ottoman Empire to the EU. *Westminster Papers in Communication and Culture*, 3(3), 6–26. <https://doi.org/10.16997/wpcc.56>
- Ivković, M. (2020). Solidarnost i autonomija u kontekstu pandemije: dominantni rečnici kritike i skica alternative. *Kritika*, 1(2), 229–247. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4304608>
- Jansen, S. (2012). The afterlives of the Yugoslav red passport, *CITSEE Stories*. <https://www.citsee.eu/citsee-story/afterlives-yugoslav-red-passport>
- Jovanović, M. (2022). *Simbolički sukobi oko pričešća u Srbiji za vreme pandemije*. Niš: Filozofski fakultet.
- Kendall, G. (2007). What Is Critical Discourse Analysis?. *Forum: Qualitative Social Research*, 8(2). <https://doi.org/10.17169/fqs-8.2.255>
- Kivisto, P. and Sciortino, G. (2015). *Solidarity, Justice, and Incorporation: Thinking Through the Civil Sphere*. New York: Oxford University Press.
- Kleut, J. and Šinković, N. (2020). „Is it possible that people are so irresponsible?“ Tabloid news framing of the COVID-19 pandemic in Serbia. *Sociologija*, 62(4), 503–523. <https://doi.org/10.2298/SOC2004503K>
- Lilleker, D., Coman, I. A., Gregor, M. and Novelli, E. (Eds.). (2021). *Political Communication and COVID-19: Governance and Rhetoric in Times of Crisis* (1st ed.). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003120254>
- Luengo, M. and Ihlebæk, K. A. (2019). Journalism, solidarity and the civil sphere: The case of Charlie Hebdo. *European Journal of Communication*, 34(3), 286–299. <https://doi.org/10.1177/0267323119844411>
- Meyer, M. (2001). Between theory, method, and politics: positioning of the approaches to CDA. In Wodak, R. and Meyer, M. (Eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis* (14–31), London: Sage Publications.
- Milivojević, S. (2015). *Mediji, ideologija i kultura*. Beograd: Peščanik i Fabrika knjiga.
- Milutinović, I. (2021). Media framing of COVID-19 pandemic in the transitional regime of Serbia: Exploring discourses and strategies. *Media, Culture & Society*, 43(7), 1311–1327. <https://doi.org/10.1177/0163443720986003>
- Morgan, M. (2020). Why meaning-making matters: the case of the UK Government's COVID-19 response. *American Journal of Cultural Sociology*, 8, 270–323. <https://doi.org/10.1057/s41290-020-00121-y>
- Pešić, J. (2021). Pandemija i neoliberalni diskursi. U Spasić, I. (ur.), *Pandemija, društvo i simbolički poredak: javni diskursi u/o krizi izazvanoj pandemijom ko-vida 19* (103–121). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

- Pešić, J. i Spasić, I. (2021). Uvod: diskurzivna lica pandemije. U Spasić, I. (ur.), *Pandemija, društvo i simbolički poredak: javni diskursi u/o krizi izazvanoj pandemijom kovida 19* (7–13). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Petrović, T. (2013). Europe's New Colonialisms. *Belgrade Journal of Media and Communications*, 2(4), 111–128.
- Petrović-Trifunović, T. (2016). Between the Critical and the Engaged: On the Importance of Studying Symbolic Aspects of the Reproduction of Social Order. *Filozofija i društvo*, 27(2), 407–418. <https://doi.org/10.2298/FID1602407P>
- Petrović Trifunović, T. and Poleti Ćosić, D. (2018). Discourses of Hospitality, Politics of Hostility: Instrumentalization of the „Refugee Crisis” in the Serbian Press. In Pudar Draško, G., Pavlović, A. and Meka, E. (Eds.), *Politics of Enmity* (211–228). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Petrović Trifunović, T. (2021). Takmičarski diskurs državnog vrha u Srbiji tokom pandemije. U Spasić, I. (ur.), *Pandemija, društvo i simbolički poredak: javni diskursi u/o krizi izazvanoj pandemijom kovida 19* (143–160). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Poleti Ćosić, D. (2021). Od spasavanja života do spasavanja ekonomije: strategije legitimizacije mera za suzbijanje zaraze u Srbiji. U Spasić, I. (ur.), *Pandemija, društvo i simbolički poredak: javni diskursi u/o krizi izazvanoj pandemijom kovida 19* (69–86). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Price, S. and Harbisher, B. (2021). *Power, Media and the Covid-19 Pandemic: Framing Public Discourse* (1st ed.). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003147299>
- Radibratović, E. (2021). Critical rhetoric and Critical Discourse Analysis in a critical pandemic world. *Res Rhetorica*, 8(4), 119–134. <https://doi.org/10.29107/rr2021.4.7>
- Reed, I. and Alexander, J. C. (2008). *Meaning and Method: The Cultural Approach to Sociology* (The Yale Cultural Sociology Series) (1st ed.). Routledge.
- Resanović, M. (2018). Poreklo, odredbe i mogućnosti primene koncepta gust opis u kvalitativnim istraživanjima. U Džinović, V. i Grbić S. (ur.), *Kvalitativna istraživanja u društvenim naukama od ličnog iskustva do socijalnih praksi* (146–151). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja / Institut za psihologiju.
- Resanović, M. (2021). Građanski i antigrađanski kod u debatama o praksama SPC u pandemiji. U Spasić, I. (ur.), *Pandemija, društvo i simbolički poredak: javni diskursi u/o krizi izazvanoj pandemijom kovida 19* (87–102). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Said, E. (2008). *Orijentalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Schiffrin, D., Tannen, D. and Hamilton, H. E. (Eds.). (2001). *The Handbook of Discourse Analysis*. Malden Mass: Blackwell.
- Slembrouck, S. (2001). Explanation, Interpretation and Critique in the Analysis of Discourse. *Critique of Anthropology*, 21(1), 33–57. <https://doi.org/10.1177/0308275X0102100103>

- Spasić, I. i Petrović, T. (2012). Varijante „Treće Srbije“. *Filozofija i društvo*, 23(3), 23–44. <https://doi.org/10.2298/FID1203023S>
- Spasić, I. (2013). *Kultura na delu: društvena transformacija Srbije iz burdijeovske perspektive*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Spasić, I. (ur.). (2021a). *Pandemija, društvo i simbolički poredak: javni diskursi u/o krizi izazvanoj pandemijom kovida 19*. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Spasić, I. (2021b). Konstrukcija političkog autoriteta kao vrhovnog zaštitnika. U Spasić, I. (ur.), *Pandemija, društvo i simbolički poredak: javni diskursi u/o krizi izazvanoj pandemijom kovida 19* (125–142). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Spaskovska, Lj. (2017). The ‘Children of Crisis’: Making Sense of (Post)socialism and the End of Yugoslavia. *East European Politics and Societies and Cultures*, 31(3), 500–517. <https://doi.org/10.1177/0888325417692862>
- Susen, S. (2015). *The ‘Postmodern Turn’ in the Social Sciences*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Todorova, M. (2006). *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Van Dijk, T. A. (1984). *Prejudice in Discourse*. Amsterdam: Benjamins.
- Van, Dijk, T. A. (1992). *Text and context: Explorations in the semantics and pragmatics of discourse*. New York: Longman.
- Van Dijk, T. A. (2005). Discourse Analysis as Ideology Analysis. In Schäffner, C. and Wenden, A. (Eds.), *Language and Peace* (17–33). Aldershot: Dartmouth Publishing.
- Van Dijk, T. A. (2006). *Ideologija: multidisciplinarni pristup*. Zagreb: Golden marketing / Tehnička knjiga.
- Van Dijk, T. A. (2007). Editor’s introduction. The study of discourse: An introduction. In Van Dijk, T. A. (Ed.), *Discourse Studies, Volume 1* (xix–xlii). London: Sage.
- Vukomanović, M. (2021). Srpska pravoslavna crkva i kovid 19: religijske, društvene i političke implikacije pandemije. U Radonjić, O. (ur.). *Kovid 19: pandemija društvenih rizika i nesigurnosti* (103–114). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Weninger, C. (2008). Critical discourse analysis. In Given, L. M. (Ed.), *The SAGE encyclopedia of qualitative research methods 2* (145–148). Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Wodak, R. (1989). *Language, power and ideology. Studies in political discourse*. Amsterdam: Benjamins.
- Wodak, R. (2001). The discourse-historical approach. In Wodak, R. and Meyer, M. (Eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis* (63–94). London: Sage.
- Wodak, R. and Busch, B. (2004). Approaches to media texts. In Downing, J. H. (Ed.), *The Sage Handbook of Media Studies* (105–123). London: Sage.
- Wodak, R. and Meyer, M. (2009). Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory, and Methodology. In Wodak, R. and Meyer, M. (Eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis* (1–33). London: Sage.

- Wodak, R. (2017). Discourses about nationalism. In Richardson, J. E. and Flowerdeew, J. (Eds.), *The Routledge handbook of critical discourse studies* (403–420). London: Routledge.
- Wodak, R. (2021). Crisis communication and crisis management during COVID-19. *Global Discourse*, 11(3), 329–353. <https://doi.org/10.1332/204378921X16100431230102>
- Zvijer, N. (2022). Epidemijske konferencije za medije u Srbiji: između strukturne i značenjske sfere. *Sociologija*, 64(2), 189–209. <https://doi.org/10.2298/SOC2202187Z>
- Živković, M. (2012). *Srpski sanovnik: nacionalni imaginarijum u vreme Miloševića*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Discourse Analysis as a Research Technique in the Pandemic and for Understanding Pandemic

Abstract: This paper aims to explore the possibilities of applying discourse analysis as a research technique for analyzing meaningful aspects of social life during the COVID-19 pandemic. The application of discourse analysis (specifically, critical discourse analysis) is examined on the example of two research projects on the discursive constructions of the crisis itself and the reactions of various actors in Serbian society on it, carried out during the pandemic (2021). One of the projects mentioned above was dedicated to the analysis of the symbolic struggles between the representatives of the Serbian Orthodox Church and the civil sphere, and the other one to the analysis of the discourse of the state leadership on Serbia's response to the crisis caused by the pandemic. Despite the differences in research topics, a similar set of challenges appeared in both research projects, and the central problems concern 1) the selection and availability of material, 2) the absence of precise guidelines for the coding and analysis of the material, 3) the gap between the discourse and practice of the observed actors, 4) the difference between the actors' discourse and their media representation, and 5) the possibility of identifying the dominant discourse in the media content. The aim of this paper is to problematize the challenges that followed the conduct of both research projects, whether it is the challenges that accompany the application of discourse analysis as a research technique in general, or challenges that arose because we researched pandemics or when the research is conducted in a pandemic. Additionally, the possibilities for overcoming these problems are examined, and finally the advantages of the application of discourse analysis are emphasized, both in a practical sense (especially in the context of the pandemic), and in the epistemic sense.

Key words: critical discourse analysis, pandemic, media, qualitative method

Aleksandra Marković¹

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

TEME I METODI ISTRAŽIVANJA U SOCIOLOŠKIM RADOVIMA O PANDEMIJI COVID-19 OBJAVLJENIM U NAJUTICAJNIJIM SVETSKIM SOCIOLOŠKIM ČASOPISIMA²

Apstrakt: Rad analizira tematsku usmerenost i metode istraživanja socioloških radova o pandemiji i njenim posledicama koji su publikovani u najuticajnijim svetskim sociološkim časopisima. Analiza je zasnovana na naučnim člancima koji su publikovani u stručnoj periodici s najvišim faktorom uticaja u dvoipogodišnjem periodu (2020. – jun 2022). Cilj rada je dvojak: s jedne strane, usmeren je na utvrđivanje tema kojima su se bavili sociolozi koji su istraživali i promišljali pandemiju, a, s druge, odgovara na pitanje koji su metodi dominantni u istraživanjima pandemije i na koji način su se istraživači prilagodili metodološkim izazovima koje je pandemija donela sa sobom. Teme kojima se sociolozi bave, načini na koje se istražuje društvo i pojmovi koji se koriste utiču na oblikovanje predstava o društvenoj stvarnosti, a time i na reprodukciju ili promenu postojećih društvenih odnosa. Stoga je šire istraživačko pitanje na koje autorka pokušava da odgovori i to da li je savremena sociologija ideologizovana i predstavlja svojevrsnu apologiju održavanja *statusa quo* ili teži kritičkom sagledavanju i promeni postojećih društvenih odnosa. Rezultati počivaju na mešovitom tipu analize sadržaja tekstova koji se bave pandemijom, a namerni uzorak socioloških časopisa baziran je na citatnim bazama WoS (*JCR – Impact Factor*) i Scopus (*SJR, Cite score*).

Ključne reči: kovid 19, pandemija, sociološki časopisi, metodologija, sociološke teme, istraživački metodi

1 aleksandra.markovic1@hotmail.com

2 Ovaj rad je nastao kao rezultat istraživačkog angažovanja prema Planu i programu rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2022. godinu (na osnovu ugovora broj 451-03-68/2022-14 od 17. januara 2022. godine).

Uvod

Čini se da se više ne dovodi u pitanje da je pandemija virusa korona ostavila dubok trag u svim sferama društvenog života, te da ćemo osećati njene posledice još dugo u budućnosti. Medicinske nauke igrale su veliku ulogu u reagovanju na krizni događaj s kojim se svet suočio, ali ni ostale naučne discipline nisu značajno zaostajale u nekoj vrsti društvenog odgovora na zdravstvenu, ekonomsku i političku krizu koju je pandemija donela na globalnom nivou.³ Pandemija kovida 19 ukazala je na brojne probleme u različitim segmentima društvenih odnosa, uključujući i polje naučne produkcije. Iako u ovom članku nema mesta za takvu raspravu, mogli bismo posebno da razmatramo da li je reč o problemima i tendencijama za koje smo namerno bili slepi, a koje je pandemija samo ubrzala i postavila na dnevni red.

Globalna naučna zajednica brzo je reagovala na pandemiju. Dovoljno je samo reći da je u prva tri meseca pandemije u bazama podataka PubMed/Medline i Scopus deponovano preko 3.400 rukopisa, a u prvih šest meseci u bazi Scopus čak preko 21.000 članaka koji su se bavili različitim aspektima pandemije – od preglednih radova, etiologije i dijagnostike do kliničkih manifestacija zaraze, lečenja i prevencije (Aristovnik, Ravšelj and Umek, 2020; Nowakowska et al., 2020). U prvim mesecima pandemije najbrojniji su bili radovi autora koji su dolazili iz zemalja centra kapitalističkog sistema, odnosno iz zemalja koje su bile najviše pogođene pandemijom (Nowakowska et al., 2020). Drugim rečima, autori iz Kine, Italije, Britanije i SAD bili su najbrojniji ne samo jer su bili na izvoristu pandemije (Kina) ili među najpogođenijima u prvom talasu (Italija), već i jer su imali sredstava da odmah reaguju i preusmere svoja istraživanja (u slučaju SAD i Velike Britanije).

Prve bibliometrijske analize pokazivale su jasnu dominaciju medicinskih nauka (preko dve trećine publikovanih radova) po broju relevantnih publikacija i ukupnoj citiranosti, dok su prirodno-matematičke i društveno-humanističke nauke značajno zaostajale. Ipak, pokazalo se i to da se već krajem prve polovine 2020. godine nazire trend porasta naučnih publikacija koje nastaju u društveno-humanističkom polju (Aristovnik, Ravšelj and Umek, 2020; Ferreiraand Serpa, 2020). Nije problematično stanovište da su medicinske nauke bile sržne za naše odgovore na sâm

3 Kada se suoči s novim kriznim događajem, za naučnu zajednicu je uvek izazov da se odupre iskušenju da trenutno stanje poredi s prethodnom kriznom situacijom (engl. *generals are always fighting the last war*). Tako se i pandemija kovida 19 često poredila sa španskom groznicom ili zapadnoafričkom pandemijom ebole, v. Bezruki and Moon, 2021.

virus, ali društvene nauke imaju veliku odgovornost u razumevanju reakcija na krizne situacije i za razvijanje različitih strategija, kao i bitnu ulogu u razvijanju odgovora na društveni oporavak od pandemije i svih njenih vanzdravstvenih posledica. Interdisciplinarnost, koja je sve više na ceni, posebno dolazi do izražaja u kriznim situacijama, a sociologiju kao nauku stavlja u specifičan položaj. S jedne strane, od nje se očekuje da doprinese kriznom menadžmentu i bude proaktivna, primenjena nauka (v. Connell, 2020), dok se, s druge strane, očekuje da bude kritički nastrojena i da ukaže na sve opasnosti „kapitalizma katastrofe“ (Klajn, 2009) i „nove normalnosti rizičnog društva“ (Bek, 2001).⁴

Osnovna pitanja na koja ovaj rad teži da pruži odgovore mogu se sažeti na sledeći način: 1) kako su sociolozi u vodećim svetskim sociološkim časopisima reagovali na pojavu pandemije kovida 19; 2) koji su metodološki pristupi i metodi dominantni u istraživanjima pandemije; 3) na koji način su se istraživači prilagodili metodološkim izazovima koje je pandemija donela sa sobom? U davanju odgovora na ova pitanja, rad koji je pred čitaocima otvara i jedno šire i važnije pitanje – koliko je savremena sociologija sposobna da se brzo prilagodi i iskoristi različite prirodne eksperimente (v. Milić, 1996) za sopstveni napredak, odnosno da li je spremna da razvija svoju kritičku oštricu ili teži apologiji postojećeg globalnog sistema (Ilić, 2021; Matthewman and Huppatz, 2020)?

Metodološko-analitički okvir

Akadska zajednica u svom *polju* igra različite igre, poseduje monopol nad naučnim *autoritetom* i *naučnom kompetencijom*, ima svoje konkurentne *borbe* u okviru tog polja i specifični *kapital* koji razvija, a svojevrsni *illusio* naučnog polja (v. Bourdieu prema Spasić, 2018) uključuje i takozvanu hijerarhiju prestiža i ekonomiju akademskog prestiža (Merton prema Schwemmer and Wiczorek, 2020), koji se vezuju za pojedinačne naučnike, univerzitete, paradigme ili pak publikacije (kao što je mera fak-

4 Obe sintagme referišu na stanje u društvu u kojem su stalno prisutne velike društvene katastrofe i rizici na koje se građani navikavaju. Razlika je u tome što potonja sintagma ukazuje na to da nam rizik postaje „normalnost“ s kojom učimo da živimo (globalno društvo je rizično – najrazličitiji rizici pogađaju sve, bez obzira na nacionalnost, veroispovest, bogatstvo), dok kapitalizam katastrofe (engl. *disaster capitalism*) ukazuje na to da uvek postoje dobitnici unutar različitih društvenih kriza (bilo da su one stvarne ili ne) – pripadnici elita i bogati najčešće (ekonomski) profitiraju od šoka i dezorijentacije nakon kriza. S tim u vezi, i sama pandemija je pokazala kako funkcioniše savremeni kapitalizam katastrofe, gde nisu sve države, a niti svi građani u okvirima jedne države, jednako bili pogođeni ovom bolešću.

tor uticaja časopisa). Faktor uticaja časopisa (engl. *impact factor*) danas je veoma raširen kriterijum za izbor časopisa među naučnim radnicima. Ovaj faktor pruža uvid u odjek koji časopis ima unutar naučne zajednice i na taj način omogućava poređenje časopisa unutar istog naučnog područja.

Stručna periodika predstavlja jednu od najvažnijih platformi na kojima će se, u okviru određene naučne discipline, istraživači (ali i naučne paradigme) predstavljati, takmičiti, kritikovati. U ovom radu, autorka se ograničila isključivo na stručnu periodiku sociologije koja se objavljuje na engleskom jeziku,⁵ odnosno na one časopise koji u svom nazivu sadrže reč *sociologija* ili *sociološki*,⁶ što znači da u analizu nisu uvršteni časopisi koji se fokusiraju na posebne oblasti sociologije ili koji su multi/interdisciplinarni (poput *Social Science Research; Work, Employment and Society; Theory, Culture and Society...*). Opšti sociološki naučni časopisi posebno su važni za širenje fonda sociološkog znanja i ukorenjenost određenih socioloških paradigmi. Dodatno, časopisi koji su opšti u oblasti sociologije objavljuju radove iz širokog spektra podoblasti ili poddisciplina, te su posebno relevantni za veliki deo istraživačke zajednice. Pored kriterijuma opštosti, predmet istraživanja uslovio je i uključivanje časopisa koji su visoko rangirani u različitim indeksnim bazama, a usko su orijentisani na metodologiju ili sociologiju zdravlja.

Da bi izabrala najuticajnije časopise u sociološkoj zajednici, autorka je poredila dve najpopularnije indeksne baze – WoS i Scopus. Na taj način, izabrano je trinaest socioloških časopisa koji su među najbolje rangiranim (videti Tabelu 1). Još jednom, s obzirom na predmet istraživanja, časopisi *Sociology of Health & Illness*, *Sociological Methods and Research* i *Sociological Methodology* namerno su uvršteni u analizu, bez obzira na relativno niske pokazatelje, kao i pojedini časopisi koji su opšteg karaktera, iako je bilo časopisa koji su bolje rangirani, ali su usko profilisani na pojedinačne posebne sociologije.

5 Idealno bi bilo da se analiziraju radovi objavljeni u totalnom obuhvatu stručne periodike iz oblasti sociologije u periodu od pojavljivanja pandemije (2020) do sredine 2022. godine (kada je ovaj rad pisan). No, dostupna sredstva i resursi ipak su usmerili autorku na odabir uzorka među sociološkom stručnom periodikom.

6 Ovaj pristup je primenjen jer se pokazalo da su šeme kategorizacije koje primenjuju određene indeksne baze problematične. Primera radi, ako bi kriterijum bio oznaka „sociološki časopisi“ u SSCI (*Social Science Citations Index*), na listi bi se našao časopis *Annals for Tourism Research* kao jedan od najboljih socioloških časopisa (prema faktoru uticaja za ovaj časopis u SSCI bazi za 2016. godinu), ali za većinu sociologa ovaj naučni časopis ne bi mogao biti kategorizovan kao sociološki (v. Schwemmer and Wieczorek, 2020).

Tabela 1. Uzorak socioloških časopisa korišćenih u analizi⁷

Najbolje rangirani časopisi 2020. godine prema sledećim indeksnim bazama:	JIF WoS*	SJR Scopus**	Scopus Citescore***
American Sociological Review	9,6	6,2	11,8
Annual Review of Sociology	8,0	3,8	10,4
Sociological Methods and Research	6,9	1,4	7
Sociology – The Journal of the British Sociological Association	4,8	1,8	5,7
American Journal of Sociology	4,6	3,7	6,9
The Sociological Review	4,2	1,7	4,1
Sociological Science	4,2	2,3	5,9
Sociology of Health & Illness	3,0	1,1	4
European Sociological Review	2,9	1,6	4
British Journal of Sociology	2,5	1,8	4,6
Current Sociology	2,3	0,7	3,7
Journal of Sociology	2,2	0,6	2,7
Sociological Methodology	2,1	0,6	2,5

* Svake godine izračunavaju se faktori uticaja (engl. *impact factor*) za sve časopise koji se referišu u citatnim bazama (*Science Citation Index Expanded* i *Social Science Citation Index*) i za sve časopise koji su bili citirani u njima. Za većinu naučnih oblasti, faktor uticaja preko 10 smatra se odličnim rezultatom, dok je 3 označen kao dobar, a prosečna ocena je manja od 1. Ipak, pojedinačni faktor uticaja i poređenje časopisa najefikasniji su ukoliko se porede u istoj disciplini (<https://www.scijournal.org/articles/good-impact-factor>, pristupljeno 28. 4. 2022).

** SCImago Journal & Country Rank je javno dostupan servis koji sadrži vrednosne pokazatelje o naučnim časopisima za preko 20.000 časopisa. SJCR uključuje pokazatelje koji se računaju na osnovu podataka sadržanih u bazi Scopus izdavača Elsevier. SJR pokazatelj zasnovan je na transferu prestiža s jednog časopisa na drugi. Svi časopisi u uzorku pripadaju Q1 kategoriji, što su najprestižniji časopisi. Baza skinuta sa: <https://www.scimagojr.com/journalrank.php?category=3312&are=a=3300&type=j>, pristupljeno 28. 4. 2022.

*** Broj citata koje je časopis imao u jednoj godini za članke objavljene u prethodne tri godine podeljen brojem dokumenata indeksiranih u Scopus-u objavljenih u te tri godine. Jednostavnošću metodologije podseća na *Journal Impact Factor* (<https://www.scopus.com/sources.uri>, pristupljeno 28. 4. 2022).

7 Originalni nazivi časopisa se neće prevoditi niti transkribovati.

U cilju davanja odgovora na svako od pojedinačnih istraživačkih pitanja, autorka je primenila mešoviti tip analize sadržaja u tekstovima koji su publikovani u izabranim časopisima. Prikupljeni su sledeći podaci: ukupan broj članaka objavljenih u časopisu po godini; broj članaka u kojima je u naslovu reč COVID-19 ili pandemija; broj članaka u kojima se pominje pandemija (bilo da su u pitanju istraživanja pandemije ili je pandemija data samo kao kontekst ili se pominje samo kao usputna referenca da bi buduća istraživanja trebalo posebno da uzmu u obzir pandemiju i njene posledice); broj autora i pol autora; zemlja iz koje dolaze autori; broj strana članka; metod (kvantitativni, kvalitativni, mešoviti, teorijski rad). Pored navedenih kvantitativnih pokazatelja, za svaki rad određena je tematska usmerenost članka na osnovu naslova rada, ključnih reči i apstrakata. Konačno, pročitani su svaki naučni članak koji se bavio istraživanjem pandemije i za svaki su beleženi detaljni podaci o primenjenoj metodologiji.⁸

Opis uzorka i tematska usmerenost radova

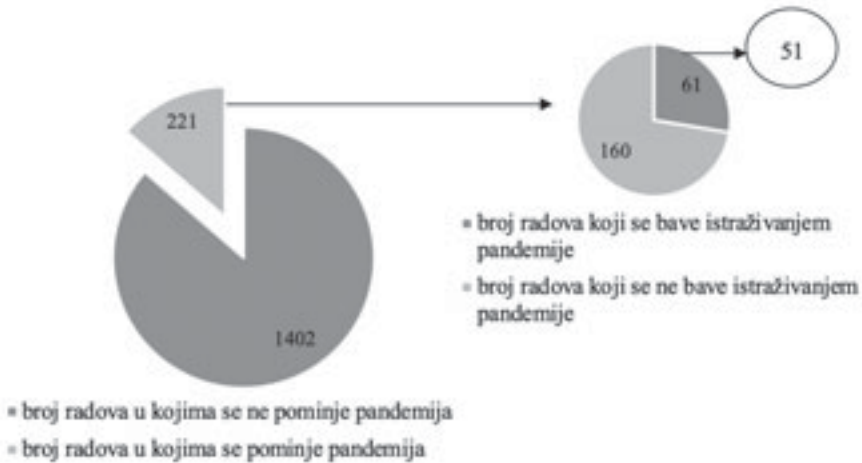
Od početka pandemije, u trinaest posmatranih socioloških časopisa ukupno su objavljena 1.623 naučna članka⁹ (Grafikon 1). U čak 1.402 teksta nema pomena pandemije. U 221 radu (13,6%) pandemija se pominje bilo kao društveni kontekst – bilo da je u pitanju samo istraživanje pandemije ili se pominje kao nešto na šta bi trebalo obratiti pažnju u budućim istraživanjima ili pak kao ograda da se konkretno istraživanje neće upuštati u raspravu o efektima pandemije na predmet istraživanja. Među ovim radovima nalazi se tek 61 članak koji se bavi istraživanjem ili promišljanjem pandemije¹⁰ (što je 3,8% ukupno objavljenih radova). Od zabeleženih radova koji promišljaju pandemiju, 51 u svom naslovu sadrži reč koja se odnosi na pandemiju (COVID-19, korona, pandemija), što je 3,1% od ukupno objavljenih radova (videti Grafikon 1). *Current Sociology* (broj 4, 2021) i *Journal of Sociology* (broj 4, 2020) objavili su posebne brojeve posvećene pandemiji.

8 Autorka je imala pristup člancima preko Kobsona (Konzorcijum biblioteka Srbije za objedinjenu nabavku), s tim što za tri časopisa (*Annual Review of Sociology*, *American Journal of Sociology*, *The Sociological Review*) nije bio moguć pristup svim objavljenim člancima. U tim slučajevima, autorka je imala pristup samo afilijaciji autora, apstraktu i ključnim rečima, što je bilo dovoljno za procenu da li se rad bavi istraživanjem pandemije ili ne.

9 Prikazi knjiga, reč urednika, uvodne i završne napomene nisu uvršteni u analizu.

10 Među 61 radom koji se bavi pandemijom nalaze se i tri komentara (*commentary*), jedna „intervencija“ (*intervention*) i dve istraživačke beleške (*research note*). Prosečna dužina članka je 16,5 stranica.

Grafikon 1. Deskriptivna statistika o publikovanim radovima u vodećim sociološkim časopisima (januar 2020. – jun 2022)

Najveći broj radova objavio je časopis *Sociology of Health & Illness* (čak 280), što je i očekivano, s obzirom na to da je pandemija bila pre svega „najdublja javnozdravstvena i ekonomska kriza našeg vremena“ (Ilić, 2021: 13). Ipak, ovako veliki broj objavljenih radova ne znači da je uredništvo u posebnim uslovima pandemije reagovalo na novu situaciju i odlučilo da objavi veći broj radova – zapravo, ovo je časopis koji u toku jedne kalendarske godine standardno ima devet brojeva, uz posebna izdanja. Ni drugi časopisi ne odstupaju od svojih ustaljenih praksi objavljivanja. Sem ukoliko nisu ograničeni posebnim pravilima izdavaštva – a, prema saznanjima autorke ovog rada, nisu – časopisi dobijaju kategorizaciju i status periodičnog stručnog glasila na osnovu određenog broja svezaka koje godišnje moraju da publikuju, ali to ne znači da ne mogu da objave vanredne brojeve ili specijalna izdanja.

Grafikon 2. Ukupan broj objavljenih radova i broj radova koji se bave istraživanjem pandemije, prema časopisima

Ukoliko pogledamo radove koji se bave istraživanjem pandemije, najviše ih je objavljeno u pomenutom *Sociology of Health & Illness* (Wiley-Blackwell), kao i u *Journal of Sociology* (SAGE publications / The Australian Sociological Association), te *Current Sociology* (US / International Sociological Association) – po 14 radova u svakom od navedenih časopisa. No, treba imati na umu da su poslednja dva časopisa imala posebne brojeve posvećene pandemiji. Slede britanski časopisi *The Sociological Review* i *Sociology* s osam odnosno četiri rada, dok su časopisi koji se bave metodologijom objavili tek ukupno četiri rada (videti Grafikon 2). Pritom, bitno je primetiti da dva časopisa koja su najbolje rangirana (*American Sociological Review* i *Annual Review of Sociology*) nisu objavila nijedan rad koji se bavi istraživanjem pandemije i njenih posledica.

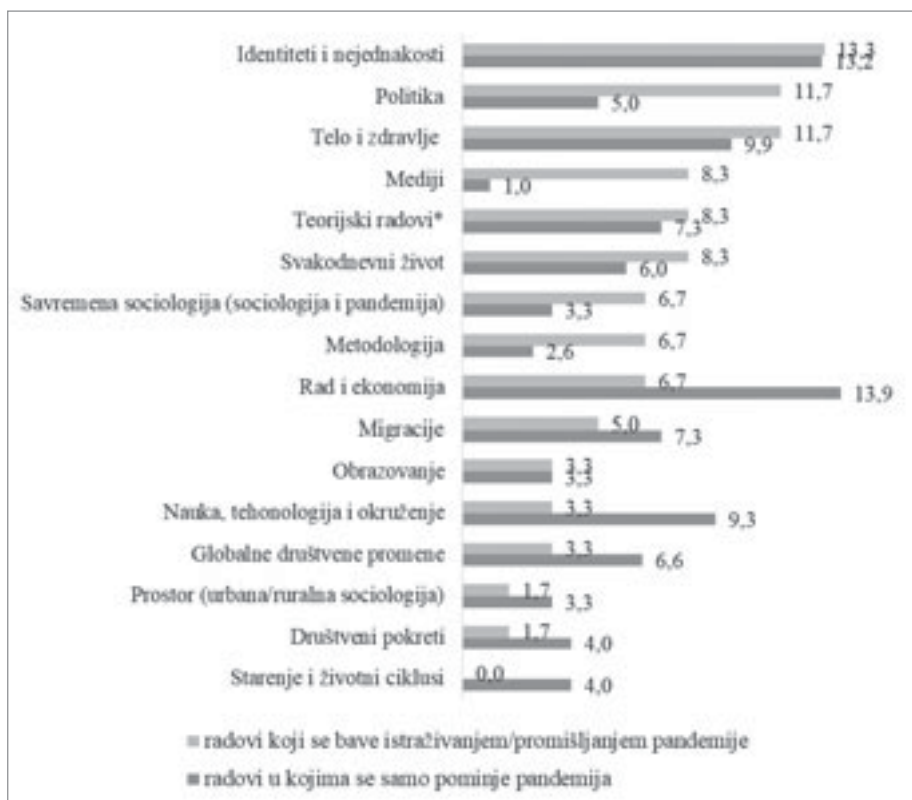
Ukoliko posmatramo sve radove u kojima se pandemija barem pominje (na ovaj ili onaj način, dakle 221 rad), 38% radova napisao/la je pojedinačni/a autor/ka, dok su ostali radovi pisani u koautorstvu (32% dva autora/ke, 15% tri, a 15% više od tri koautora). Preko polovine au-

tora, odnosno tri petine onih koji su se bavili istraživanjem pandemije i njenih posledica, radilo je to u koautorstvu (59%). Ukupno 84 autora i autorki pisali su o pandemiji, od čega 38 žena i 46 muškaraca. Interesantno je primetiti da su, među 25 samostalnih radova, 10 napisale žene, a 15 muškaraci. Čak i ako važi uverenje da je sociologija feminizovana, i dalje prednjači udeo muškaraca koji objavljuju u najprestižnijim sociološkim časopisima – među radovima u kojima se pominje pandemija (221) potpisano je 133 žena i 151 muškarac. Autori koji su se bavili istraživanjem pandemije pretežno dolaze iz Velike Britanije, Australije i Sjedinjenih Američkih Država – među prvih tri potpisnika rada najviše ih je iz ovih zemalja, i to redom 17, 16, odnosno 15 (na četvrtom mestu je Danska s tek šest autora).

U pogledu tematske usmerenosti radova¹¹ (Grafikon 3), pandemija je najviše istraživana u sledećim oblastima: 1) identitet i identitetske nejednakosti (rasne nejednakosti, konfesionalni identiteti, rodni identiteti...), 2) sledi oblast politike i tu je uglavnom reč o radovima koji se bave načinom na koji su političke i državne strukture reagovala na pandemiju u pojedinačnim zemljama, 3) dok je treća najzastupljenija tematska oblast bila ona koja se bavi zdravljem, telom i bolestima (na koji način je pandemija uticala na mentalno zdravlje, posebne vulnerabilne grupacije kao što su HIV pozitivne osobe ili osobe s invaliditetom...). Nešto manje zastupljene, ali i dalje popularne teme među autorima analiziranih radova bile su: način na koji je pandemija predstavljena u medijima, sociologija svakodnevnog života (balans radnog i porodičnog života, tugovanje za preminulima, izmenjena svakodnevica raznih profesija i sl.), ali i teorijske teme (dakle, nije rađeno istraživanje, već je reč o promišljanju pandemije iz teorijskog pera Norberta Elijasa, Džudit Batler, Pjera Burdžea...). Po 6,7% analiziranih radova bavilo se metodologijom i savremenom sociologijom (najčešće su to komentari i razmišljanja).

11 Istaknuto je da je tematsko razvrstavanje radova vršeno na osnovu naslova rada, ključnih reči i apstrakta, no bitno je napomenuti da je određeni broj radova beležio dva ili čak tri tematska preklapanja. U tom slučaju, autorka je pogledala celokupni rad (ukoliko je imala pristup), te ga kategorisala prema osnovnoj istraživačkoj temi (na čemu je bio veći akcenat). U tom smislu, istraživačka etika obavezuje autorku ovog rada da napomene da bi klasifikacija radova bila validnija da je još jedan istraživač klasifikovao radove te da su upoređene klasifikacije. No, bez obzira na to, čak i klasifikacija jednog autora na uzorku ove veličine daje dobre obrise toga u kom pravcu teži savremena sociološka misao na datom uzorku radova.

Grafikon 3. Tematska usmerenost radova

* radovi u kojima autori promišljaju pandemiju, ali je ne istražuju empirijskim putem

Uporedimo li tematsku usmerenost svih radova koji su pominjali pandemiju na ovaj ili onaj način (221 rad) i radove koji su se bavili istraživanjem/promišljanjem pandemije (61 rad), možemo izvesti nekoliko zaključaka. Najpre, podjednako je zastupljena tema identiteta i nejednakosti koji se generišu kao posledica identitetskih pripadnosti i to je ujedno oblast koja je najpopularnija među autorima radova. Potom, među 221 radom koji pominje pandemiju,¹² klasna nejednakost se pominje na nivou statističke greške – među ključnim rečima, klasa je pomenuta tek četiri puta; društvena struktura jednom; kapitalizam šest puta. Ovo samo potkrepljuje pretpostavku da savremenoj sociologiji „nedostaje

12 U tom smislu, postoji ograda da bi jačini zaključka značajno doprinela analiza svih objavljenih radova, ne samo u analiziranom dvoipogodišnjem periodu već u višedecenijskom periodu.

iole sadržajnije viđenje društvene strukture“ (Ilić, 2021: 23), te da su različita identitetska pitanja zamenila pitanja društvene strukture. Tematska oblast rada i ekonomije je generalno popularna među savremenim sociološkim radovima, s tim što su se u radovima analiziranih časopisa autori njome više bavili generalno, samo pominjući pandemiju kao kontekst nego što su je istraživali. Nadalje, pokazuje se da su autorima članaka dnevno-političke teme i medijska izveštavanja bili zanimljiviji u kontekstu samog istraživanja pandemije. Naposljetku, primenjena nauka, tehnologija i okruženje (poput klimatskih promena), kao i migracije i globalne društvene promene, pokazuju se kao teme koje su inspirativne autorima, bez obzira na pandemiju. Ipak, trebalo bi imati na umu jednu ogradu – ove tematske podeljenosti nisu „hirurški precizno sečene“ razlike u tematskom usmerenju između radova koji samo pominju pandemiju i onih koji se njome bave.¹³

Istraživački metodi u istraživanju pandemije

U nastavku sledi analiza radova koji se zaista bave pandemijom, odnosno ne spominju je usputno (podsećanja radi, u pitanju je 61 rad). U dve trećine radova (66,6%) koji su se bavili istraživanjem ili promišljanjem pandemije iz sociološke perspektive (manje ili više) precizno je navedeno koji su istraživački metodi korišćeni, dok za jednu trećinu radova to ili nije navedeno ili je reč o teorijskom promišljanju pandemije i njenih posledica. Iako na prvi pogled može izgledati da udeo radova koji su teorijski ili u kojima nije eksplicitno naveden metod nije mali, ovaj podatak nije iznenađujuć. Naime, brojni autori možda nisu uspeli da nađu izvore finansiranja u tako kratkom roku, pa su se okrenuli teorijskim radovima. Tako je, primera radi, gotovo čitavo posebno izdanje *Journal of Sociology* iz 2020. godine posvećeno pandemiji i njenim posledicama, ali prvenstveno kao promišljanje pandemije – kako reaguje sociologija kao nauka, koji su izazovi pred sociolozima, pandemija i proces civilizacije, kako farmaceutska industrija utiče na proizvodnju naučnog znanja u oblasti medicine i tako dalje.¹⁴

13 Može se desiti da se tema prelila i na druge (recimo, u slučaju rada i ekonomije moguće je prelivanje na teme svakodnevnog života, identitetskih nejednakosti ili migracija).

14 Nema mesta za navođenje svih radova, ali može se ilustrativno izdvojiti nekoliko naslova: *Reconceptualising Judith Butler's theory of 'grievability in relation to the UK's 'war on obesity': Personal responsibility, biopolitics and disposability; Subjecting pandemic sport to a sociological procedure; The impact of financialisation on public health in times of COVID-19 and beyond; Coronavirus (COVID-19), pandemic psychology and the fractured society: a sociological case for critique, foresight and action; From global risk to global threat: State capabilities and modernity in times of coronavirus...*

Grafikon 4. Način prikupljanja podataka u radovima koji su se bavili istraživanjem/promišljanjem pandemije, u %

Ovaj rad se neće baviti opravdanošću veoma raširene i prihvaćene podele na kvantitativne i kvalitativne istraživačke metode, niti će ulaziti u epistemološku opravdanost ovakve podele u savremenoj sociologiji (više u: Ilić, 2000, 2012, 2014, Vidicki and Stojšin, 2021). Iako u sociologiji postoji trend ka kvantifikaciji istraživanja,¹⁵ zanimljiv je nalaz da je nešto više radova proučavalo pandemiju uz pomoć kvalitativnih metoda (Grafikon 4). Nešto veća zastupljenost kvalitativne metodologije donekle je očekivana, jer je bilo lakše proučavati pandemiju putem, recimo, intervjuja na daljinu, nego sprovođenjem velikog anketnog istraživanja licem u lice. Drugim rečima, nalaz da je nešto češće zastupljena kvalitativna orijentacija u istraživanjima više govori u prilog prilagođavanju na pandemijske uslove istraživanja društva no što govori o naznakama u promeni trendova. Dodatno, treba imati na umu da je favorizovanje jedne od ove dve metodološke orijentacije usko povezano s vannaučnim i unutarnaučnim činiocima, od kojih je jedan svakako metodološki dogmatizam, odnosno sklonost pojedinih časopisa da daju prednost jednoj orijentaciji (Ilić, 2013: 525). Tako, primera radi, *European Sociological Review* ima sklonost ka objavljivanju radova koji primenjuju više kvantitativnu, a britanski *Sociology* ili *Journal of Sociology* pokazuju sklonost ka preferiranju kvalitativne metodologije (Schwemmer and Wiczorek, 2020: 14). Ove tendencije se pokazuju kao tačne čak i u malom uzorku radova koji se bave istraživanjem pandemije – *European Sociological Review* objavio je radove koji koriste kvantitativne metode u prikupljanju izvornih naučnih obaveštenja, dok je u *Journal*

15 Štaviše, na osnovu analize preko 8.000 apstrakata objavljenih u periodu između 1995. i 2017. godine u najprestižnijim sociološkim časopisima, Švemer i Vječorek pokazali su da je podela na kvantitativne i kvalitativne metodologije, škole i paradigme duboko ukorenjena, te da postoji trend porasta sklonosti ka kvantitativnoj orijentaciji (Schwemmer and Wiczorek, 2020).

of *Sociology* među radovima u kojima se eksplicitno navodi metod samo jedan rad koji je primenjivao kvantitativni pristup. Naposljetku, udeo od tek 11% radova koji koriste takozvani kombinovani (mešoviti, hibridni) pristup takođe je u skladu s dosadašnjim trendovima, koji pokazuju ukorenjenost čvrste metodološke podele, te „marginalizaciju pristupa mešovitog metoda“ (Schwemmer and Wieczorek, 2020: 17).

U okviru kvantitativnih metoda, najzastupljenija je upotreba anketnog istraživanja, i to pre svega onlajn anketnih istraživanja (među onima koji koriste kvantitativne metode, 36%), što je zapravo bilo prilagođavanje na dati društveni kontekst koji je podrazumevao zabranu kretanja i socijalno distanciranje. Sledi sekundarna primena podataka koje su institucije ili istraživačke organizacije prikupile koristeći anketno istraživanje tehnikom lice u lice. Pored anketnih istraživanja, zastupljena je i kvantitativna analiza sadržaja (21%). S druge strane, u okviru primene kvalitativne metodologije, najzastupljenija je kvalitativna analiza sadržaja (54%), gde je reč o pretežno kvalitativnoj analizi diskursa, a jedan rad je kao jedinicu analize u analizi sadržaja koristio fotografije¹⁶ (iako se u radu nigde ne pominje analiza sadržaja već tzv. *image-based methodology*). Metoda slučaja navedena je u dva rada, biografski metod u jednom radu, a u petini radova koji su koristili kvalitativnu metodologiju primenjivan je dubinski intervju kao način prikupljanja podataka. Dva rada bila su zasnovana na analizi otvorenih pitanja koje su ispitanici popunjavali u onlajn anketi, ali to nije bilo klasično „zatvaranje“ otvorenih pitanja, već i analiza diskursa. Nema potrebe, a ni prostora, predstavljati svaki rad, te će se u daljem tekstu pažnja posvetiti ili radovima koji se fokusiraju na metodologiju ili novim i „netipičnim“ metodama istraživanja.

Baveći se iskustvom zdravstvenih radnika i praksi koje razvijaju kako bi se prilagodili nestabilnoj i nesigurnoj pandemijskoj svakodnevnici, nizozemski istraživači su prikupljali podatke koristeći longitudinalni onlajn intervju sa zdravstvenim radnicima, ali su ih dopunjavali metodom upotrebe fotografije kao „glasa, razgovora“ (engl. *photo-voice approach*). Naime, respondenti su u periodu između aprila i juna 2020. godine na svake dve nedelje imali po dva ili tri onlajn intervjua s istraživačima. Pored toga, ispitanici su zamoljeni da fotografišu različite aspekte svog rada (štiteći privatnost pacijenata i drugih kolega). Komentarišući fotografije koje su sami napravili, ispitanici mogu razmišljati o razlozima zbog kojih su baš

16 Istraživači su fotografisali plakate na javnim mestima u jednom naselju Južne Australije kako bi istražili javno normativno regulisanje ponašanja i aktivnosti pojedinaca tokom pandemije (Roach Anleuand Sarantoulis, 2022). Pored ovog rada, kao jedinica analize sadržaja u drugim radovima javljali su se Tviter, blogovi, medijsko izveštavanje itd.

to fotografisali, te istraživati emocije i iskustva koja su ih vodila da bi napravili baš tu fotografiju. Dodatno, fotografije su pružile uvid u okruženje u bolnicama i bile su od velike pomoći istraživačima, jer su omogućile otkrivanje nekih rutina u svakodnevicu zdravstvenih radnika kojih nisu bili svesni i koje nisu prijavljivali u intervjuima (v. Van der Molen and Brown, 2021).¹⁷

U pogledu upotrebe takozvanih velikih podataka u sociologiji, Jeli-saveta Petrović je već u svojoj analizi prestižnih socioloških časopisa pokazala da je upotreba metapodataka „zanemarena u glavnim tokovima sociološke misli iako veliku pažnju privlači izvan polja društvenih nauka“ (Petrović, 2018: 557). To se pokazalo kao tačno i u ispitivanom uzorku objavljenih radova koji se bave istraživanjem pandemije, gde je samo jedan rad koristio metapodatke¹⁸ za analizu efekata pandemije na dnevnu mobilnost ljudi i izolaciju u susedstvu. Zbog zanemarivanja tehnoloških inovacija, digitalne sfere i razvoja računarskih društvenih nauka (engl. *computational social science*), sociologiji preta „auto-marginalizacija“ (v. Petrović, 2018: 560–563).

Kada je reč o radovima koji su tematski obrađivali metodologiju, izdvojilo se tek nekoliko njih. U jednom su autori primenili kvantitativni oblik posmatranja koristeći savremene tehnologije, ali su ujedno otvorili diskusiju (epistemološku, metodološku, etičku) o upotrebi veštačke inteligencije u istraživanjima. Naime, u časopisu *Sociological Methods and Research* istraživači iz Nizozemske i Danske bavili su se primenom takozvanog kompjuterskog vida (engl. *computer vision*) u istraživanju društvene stvarnosti, koji bi mogao da zameni ručno kodiranje. Radi se o upotrebi veštačke inteligencije koja, na osnovu dovoljnog broja primera ljudskog kodiranja, uspeva samostalno da prati i kodira (u ovom slučaju) pridržavanje pojedinaca propisanih ili preporučenih pravila socijalnog distanciranja u javnom prostoru. Istraživači su razvili i testirali dve verzije algoritma koristeći video-nadzor na ulicama Amsterdama u periodu od godinu dana (mart 2020. – mart 2021) (Bernasco et al., 2022).

U istom časopisu objavljena su još dva rada čiji rezultati istraživanja pružaju nova saznanja o pandemiji i njenim posledicama, ali bitno je napomenuti da su sva tri rada više orijentisana na primenu novih istraživačkih metoda (ili poboljšanje postojećih metodoloških izazova u istraživa-

17 S obzirom na cilj ovog rada, koji je usko ograničen na *teme i metode istraživanja* pandemije, a ne na *samu pandemiju*, nema potrebe niti prostora prikazivati rezultate pojedinačnih istraživanja.

18 Korišćeni su tzv. *SafeGraph Social Distancing Metrics data set*, koji su pokazivali kretanje ljudi preko velikog broja praćenih pametnih telefona, kao i svakodnevne podatke o broju zaraženih iz *NYtimes database* (Marlow, Makoli and Abrahao, 2021).

njima), te da je pandemija samo okvir u kojem se testiraju nova rešenja. Tako nemački istraživači na primeru istraživanja nasilja u partnerskim odnosima u toku pandemije testiraju svoj novi model (engl. *unrelated question model – cheating extension*) za izbegavanje takozvane samozaštitne strategije ispitanika kada odgovaraju na društveno osetljiva pitanja. Ovaj model je proširena verzija takozvane tehnike nasumičnih odgovora (engl. *randomized response techniques*), koja smanjuje pristrasnost u odgovorima ispitanika (v. Reiber, Bryceand and Ulrich, 2022).

Istraživanje pandemije je poslužilo američkim istraživačima u testiranju efekta adaptivnog dizajna ankete (engl. *adaptive survey design*), uz pomoć kojeg se optimizuje izbor respondenata u panel istraživanjima, na prilagođavanja i ponderisanja koja se rade nakon istraživanja (engl. *post-survey adjustments*). Reč je o tome da su u hiperprodukciji istraživanja potencijalni ispitanici sve češće prezasićeni i nerado se odazivaju na upite za učešće u istraživanju. Adaptivni i/ili responzivni istraživački dizajn predstavlja metodu koja omogućava da se podstakne učešće potencijalnih respondenata u okviru budžetskih ograničenja (bez dodatnih naknada tzv. *incentives*). Ovaj dizajn omogućava prilagođavanje procedura i protokola izbora i regrutovanja potencijalnih ispitanika za različite slučajeve u uzorku. Ukratko, procenjivan je efekat na: stope pristanka učestvovanja (engl. *response rate*), uzorak, univarijantnu i multivarijantnu/regresionu analizu, te na troškove istraživanja. Autori, između ostalog, zaključuju da je „adaptivni dizajn doneo skromna poboljšanja u kvalitetu podataka i procenama, ali je i blago povećao troškove“ (Zhang and Wagner, 2022: 29). Eksperimentalno istraživanje s dve grupe ispitanika sprovedeno je u Detroitu, kao 12. talas panel istraživanja (na osnovu baze ispitanika koji su regrutovani 2016. godine). Ispitanici iz eksperimentalne i kontrolne grupe odgovarali su na pitanja o pandemiji, proceni rada gradskih službi za vreme pandemije, zdravstvenoj zaštiti i zapošljavanju (v. Zhang and Wagner, 2022).

Časopis *Sociological Methodology* nije posvetio puno prostora metodološkim izazovima proučavanja pandemije. Samo jedan rad bavio se istraživanjem u vreme pandemije, preciznije, pojavom koja je posebno vidljiva i učestala u vreme pandemije (ali daleko od toga da je vezana samo za pandemiju). Intervjui koji se izvode u virtuelnoj sferi (onlajn ili telefonskim/video putem) nisu otkriveni s pandemijom – više od decenije su široko rasprostranjeni među istraživačima (pandemija je samo dodatno uticala na obim upotrebe ovako vođenih intervjuja). Međutim, pretpostavljajući da će u budućnosti upotreba onlajn intervjuja postati ekvivalentna intervjuima uživo, američka sociološkinja Lisa Lusil Owens (Lisa Lucile Owens) otvorila je pitanje mogućnosti namerne obmane od strane ispitanika kako bi bili izabrani da učestvuju u istraživanju. Reč je o tome da

se učešće u istraživanju sve češće plaća, te da istraživači sve češće traže potencijalne ispitanike putem specijalizovanih internet oglasa. U ovakvoj klimi, i sama autorka teksta je imala iskustvo u kom je razotkrila ispitanicu koja se prijavila za učešće u različitim istraživanjima.

Ovaj slučaj nagnao je istraživačicu da uradi dodatno istraživanje s ispitanicom koja se lažno predstavljala. Ispitanica je pristala da učestvuje u studiji slučaja, te je priznala da je, zbog gubitka zaposlenja u toku pandemije, izvor prihoda pronašla u virtualnoj sferi, prijavljujući se za učešće u brojnim istraživanjima. Jasno je da je prilagođavala ili potpuno izmišljala potrebne kvalifikacije da bi bila izabrana. Pritom, reč je o visokoobrazovanoj ispitanici, koja je pre pandemije radila kao predavačica na fakultetu. Pokazaće se da je ispitanica razvila posebne strategije kako da se pripremi za inicijalni intervju i da se predstavi kao idealna kandidatkinja – od detaljnog čitanja projekta u okviru kojeg se radi istraživanje (te informacije je pronalazila), raspitivanja o tome ko radi istraživanje i s kojim ciljem, te upoznavanja s istraživanom pojavom (kako bi mogla da obmane istraživače – recimo, da živi u određenom kvartu metropole), pa sve do strategija kada uključuje kameru, a kada je internet veza navodno slaba. Ovaj članak je posebno važan jer autorka ukazuje na posledice koja ovakve prakse imaju po validnost istraživanja i same rezultate, ali otvara i etička pitanja. Ona ujedno nudi i smernice koje bi trebalo uvrstiti u savremene protokole istraživanja kako bi se ova mogućnost prevenirala (Owens, 2022).

Umesto zaključka

S izbijanjem pandemije kovida 19 početkom 2020. godine različite naučne discipline su na različite načine i u različitom obimu dale svoj komentar na najveću javnozdravstvenu i društvenu krizu s kojom se svet susreo u XXI veku. Kao najresponzivnije, na samom početku, pokazale su se medicinske nauke. No, ni društvene nauke nisu značajno zaostajale, te se već krajem prve polovine 2020. godine nazirao trend porasta proučavanja pandemije i njenih posledica i među društvenim naučnicima. Ovaj rad imao je za cilj da preispita odgovor sociologa na pandemiju kovida 19 u najprestižnijoj stručnoj periodici, pre svega kroz analizu tematske usmerenosti radova koji su se bavili istraživanjem pandemije i istraživačkim metodama koje su autori koristili. Odabrano je trinaest socioloških časopisa koji su visoko rangirani prema svom faktoru uticaja u indeksnim bazama WoS i Scopus. Kriterijum za izbor časopisa bio je da su opšteg sociološkog usmerenja, s obzirom na to da bi trebalo da prate izazove i duh vremena u kojem se radovi objavljuju. Dodatno, s obzirom na predmet istraživanja,

uzorak je dopunjen i visoko rangiranim časopisom iz oblasti sociologije zdravlja (*Sociology of Health and Illness*), te časopisima iz oblasti metodologije (*Sociological Methods and Research* i *Sociological Methodology*). Pregledana su ukupno 1.623 članka, od čega se u njih 221 pominjala pandemija (najčešće usputno, kao kontekst ili upozorenje za buduća istraživanja), a detaljna analiza sprovedena je u ukupno 61 radu koji se bavio empirijskim i teorijskim promišljanjem pandemije.

Prvo istraživačko pitanje na koje je rad pokušao da odgovori bilo je na koji način je sociološka zajednica u vodećim svetskim sociološkim časopisima reagovala na pojavu pandemije kovida 19. Već iz broja analiziranih radova jasno se uočava da je broj publikovanih radova koji se bave pandemijom u najprestižnijim sociološkim časopisima na nivou statističke greške. Ovakav nalaz može naizgled ukazati na to da sociolozi nisu uspeli brzo da reaguju na kriznu situaciju i da u ograničenom vremenskom okviru isplaniraju i realizuju svoje istraživačke ideje. Međutim, s obzirom na to da u analizu nisu uključeni zbornici radova i niže rangirani časopisi, niti imamo podatak koliko je radova o pandemiji uopšte stiglo uredništvu analiziranih časopisa, zaključak bi bio neosnovan. Ipak, s nešto većom verovatnoćom možemo naslutiti neke teze kada su u pitanju uređivačke politike najbolje rangiranih socioloških časopisa.

Naime, otvara se pitanje da li su uređivačke politike najuticajnijih stručnih publicistika krute i praktikuju ustaljene prakse objavljivanja, uz malo ili nimalo sluha za prilagođavanje novonastalim situacijama. To se dodatno potvrđuje time što su samo dva časopisa u toku dvoipogodišnjeg perioda objavila poseban broj koji je bio posvećen pandemiji. Ovom argumentu bi se mogla uputiti kritika da zapravo nemamo podatak o tome koliko je radova o pandemiji stiglo na adrese ovih časopisa i kakav je bio njihov kvalitet – možda su pristizali radovi upitnog kvaliteta, a, budući da je reč o najuticajnijim časopisima, kriterijumi koji radovi moraju da zadovolje su na zavidnom nivou. Iako je stroga selekcija radova jedan od mogućih razloga za manji broj radova o pandemiji, teško je poverovati da baš niko nije poslao dovoljno kvalitetan rad, s obzirom na to u dva najbolje rangirana časopisa nije objavljen nijedan rad posvećen pandemiji.

Radovi koji se bave pandemijom pisani su uglavnom u koautorstvu, što je i razumljivo s obzirom na to da je lakše, brže, efikasnije i racionalnije (ima li još koji tržišni pojam koji se može dodati?!) istraživanje sprovesti timski. Uz to, novčana sredstva za istraživanje se najčešće dodeljuju timovima. U pogledu tematske usmerenosti radova, pokazuje se da je tema identiteta i identitetskih nejednakosti najpopularnija među

autorima radova. Pored identiteta, sociolozi su pandemiju često istraživali i ugla rada i ekonomije, odnosno medijskog izveštavanja o njoj. Poseban rad bi mogao biti posvećen diskusiji o temama koje su popularne u sociologiji, a to je i pitanje sociologije nauke. U tom smislu, na ovom mestu se pre samo markiraju osnovne teme kojima su se sociolozi bavili za vreme pandemije. No, autorka ipak bira da prokomentariše postojeće tendencije koje pokazuju da pitanja klase i klasnih nejednakosti nisu dominantna istraživačka pitanja u najbolje rangiranim časopisima (izuzev *British Journal of Sociology* i *Sociology*, v. analizu ključnih pojmova radova objavljenih u sociološkim časopisima između 1995. i 2017. godine u Schwemmer and Wiczorek, 2020). Stiče se utisak da su različita identitetska pitanja zamenila pitanja društvene strukture, a da sociologija kao nauka doprinosi legitimisanju i reprodukcivanju neoliberalnog kapitalizma i održavanju podela koje nisu beznačajne (ali podela koje su u funkciji održavanja kapitalizma), upravo propagiranjem i osvetljavanjem različitih politika identiteta kao najznačajnijih istraživačkih tema. No, moglo bi se diskutovati o uzrocima stanja tematske usmerenosti, a ovo je samo hipoteza autorke rada.

U pogledu metodoloških pristupa i metoda koji su najzastupljeniji u proučavanju pandemije, autorka veruje da nalaz da je nešto češće zastupljena kvalitativna orijentacija u istraživanjima (29,6% naspram 26,9%) više govori u prilog prilagođavanja na pandemijske uslove istraživanja društva, no što govori o naznakama u promeni trendova (koji ukazuju na popularnost kvantitativnih orijentacija). Među kvalitativnom metodologijom najzastupljeniji su radovi koji koriste razgovor u virtuelnom prostoru (onlajn intervjui) i kvalitativna analiza sadržaja. S druge strane, u okviru kvantitativnih metoda, najzastupljenija je upotreba anketnog istraživanja, i to pre svega onlajn anketnih istraživanja. Bitno je primetiti da su se među radovima sporadično pojavljivali i oni koji donose novine ili još uvek nisu široko primenjivani u oblasti metodologije, poput upotrebe velikih podataka, takozvanih *photo-voice* pristupa kao dopune razgovora, te upotreba veštačke inteligencije i testiranje modela za unapređenje pristanka ispitanika da učestvuju u istraživanju (engl. *response rate*). Jedan rad je otvorio i pitanje posledica lažnog predstavljanja ispitanika u sve češćem virtuelnom prostoru sprovođenja terenskog kvalitativnog istraživanja. Međutim, ovi tekstovi posmatraju pandemiju samo kao okvir u kojem se nova rešenja promišljaju ili testiraju, razmišljanje i ideje o njima nastali su i pre pandemije.

Jedno od istraživačkih pitanja koje je rad postavio sebi za cilj jeste i ono koje se odnosi na to na koji način su se istraživači prilagodili metodološkim izazovima koje je pandemija donela sa sobom. Među ra-

dovima koji pominju pandemiju kao kontekst neretko se može pronaći podatak da je pandemija zahtevala prilagođavanje, što se najčešće rešavalo češćom upotrebom interneta i telefona. Pojedini istraživači, recimo, napominju da su započeli svoja istraživanja i razgovore uživo, ali da su ih posle obavljali telefonom ili onlajn (npr. Gibson, Moffatt and Pollard, 2022; Cowan, Kühlbrandt and Riazuddin, 2022; Hancock, 2022; Farrugia et al., 2022). Pored prelaska na onlajn ili telefonske opcije, ima onih koji su uvažavali društveni kontekst pandemije uvodeći dodatne varijable. Na primer, istraživanje u Nizozemskoj računalo je na to da *lockdown* može uticati na stavove građana i institucionalno poverenje, pa su autori uveli u analizu i dodatnu varijablu, koja je govorila da li je ispitanik popunjavao anketu pre ili nakon *lockdown*-a (v. Noordzij, De Koster and Van der Waal, 2021).

Naposletku, moglo bi se diskutovati o tome da li smo, kao sociolozi, mogli više i bolje. Krizne situacije uvek sa sobom nose opasnost onoga što čuveni sociolog medicine Filip Strong naziva „epidemijom interpretacija“ (Strong, 1990, prema Monaghan, 2020). Australijska sociološkinja Rejvin Konel takođe upozorava da „sociologija kakvu poznajemo nije baš dobra u rukovanju datim istorijskim trenutkom [...] i možda nemamo mnogo vremena da uradimo stvari bolje [ali] nema brzog rešenja“ (Connell, 2020: 749–750). Na kraju krajeva, možda je i u redu prvo „disati, a tek onda kada osetimo da je to u redu sprovoditi istraživanja“ (Will, 2020: 967).

Literatura

- Aristovnik, A., Ravšelj, D. and Umek, L. (2020). A bibliometric analysis of COVID-19 across science and social science research landscape. *Sustainability*, 12(21), 1–30. <https://doi.org/10.3390/su12219132>
- Bek, U. (2001). *Rizično društvo: u susret novoj moderni*. Beograd: Filip Višnjic.
- Bernasco, W. et al. (2022). Promise Into Practice: Application of Computer Vision in Empirical Research on Social Distancing. *Sociological Methods & Research*, 0(0), 1–49. <https://doi.org/10.1177/00491241221099554>
- Bezruki, A. and Moon, S. (2021). Post-Covid reforms: can we avoid fighting the last war? *BMJ*, 373(1184). <https://doi.org/10.1136/bmj.n1184>
- Connell, R. (2020). COVID-19/Sociology. *Journal of Sociology*, 56(4), 745–751. <https://doi.org/10.1177/1440783320943262>
- Cowan, H., Kühlbrandt, C. and Riazuddin, H. (2022). Reordering the machinery of participation with young people. *Sociology of Health & Illness*. (Early View, Online). <https://doi.org/10.1111/1467-9566.13426>

- Farrugia, A. et al. (2022). Hepatitis C cure as a 'gathering': Attending to the social and material relations of hepatitis C treatment. *Sociology of Health & Illness*, 44(4–5), 830–847. <https://doi.org/10.1111/1467-9566.13467>
- Ferreira, C. Mand Serpa, S. (2020). COVID-19 and Social Sciences. *Societies*, 10(4), 5–8. <https://doi.org/10.3390/soc10040100>
- Gibson, K., Moffatt, Sand Pollard, T. M. (2022). 'He called me out of the blue': An ethnographic exploration of contrasting temporalities in a social prescribing intervention. *Sociology of Health & Illness*. (Early View, Online). <https://doi.org/10.1111/1467-9566.13482>
- Hancock, R. (2022). VOIP technology in grassroots politics: Transforming political culture and practice? *Journal of Sociology*. (online, first published April 11, 2022). <https://doi.org/10.1177/14407833221086331>
- Ilić, V. (2000). Kvantitativni i kvalitativni pristup u uporednom istraživanju. *Sociologija*, 42(2), 235–257.
- Ilić, V. (2013). Različita shvatanja posmatranja u sociologiji i antropologiji. *Sociologija*, 55(4), 519–540.
- Ilić, V. (2014). Neka pitanja odnosa teorije i istraživanja pri primeni metode posmatranja. *Sociologija*, 56(3), 265–285.
- Ilić, V. (2021). Pandemija kao prirodni eksperiment i savremena sociologija. U: Radonjić, O. (ur.) *COVID 19: pandemija društvenih rizika i nesigurnosti* (13–31) Beograd: Univerzitet u Beogradu Filozofski fakultet.
- Klajn, N. (2009). *Doktrina šoka – procvat kapitalizma katastrofe*. Beograd: Samizdat B92.
- Marlow, T., Makovi K. and Abrahao, B. (2021). Neighborhood Isolation during the COVID-19 Pandemic. *Sociological Science*, 8, 170–190. <https://doi.org/10.15195/V8.A9>
- Milić, V. (1996). *Sociološki metod*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Huppertz, K. (2020). A sociology of Covid-19. *Journal of Sociology*, 56(4), 675–683. <https://doi.org/10.1177/1440783320939416>
- Monaghan, L. F. (2020). Coronavirus (COVID-19), pandemic psychology and the fractured society: a sociological case for critique, foresight and action. *Sociology of Health & Illness*, 42(8), 1982–1995. <https://doi.org/10.1111/1467-9566.13202>
- Noordzij, K., De Koster, W and Van der Waal, J. (2021). A revolt of the deplored? The role of perceived cultural distance in the educational gradient in anti-establishment politics. *The British Journal of Sociology*, 72(5), 1448–1463. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12892>
- Nowakowska, J. et al. (2020). When science goes viral: The research response during three months of the COVID-19 outbreak. *Biomedicine & Pharmacotherapy*, 129(2020), 110451. <https://doi.org/10.1016/j.biopha.2020.110451>
- Owens, L., L. (2022). An Implausible Virtual Interview: Conversations with a Professional Research Subject. *Sociological Methodology*, 52(2), 121–140. <https://doi.org/10.1177/00811750221106777>

- Petrović, J. (2018). „Veliki podaci“ – veliki izazov za sociologiju? *Sociologija*, 60(3), 557–582. <https://doi.org/10.2298/SOC1803557P>
- Reiber, F., Bryce, D. and Ulrich, R. (2022). Self-protecting responses in randomized response designs: A survey on intimate partner violence during the coronavirus disease 2019 pandemic. *Sociological Methods & Research*, 0(0), 1–32. <https://doi.org/10.1177/004912412111043138>
- Roach Anleu, S. and Sarantoulas, G. (2022). Complex data and simple instructions: Social regulation during the Covid-19 pandemic. *Journal of Sociology*, 0(0), 1–21. <https://doi.org/10.1177/14407833211066926>
- Schwemmer, C. and Wieczorek, O. (2020). The Methodological Divide of Sociology: Evidence from Two Decades of Journal Publications. *Sociology*, 54(1), 3–21. <https://doi.org/10.1177/0038038519853146>
- Spasić, I. (2018). Akademska institucija u društvenom okruženju: neke refleksije. U: Jakšić, B. (prir.). *Andrija Krešić u svom i našem vremenu*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Van der Molen, M. and Brown, P. (2021). Following Dutch healthcare professionals' experiences during COVID-19: Tensions in everyday practices and policies amid shifting uncertainties. *Current Sociology*, 69(4), 453–470. <https://doi.org/10.1177/0011392121990019>
- Vidicki, V i Stojšin, S. (2021). Prevazilaženje metodološkog dogmatizma u društvenim istraživanjima: triangulacija, multimetod i kombinovani metodi. *Sociologija*, 63(1), 5–25.
- Will, C. M. (2020). 'And breathe...?': The sociology of health and illness in COVID-19 time. *Sociology of Health & Illness*, 42(5), 967–971. <https://doi.org/10.1111/1467-9566.13110>
- Zhang, S. and Wagner, J. (2022). The Additional Effects of Adaptive Survey Design Beyond Post-Survey Adjustment: An Experimental Evaluation. *Sociological Methods & Research*, 0(0), 1–34. <https://doi.org/10.1177/00491241221099550>

Internet izvori

- <https://www.scijournal.org/articles/good-impact-factor>, pristupljeno 28. 4. 2022.
- <https://www.scimagojr.com/journalrank.php?category=3312&area=3300&type=j>, pristupljeno 28. 4. 2022.
- <https://www.scopus.com/sources.uri>, pristupljeno 28. 4. 2022.

Research Topics and Methods in Sociological Articles on the Covid-19 Published in the World's Most Influential Sociological Journals

Abstract: The paper probes the thematic orientation and research methods used in sociological articles which research the pandemic and its consequences. The analysis is based on scientific articles published in highly ranked (Anglo-Saxon) sociology journals in two-and-a-half years (2020 – June 2022). The aim of this paper is twofold: on the one hand, it is aimed at determining the topics that sociologists who researched and thought about the pandemic dealt with, and on the other hand, the paper answers the question of which methodological approaches are dominant in pandemic research and how researchers adapted to the methodological challenges that the pandemic brought with it. The way sociologists deal with the social issue, how researching society, and which notions are used for it influence the shaping of ideas about social reality, and thus the reproduction or change of existing social relations. Therefore, the broader research question is whether contemporary sociology is ideologized and represents a kind of apology for maintaining the status quo or whether it strives for a critical assessment and change of existing social relations. The results are based on a mixed type of content analysis of articles researching the pandemic. A selective sample of sociological journals is based on the WoS (JCR – Impact Factor) and Scopus (SJR, Cite score) citation databases.

Keywords: COVID-19, pandemic, sociological journals, methodology, sociological issues, research methods

Milena Toković¹

Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu

METODOLOŠKI IZAZOVI ONLAJN ISTRAŽIVANJA: ISTRAŽIVANJE KULTURNE POTROŠNJE TOKOM PANDEMIJE²

Apstrakt: Cilj rada je da prikaže metodološke izazove istraživanja kulturne potrošnje tokom pandemije kovida 19. Prvi deo je posvećen opštim metodološkim dilemama u vezi s obavljanjem anketnih istraživanja posredstvom digitalne tehnologije. Na osnovu relevantnih metodoloških studija istaknute su prednosti i nedostaci korišćenja onlajn upitnika, koji su dalje analizirani na konkretnom primeru istraživanja „Promene u načinu života uslovljene pandemijom: diskursi i prakse zaposlenih na Univerzitetu u Beogradu i Univerzitetu umetnosti u Beogradu“, koje je sproveo tim Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta. Poseban segment analize posvećen je metodološkim izazovima koji se tiču istraživanja kulturne potrošnje tokom pandemije.

Ključne reči: onlajn upitnik, pandemija, kulturna potrošnja

Uvod

Tokom pandemije kovida 19 došlo je do značajnih promena u domenu kvantitativnih istraživanja. S jedne strane dolazi do, kako navode De Man i autori, „pandemije onlajn istraživanja“ (De Man et al., 2021). S druge strane, u kulturnoj sferi, kreativnom sektoru i kulturnoj potrošnji odvijaju se bitne promene. Zajedničko i za domen kulture i za domen istraživanja tokom pandemije jeste intenzivnija upotreba digitalne sfere kao potencijal-

1 milena.tokovic@gef.bg.ac.rs

2 Rad je podržan sredstvima Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (ugovori broj: 451-03-47/2023-01/200163; 451-03-47/2023-01/200091). Rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog projekta „Čovek i društvo u vreme krize“ koje finansira Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

nog resursa zadovoljenja kulturnih potreba, odnosno sredstva ispunjenja istraživačkih ciljeva. Namera ovog rada je da najpre razmotri opšta metodološka pitanja, tačnije istakne prednosti i mane korišćenja onlajn upitnika, a potom da analizira metodološke izazove u okviru istraživanja „Promene u načinu života uslovljene pandemijom: diskursi i prakse zaposlenih na Univerzitetu u Beogradu i Univerzitetu umetnosti u Beogradu“, koje je sproveo tim Institut za sociološka istraživanja u periodu od 1. februara do 4. marta 2020. godine. Kako je kulturna potrošnja segment istraživanja kome je posvećena posebna pažnja, u završnom delu rada ukazuje se i na metodološka ograničenja, prednosti i izazove istraživanja ove teme tokom pandemije, s osvrtom na neophodne konceptualne odrednice i kontekstualne podatke i na prikaz rezultata ovog segmenta istraživanja.

„Pandemija onlajn istraživanja“: prednosti i nedostaci korišćenja onlajn ankete

Iako je pandemija kovida 19 uticala na širu upotrebu onlajn ankete u istraživanjima, ova tehnika za prikupljanje podataka je dosta dugo u upotrebi, a prednosti i nedostaci njenog korišćenja obrađivani su u brojnim metodološkim studijama. Pojam „elektronska anketa“ javlja se još pre pojave interneta, a odnosi se na korišćenje računara za prikupljanje ili skladištenje i analizu podataka (Kiesler and Sproull, 1986, Petrović 2014: 64). Ne postoji pojmovna usaglašenost za tehnike onlajn istraživanja, pa se u literaturi mogu naći i pojmovi onlajn anketa³ i veb-anketa. Onlajn istraživanjima zajedničke su brojne pogodnosti: *globalni domet, smanjenje troškova, ušteda vremena i brzina, fleksibilnost* (Evans and Mathur, 2005).

Globalni domet onlajn ankete odnosi se na posrednu vezu koja se ostvaruje između istraživača i ispitanika, a to je internet koji omogućava interakciju s geografski raznovrsnim grupama (Evans and Mathur, 2005: 198). S obzirom na dostupnost specijalizovanih istraživačkih firmi i pristup globalnim bazama, onlajn istraživanja mogu koristiti velike uzorke. Prema podacima *Global Research-a*,⁴ broj internet korisnika širom sveta dosegao je broj od 4.95 milijardi, te broj korisnika interneta iznosi 62,5% ukupne populacije. Ovaj podatak govori u prilog tome da onlajn anketa predstavlja tehniku koja će u budućnosti moći da se primenjuje i na opštu populaciju, a ne samo na pojedine grupe.

3 U radu ćemo koristiti izraz onlajn anketa.

4 <https://datareportal.com/reports/digital-2022-global-overview-report>, datum pristupa: 28. jul 2022.

*Smanjenje troškova*⁵ predstavlja bitnu pogodnost korišćenja ove tehnike, posebno imajući u vidu situacije u kojima su ograničena materijalna sredstva za istraživanje. U ovom tipu istraživanja redukuju se troškovi štampe ankete i ostalih pratećih dokumenata, telefonski troškovi, angažovanje anketara i njihov rada u kasnijim fazama (unos podataka i sl.) (Petrović, 2014: 67). Danas su dostupni napredni softveri za izradu onlajn ankete, a postoje i specijalizovane firme koje se bave izradom onlajn upitnika, tako da su troškovi pripreme znatno niži nego ranijih decenija, kada je izrada onlajn ankete bila programski i tehnološki zahtevniji poduhvat (Evans and Mathur, 2005: 199). Smanjene su i greške prilikom unosa podataka jer se podaci elektronski skladište prilikom popunjavanja upitnika, kao i greške koje nastaju pod uticajem rada anketara, poput pristrasnosti (Forrest, 2003: 114).

Ušteda vremena i brzina predstavljaju još jednu prednost onlajn istraživanja. Odgovori se skladište u elektronskoj bazi čim su poslani, što predstavlja značajno efikasniju tehniku prikupljanja podataka od bilo koje druge. Ispitanik obavlja onlajn anketu u svom prostoru i u vreme kada njemu odgovara. Internet podrazumeva brz prenos multimedijalnih sadržaja, što doprinosi povećanom obimu, bogatstvu i atraktivnosti onlajn upitnika. Takođe, olakšan je pristup određenom delu populacije kojem je bio delimično ili potpuno ograničen, kao i mogućnost biranja kontrolisanih uzoraka na osnovu mejling lista iz baza podataka koje su uređene po određenim karakteristikama. Tu je i jasan i brz pregled neisporučene pošte, što nije uvek slučaj sa slanjem upitnika putem pošte (Evans and Mathur, 2005: 198, 200, Petrović, 2014: 68).

Fleksibilnost onlajn istraživanja ogleda se u lakoj „prenosivosti“ onlajn ankete –postavljen upitnik lako se može prosleđivati na različite adrese i postavljati na različite veb-stranice. Onlajn upitnik se može postavljati u nekoliko formata: putem imejla s integrisanom anketom, putem imejla s navedenom url adresom, na posebnom sajtu namenjenom za istraživanje. Isto tako, dizajn ankete i različiti softveri omogućavaju niz prednosti prilikom popunjavanja upitnika: usmeravanje ispitanika na pitanje koje je na redu u odnosu na odgovor na prethodno uslovno pitanje, uvođenje pravila da se anketa ne prizna ukoliko nije odgovoreno na ključna pitanja, prilagođavanje upitnika na određeni jezik ili pismo i slično. Percipirana dužina ankete smanjuje se preskakanjem uslovnih pitanja, a samim tim što softverski program, a ne ispitanik, upravlja obrascima preskakanja, smanjuje se i broj grešaka. Studije pokazuju da onlajn ankete, verovatno

5 Kako onlajn istraživanje znatno snižava troškove, postoji mogućnost da istraživači daju primat ovom vidu istraživanja i zanemare kvalitativne podatke, koji su za određene teme važan izvor informacija (Gay, Charlesworth and Esen, 2007: 122).

zbog niza navedenih prednosti koje tehnologija omogućava, imaju veću stopu ispunjenosti stavki od ankete putem pošte. Isto tako, odgovori na otvorena pitanja imaju tendenciju da budu duži u onlajn anketama (Evans and Mathur, 2005: 198, 200, Petrović, 2014: 68).

Uprkos navedenim prednostima, postoje i brojna ograničenja korišćenja onlajn upitnika. Neka ograničenja su zajednička s drugim, takozvanim tradicionalnim tehnikama, a neka su specifična za onlajn istraživanja. U naučnim krugovima naročito se vodi debata o pitanjima poput stope odgovora i bezbednosti i etike u onlajn istraživanjima (Petrović, 2014: 64).

U pogledu *stope odgovora*, u literaturi generalno preovladava stav da se korišćenjem onlajn ankete postiže manja stopa odgovora (Trumbo and Yun, 2000, Truell and Gross, 2002, Tse-hua and Xitao 2008, McDonald and Adam, 2003, Petrović, 2014: 65). Kitleson (Kittelson, 1995) navodi tri moguća razloga: odsustvo komunikacije između ispitanika i anketara, fizičko odsustvo ankete koja bi privukla pažnju ispitaniku, kao i upitnost u pogledu anonimnosti ispitanika (Kittelson 1995, Petrović, 2014: 65). Iako je kao pogodnost onlajn ankete navedeno odsustvo uticaja pristrasnosti anketara, jedna od mana ove tehnike jeste lišenost ispitanika mogućnosti pojašnjenja pitanja od strane anketara.

Strah od neželjene pošte (strah od mogućeg virusa, komercijalnih imejlova) takođe negativno utiče na stopu odgovora (Forrest, 2003: 11, Petrović, 2014: 66). Ova prepreka može se prevazići korišćenjem akademske adrese prilikom slanja upitnika (Porter and Whitcomb, 2007), slanjem najave istraživanja pre slanja upitnika za popunjavanje, te putem opcije da se ispitanici prijave da budu kontaktirani za učešće u istraživanju, ukoliko žele, odnosno opcije za odjavljivanje u učešću (Evans and Mathur, 2005:195).

Pojedini autori (Cook et al., 2000, 821–836, Tse-hua and Xitao, 2008, Petrović, 2014: 65) izdvojili su faktore koji utiču na više stope odgovora u onlajn anketama:⁶ učestalost kontakta s ispitanikom, personalizovanost kontakta, prethodni kontakt s ispitanikom, podsetnik o učešću, tip populacije, atraktivan dizajn ankete⁷ (Petrović, 2014). Kao manje relevantni faktori pokazali su se dužina ankete i zahtev za lozinkom prilikom popunjavanja upitnika (Cook et al., 2000: 832). Studije pokazuju da broj pitanja nije ono što utiče na stopu odgovora, već količina vremena i truda koje je

6 Kitleson (Kittelson, 1997) smatrao je da se može očekivati 20–35% stope odgovora putem onlajn ankete bez ikakvih intervencija, a da podsećanje na anketu može udvostručiti stopu odgovora (Cook, Health and Russel, 2000, 831).

7 Jedno eksperimentalno istraživanje (Dillman et al., 1998) opovrglo je ovu prednost onlajn ankete i pokazalo da je anketa s crno-belim slovima na beloj pozadini dala veću stopu odgovora u odnosu na bolje dizajniran upitnik (Petrović, 2014: 65).

potrebno izdvojiti za popunjavanje ankete (Brown, 2003). Veća stopa odgovora mogla bi se postići i biranjem specifičnih, homogenih populacija, kao što su studenti, univerzitetski profesori, zaposleni u Vladi, zaposleni u korporacijama, članovi profesionalnih udruženja i slično, ali i korišćenjem materijalnih (novac, vaučer) i nematerijalnih (doprinos određenoj naučnoj oblasti) podsticaja u istraživanju⁸ (Dillman, 2000: 356, Petrović, 2014: 65, 70).

Autori koji su se bavili razlozima odustajanja od učestvovanja u onlajn anketi naveli su tehnička ograničenja, složenost pitanja, kao i brigu za čuvanje privatnosti i bezbednosti, s obzirom na to da do odustajanja dolazi kada ispitanici treba da navedu svoju imejl-adresu. Dodatan problem predstavlja to što se mejling liste formirane za potrebe istraživanja mogu zloupotrebiti i u druge svrhe, poput oglašavanja i prodaje proizvoda (Petrović, 2014: 66, 72). Potrebno je da postoji neka vrsta pomoćnog deska kako bi ispitanici mogli da prijave sve probleme u pogledu pristupa anketi. Tehnički je uputno da istraživači u predtestiranju obrate pažnju na varijacije pri korišćenju različitih konekcija, pretraživača, uređaja (mobilni/računar), monitora. Predtestiranje se odnosi i na sadržaj ankete, da li su pitanja jasna, logično poređana i slično (Evans and Mathur, 2005: 210, 211).

Internet predstavlja poseban kontekst realizacije onlajn istraživanja koji donosi brojne izazove, posebno kada je reč o pitanju *etike i bezbednosti*. Kako bi se povećalo poverenje ispitanika savetuje se poštovanje zakonskih okvira, pridržavanje etičkih kodeksa i isticanje pravila o poštovanju privatnosti ispitanika (Petrović 2014: 64). U osnovi etičkih problema u društvenim istraživanjima jeste tenzija između prava da se istražuje, s jedne strane, i prava ispitanika da se zaštiti od potencijalnih rizika istraživanja, poput uznemiravanja, ugrožavanja privatnosti i slično, s druge. Ovaj problem trebalo bi da se premosti putem informisane saglasnosti ispitanika, čija je svrha da ispitanik samostalno donese odluku o učestvovanju u istraživanju. Ispitanik takođe ima pravo da odustane od istraživanja u bilo kom momentu (Cohen et al., 2004, Matović i Ovesni, 2021).

Dobijanje informisane saglasnosti je proces koji podrazumeva sledeće preduslove: kompetentnost, informisanost, razumevanje i dobrovoljnost. Kompetentnost podrazumeva pretpostavku da je potencijalni ispitanik zrela i odgovorna osoba koja samostalno odlučuje o učešću u istraživanju. Informisanost podrazumeva da su potencijalnom ispitaniku pružene sve važne informacije o istraživanju – svrha i cilj istraživanja, relevantnost, procedure prikupljanja podataka, način korišćenja podataka i postupci

8 Sistem nagrađivanja/podsticaja u onlajn anketama nije nemoguć, ali je teže ostvariv zbog prirode prenosa podataka i upitne bezbednosti novčanog podsticaja putem interneta (Petrović, 2014: 69, 70).

obežbeđivanja poverljivosti, mogući rizici istraživanja. Razumevanje podrazumeva da su navedene informacije pružene na adekvatan i razumljiv način, a dobrovoljnost da ispitanik svojom voljom učestvuje u istraživanju (Cohen et al., 2004, Matović i Ovesni, 2021: 3–4).

Empirijska istraživanja koja su se bavila time kako ispitanici reaguju na informisanu saglasnost u onlajn istraživanjima pružaju interesantne uvide. Rezultati nekih od njih govore da ispitanici samo letimično pročitaju tekst informisane saglasnosti (Theiss et al., 2014), a svega 10% navodi da detaljno pročita tekst (Perrault and Nazione, 2016; Perrault and Keating, 2018; Varnhagen et al., 2005). Dalje, ispitanici registruju samo 10% informacija sadržanih u tekstu (Pedersen et al., 2011). Kao razloge za površni pregled teksta navode one koji se tiču samog dokumenta (struktura teksta, sadržaj teksta koji je sličan za sva istraživanja), kao i razloge lične prirode (nedostatak vremena, nije neophodno). Oni pak koji se detaljno posvete dokumentu kao razlog navode važnost da se upoznaju s procedurom istraživanja i procene svoj rizik učešća u istraživanju (Varnhagen et al., 2005, Perrault and Keating, 2018; Matović i Ovesni, 2021: 3–4).

Pored stope odgovora, bezbednosti i etike, izdvajamo još neke izazove korišćenja onlajn ankete. Komunikacija u onlajn istraživanjima je posredna i manje celovita, jer isključuje neverbalni aspekt, i manje je intenzivna u pogledu razmene pitanja i odgovora između ispitanika (Matović i Ovesni, 2021: 5). U slučaju onlajn ankete ne možete biti sigurni ko ju je tačno popunio, premda do ovog problema može doći i prilikom slanja upitnika poštom. Kako bi se izbeglo da jedna osoba popuni više upitnika, preporučuje se korišćenje pristupnih šifara i korisničkih imena. Dalje, iz prednosti se lako može izroditi i nedostatak istraživanja. Onlajn ankete pružaju lakši pristup ispitanicima širom sveta (globalni domot), ali ujedno dovode i do novog izazova: prevazilaženja kulturoloških i jezičkih razlika (Evans i Mathur, 2005: 198, Petrović, 2014: 71–72).

Dalje, postavlja se pitanje reprezentativnosti internet populacije. Treba imati na umu ozbiljan nedostatak onlajn ankete, a to je isključenost dela populacije koji ne koristi kompjuter ili ne poseduje tu vrstu pismenosti.⁹ Nedovoljna kompjuterska pismenost može se prevazići davanjem jednostavnih i preciznih uputstva pre popunjavanja upitnika (Evans and Mathur, 2005: 198, Petrović, 2014: 71–72). Problem reprezentativnosti može da se prevaziđe biranjem ispitanika iz onlajn panela s uravnoteženim demografskim karakteristikama (Petrović, 2014: 71). Očekuje se prevazilaženje ovog problema zbog povećanja broja korisnika interneta. Po-

9 Prema podacima Eurostata, a na osnovu definicije digitalne pismenosti i njenih pokazatelja za 2019. godinu, 14% ljudi starosne grupe od 55 do 74 godine imalo je osnovni ili „iznad osnovni“ nivo digitalnih veština (Mrđa i Milankov, 2020: 80).

stoje studije koje govore da je internet populacija demografski iskrivljena u odnosu na opštu populaciju. Ovaj jaz se svake godine smanjuje, posebno u razvijenim zemljama. Friker i Šonlau (Fricker and Schonlau, 2002) smatraju da će u bliskoj budućnosti biti beznačajna razlika između oflajn i onlajn populacije (Evans and Mathur, 2005:201).

Iskustvo jednog istraživanja tokom pandemije

Istraživanje „Promene u načinu života uslovljene pandemijom: diskursi i prakse zaposlenih na Univerzitetu u Beogradu i Univerzitetu umetnosti u Beogradu“ realizovano je u periodu od 1. februara do 4. marta 2020. godine u Institutu za sociološka istraživanja. Nastavnici i saradnici državnih univerziteta u Beogradu odabrani su za istraživanje kao „homogena društvena grupa koja poseduje kulturni i ekonomski kapital i ima relativnu sigurnost radnog statusa i prihoda tokom pandemije“ (Petrović, 2021: 85). U uzorku je slučajnim putem odabrano 15 fakulteta i istraživačkih instituta pri Univerzitetu u Beogradu i Univerzitetu umetnosti u Beogradu. U uzorku su relativno ravnomerno zastupljene sve naučne oblasti (prirodne nauke – 23%; tehničko-tehnološke – 23%; društveno-humanističke – 20%; biomedicinske 16% i oblast umetnosti – 16%). Onlajn anketa poslata je na službene elektronske adrese zaposlenih (na ukupno 1.808 adresa). Na anketu su odgovorila 223 ispitanika (stopa odgovora 12,8%).

Važno je da uputimo čitaoca i u vremenski kontekst obavljanja istraživanja jer je relevantan za kulturnu potrošnju. Iskustvo ispitanika uključuje i period vanrednog stanja (od 15. marta do 7. maja 2020. godine), kada su ustanove kulture bile zatvorene. Krajem avgusta iste godine počeli su da rade bioskopi i pozorišta. Dakle, u periodu kada je sprovedena anketa, ispitanici su imali priliku da iskuse privatnu kulturnu potrošnju, ali i kombinaciju javne i privatne kulturne potrošnje.

U analizi se ne bavimo detaljno rezultatima istraživanja,¹⁰ već se fokusiramo na metodološke izazove sprovođenja istraživanja tokom pandemije i korišćenje onlajn upitnika. Najpre ćemo istaći prednosti, ali i nedostatke korišćenja onlajn upitnika u ovom konkretnom istraživanju u odnosu na već navedene karakteristike onlajn ankete koje su analizirane u različitim metodološkim studijama. Nakratko ćemo se osvrnuti i na komentare ispitanika, kao jedan vid istraživačke samorefleksije nakon sprovedenog istraživanja.

10 U narednom poglavlju biće u kratkim crtama predstavljeni rezultati istraživanja koji se odnose na kulturnu potrošnju kako bi čitalac stekao uvid u promene koje su nastale u ovoj sferi kod izabrane populacije istraživanja.

Globalni domet kao prednost korišćenja onlajn ankete (Evans and Mathur, 2005: 198) nije relevantan za ovo istraživanje jer je uzorak uključio nastavno i naučno osoblje Univerziteta u Beogradu, Univerziteta umetnosti i instituta pri Univerzitetima. Međutim, globalni domet predstavlja potencijal za unapređenje ovog istraživanja ukoliko nastane ambicija da se na osnovu već izrađenog instrumenta uradi uporedna studija o promeni stila života zaposlenih u nastavi/nauci tokom pandemije na nacionalnom, regionalnom i međunarodnom nivou. Taj poduhvat bi imao brojne izazove – od organizacionih, poput koordinacije istraživanjem u različitim centrima istraživanja, preko finansijskih, do „jezika ankete“, kulturološkog prilagođavanja upitnika mestu istraživanja, istraživanja pojedinačnog konteksta, posebno u sferi kulture. Korišćenje onlajn ankete, međutim, uz sve ispunjene tehnološke preduslove (digitalna platforma, dostupnost adresa zaposlenih putem interneta), pruža mogućnost za širi domet konkretnog istraživanja.

Kada je reč o *smanjenju troškova* (Petrović, 2014, Evans and Mathur, 2005), i ono se pokazalo kao pogodnost pomenutog istraživanja. Upitnik je urađen na *Google doc* platformi, koja je besplatna, a omogućava sve pogodnosti u pogledu dizajna, kao i opcija koje podrazumevaju preskakanje pitanja, obavezna pitanja i slično, tako da je uspostavljena kontrola nad istraživanjem koja u kasnijim fazama smanjuje greške u bazi (Forrest, 2003). U ovom istraživanju došlo je do maksimalne uštede sredstava u odnosu na slična istraživanja, koja su podrazumevala troškove štampe materijala, plaćanje rada anketara na terenu, plaćanje anketara za unos podataka i slično. Međutim, to bi se moglo posmatrati i kao izvesna mana onlajn ankete sa stanovišta obuke mladog kadra u istraživanju. Kroz sve navedene procese, ma koliko ti poslovi bili rutinizirani, studenti imaju priliku da upoznaju sve faze istraživanja, iskuse rad na terenu, ostvare „živi“ kontakt s ispitanikom i unaprede organizacione i komunikacione veštine u radu. Stoga, iako onlajn anketa smanjuje troškove, ona ujedno smanjuje uključivanje mlađeg kadra u aktivnosti.

Kada govorimo o *fleksibilnosti* (Evans and Mathur, 2005, Petrović, 2014: 68) onlajn istraživanja, potencijali ove pogodnosti u izvesnoj meri su iskorišćeni u istraživanju „Promene u načinu života uslovljene pandemijom: diskursi i prakse zaposlenih na Univerzitetu u Beogradu i Univerzitetu umetnosti u Beogradu“. Kao što je naglašeno, iskorišćene su pogodnosti softverskog rešenja ankete, čime su eliminisane greške u bazi. Fleksibilnost pak nije do kraja iskorišćena u smislu lake „prenosivosti“ onlajn ankete. Anketa se slala isključivo na službene adrese zaposlenih u akademskim ustanovama, ali se za to nisu koristili svi postojeći resursi:

veb-sajtovi institucija, fejsbuk stranice i slično. Time se u izvesnoj meri kontrolisao uzorak i poštovalo načelo personalizovanog kontakta, koji takođe pozitivno utiče na stope odgovora u anketama (Cook et al., 2000, Tse-hua and Xitao, 2008, Petrović, 2014). Ipak, u budućim istraživanjima sličnog tipa moglo bi se razmišljati o punom korišćenju potencijala fleksibilnosti onlajn ankete.

Kao jedan od nedostataka upotrebe onlajn upitnika u literaturi se pominje problem reprezentativnosti internet populacije i nedostatak kompjuterske pismenosti (Evans and Mathur, 2005, Petrović, 2014). Kakva je situacija u Srbiji kada govorimo o ovom problemu? Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku (RZS), 74,3% domaćinstava u Srbiji posedovalo je računar 2020. godine. Jaz u zastupljenosti računara uočava se teritorijalno (zastupljenost je najveća u Beogradu – 91,5%), na osnovu prihoda (najveći je udeo među onima čiji su mesečni prihodi veći od 600 evra – 95,7%) i obrazovanja (osobe koje poseduju više i visoko obrazovanje – 87,7%) (RZS, 2020). Možemo da se pridružimo optimizmu Frikera i Šonlau (Fricker and Schonlau, 2002) i da konstatujemo da će u budućnosti doći do sve manjih razlika između onlajn i oflajn populacije.

U ovom istraživanju, uzorak je u svakom smislu pogodovao odabiru onlajn ankete kao tehnike prikupljanja podataka. U onlajn istraživanjima, kao što je već naglašeno, sugerise se biranje homogenih populacija kako bi se postigla veća stopa odgovora (Dillman, 2000: 356). Isto tako, ako se osvrnemo na podatke RZS, očekivanje istraživača da ispitanici poseduju računar i da su u dovoljnoj meri kompjuterski pismeni i više je nego opravdano.

U istraživanju je postignuta stopa odgovora od 12%, što odgovara dominantnom stavu u literaturi da je jedan od nedostataka korišćenja onlajn ankete niža stopa odgovora u odnosu na druge tehnike prikupljanja podataka. U pogledu faktora koji bi mogli doprineti boljoj stopi (Cook et al., 2000, 821–836, Tse-hua and Xitao, 2008, Petrović, 2014: 65), navodimo one koji su korišćeni u ovom istraživanju. Pored već pomenutog uzorka i izbora homogene populacije, koja po mnogim merilima zadovoljava sve uslove učešća u anketi, postojao je i podsetnik o istraživanju. Kako bi se pak ispunilo etičko načelo istraživanja, a to je pravo ispitanika da se zaštiti od potencijalnog uznemiravanja (Cohen et al., 2004, Matović, Ovesni, 2021), te imajući u vidu i veliki broj istraživanja na temu pandemije u datom periodu, istraživački tim je odlučio da postoji samo jedan podsetnik o učešću. Iz istog razloga, nije ispunjen ni uslov prethodnog kontakta s ispitanikom. Kada je reč o personalizovanosti kontakta, ovaj zahtev je donekle ispoštovan, jer su zaposlenima poslani imejlvi na službene adre-

se (kao što je rečeno, upitnik nije postavljen na sajtove i fejsbuk stranice instituta/fakulteta),¹¹ ali obraćanje nije uključivalo oslovljavanje ispitanika imenom i prezimenom, jer bi to zahtevalo značajne organizacione i ljudske resurse i značajno više vremena, imajući u vidu da je upitnik poslat na 1.808 adresa.

Dalje, u istraživanju nisu korišćeni materijalni podsticaji, jedan od faktora koji takođe pozitivno utiče na stopu odgovora, ali jesu nematerijalni koji se odnose na doprinos određenoj naučnoj oblasti (Dillman, 2000). U obraćanju ispitanicima pomenut je naučni značaj istraživanja. S obzirom na izabranu populaciju, smatrali smo da će postojati dovoljna motivacija za učešće u istraživanju.

U odnosu na brojna druga istraživanja sprovedena u Institutu za sociološka istraživanja, u ovom istraživanju najmanje je bio primetan strah od ugrožene bezbednosti i anonimnosti ispitanika. Nijedna primedba nije upućena istraživačkom timu, koji je obezbedio kontakt za sva pitanja i nedoumice u procesu istraživanja, takozvani pomoćni *desk*, koji u istraživanjima ovog tipa predlažu Evans i Matur (Evans and Mathur 2005). To se opet može objasniti izabranom populacijom, koja ima iskustva u radu na istraživanjima, ali i ispoštovanim svim etičkim načelima istraživanja, kao što su kompetentnost, informisanost, razumevanje i dobrovoljnost (Cohen et al., 2004, Matović i Ovesni, 2021). U imejlu koji je poslat ispitanicima pružene su sve relevantne informacije o cilju, svrsi istraživanja i anonimnosti podataka, kao i o načinu informisanja o budućim radovima/publikacijama iz navedene oblasti. Pre istraživanja sprovedeno je i pretestiranje ankete kako bi se otklonile sve moguće tehničke i sadržajne nepravilnosti. U tom pogledu, posebno se vodilo računa o „jeziku ankete“ – da pitanja budu jasna, razumljiva i da jezik bude rodno senzitivan.

U kratkim crtama osvrnućemo se i na komentare ispitanika koji reflektuju nekoliko aspekata korišćenja onlajn ankete u istraživanjima. Da je doprinos naučnoj oblasti dovoljan podsticaj za izabranu populaciju govori i sledeći odgovor ispitanika: „Potrebna su nam ovakva istraživanja. Većina zemalja već poseduje podatke o različitim karakteristikama, dok se kod nas tome još uvek ne pridaje pažnja. Interesantno je istraživanje.“

Pojedini odgovori upućuju na nedostatke korišćenja onlajn ankete, naročito u uslovima pandemije. Paradoksalno, dok je pandemija kovida 19 dovela do „pandemije onlajn istraživanja“ (De Man et al., 2021), isti

11 Na ovaj način je postignuta kontrola da upitnik ne popunjava osoba koja ne pripada izabranoj ciljnoj grupi.

kontekst zahteva dublju analizu i pokazuje neophodnu kvalitativnu dopunu analize dobijene putem ankete kojom se, pre svega, dobija deskripcija pojava i distribucija karakteristika, ponašanja i stavova u populaciji (Fajgelj, 2012), ali ostajemo uskraćeni za značenja i neverbalne aspekte komunikacije (Matovići Ovesni, 2021: 5) i širi kontekst života ispitanika koji uključuje i specifične životne situacije koje utiču na prakse ispitanika, nezavisno od pandemije. Rečima jednog ispitanika: „Ima nekoliko pitanja na koja je teško odgovoriti, jer specifičnost životne situacije nije tačno obuhvaćena pitanjem, pa ni jedan ponuđeni odgovor nije tačan, jer je pitanje ‘pogrešno.’“

Neuzimanje u obzir specifične životne situacije ispitanika može da navede na pogrešne zaključke i da dovede izvesne prakse u vezu s promenom načina života usled pandemije, a ne usled nekih drugih okolnosti.

„Naravno, neke promene dolaze i sa starenjem – manja potreba za šopingom nije samo vezana za pandemiju, a činjenica da ne naručujemo gotovu hranu nije vezana za to da je ne volimo, već da u našim godinama tu je dijabetes, visok pritisak... te se ne može lako osloniti na pice i hamburgerere... A pitanja su bila vezana za promenu navika usled pandemije – nije dakle usled toga...“

„Usled specifične ugroženosti deteta zbog prethodnog zdravstvenog stanja, naše mere predostrožnosti i izmene u ponašanju su drastičnije nego kod većine poznanika.“

Izazovi istraživanja kulturne potrošnje: presek javne i privatne kulturne recepcije

Pošto smo istakli niz prednosti, ali i ograničenja korišćenja onlajn ankete u istraživanju „Promene u načinu života uslovljene pandemijom: diskursi i prakse zaposlenih na Univerzitetu u Beogradu i Univerzitetu umetnosti u Beogradu“, poslednji deo izlaganja posvetićemo izazovima istraživanja posebnog segmenta istraživanja: kulturne potrošnje tokom pandemije. Najpre ćemo se osvrnuti na konceptualne i kontekstualne okvire kulturne potrošnje koji su relevantni za naš rad da bismo istakli metodološke izazove proučavanja kulturne potrošnje koji se javljaju u izmenjenim okolnostima kao što je pandemija. Radi ilustracije promena u kulturnoj potrošnji koje su nastale usled pandemije, biće dat kratak prikaz rezultata ovog segmenta istraživanja.

Pojam kulturna potrošnja užu je u odnosu na pojam kulturna participacija. Pojam učestvovanja, odnosno participacije, odnosi se na aktivan

odnos publike i građana prema kulturnom stvaralaštvu i kulturnom životu zajednice (Đukić, 2010, Dragin, 2019: 35). Kulturna participacija objedinjuje *kulturnu proizvodnju* (bavljenje umetnošću) i dva tipa *kulturne potrošnje*: javnu kulturnu recepciju (posete kulturnim institucijama i događajima) i privatnu kulturnu recepciju (recepcija sadržaja kulture kod kuće). Za kulturnu participaciju neophodni su, dakle, stvaraoci kulturnih i umetničkih sadržaja i publika, primaoci tih sadržaja, kao i donosioci odluka, čija je uloga da stvore uslove za odvijanje kulturnog života (Molar, 2010). Istraživanja su pre svega usmerena na ispitivanje kulturne potrošnje, s obzirom na to da u ovim aktivnostima učestvuje većina članova društva (Mrđa i Milankov, 2020: 15).

Kulturna participacija odvija se na različitim mestima i prenosi različitim kanalima komunikacije ukoliko postoji potreba za njom (Dragin, 2019: 35). Digitalna kulturna participacija, koja se vezuje za privatnu kulturnu potrošnju i komunikaciju s publikom, još pre pandemije kovida 19 postala je sve prisutniji oblik kulturnih praksi. Prema podacima Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka, u istraživanju kulturne participacije građana Srbije sprovedenom 2019. godine, značajan procenat, čak 82,1% ispitanika, izjasnio se da koristi internet za praćenje sadržaja iz oblasti kulture. Među redovnim korisnicima interneta u ovu svrhu ubrajaju se lica mlađa od 45 godina, ženskog pola i iz urbanih sredina, najčešće iz Beograda. U pogledu obrazovanja i zanimanja, to su najčešće oni s najvišim obrazovanjem, studenti, klasa stručnjaka i menadžera s višim primanjima po članu domaćinstva. Najčešći oblici kulturne potrošnje posredstvom interneta su: slušanje radija i muzike (48,9%), čitanje novina (47,4%) i gledanje filmova i TV programa uživo (44,6%). Internet se pokazao i kao ključan medijum informisanja o kulturnim sadržajima. Čak 62% ispitanika se izjasnilo da se o kulturnim sadržajima informiše putem interneta, tek potom su navodili prijatelje, kolege i rodbinu (47,9%) i TV (38,5%). Ovo istraživanje je sprovedeno u periodu oktobar–novembar 2019. godine¹² (Mrđa i Milankov, 2020: 74–88). Za nas je značajno jer govori o upotrebi interneta u svrhe kulturne potrošnje pre pandemije i pre svih izazova koji su kasnije usledili.

Tokom kovida 19, u periodu vanrednog stanja, dolazi do spajanja javne i privatne kulturne recepcije. Presek ovog spajanja jeste digitalna kultura kao jedini resurs za zadovoljenje kulturnih potreba tokom perioda prekida rada kulturnih institucija.¹³ Kulturni sektor tokom pandemi-

12 Više o uzorku i metodologiji istraživanja videti u: Mrđa i Milankov, 2020: 11–15.

13 Više o vezi digitalne kulture i kulturne potrošnje i stila života tokom pandemije kovida 19 videti u: Backović i Toković, 2021.

je kovida 19, suočen sa svim izazovima, morao je da prepozna digitalni kulturni prostor, restrukturiše kulturnu ponudu i umetničke programe i identifikuje nove kanale za komunikaciju s publikom. Od 16. marta ustanove kulture bile su zatvorene za javnost, a brojni festivali i kulturni događaji otkazani ili održavani posredstvom onlajn platformi.¹⁴ Kulturna i kreativna industrija koja je zavisila od događaja uživo bila je najpogođenija. Prema rezultatima istraživanja *Socio-Economic Impact Assessment* (2020),¹⁵ čak 73,1% anketiranih ustanova kulture i 53,3% anketiranih preduzeća kulturnog i kreativnog sektora izjavili su da su prešli na onlajn način obavljanja aktivnosti (*Socio-Economic Impact Assessment*, 2020). Tokom vanrednog stanja, 81,8% institucija prijavilo je povećanje broja posetilaca na svojim veb-stranicama i društvenim mrežama. Najčešće korišćeni kanali komunikacije bili su Fejsbuk (93,9%), veb-stranice institucija (81%), Instagram (48,6%) i Jutjub (47%) (*Socio-Economic Impact Assessment*, 2020).¹⁶

Debate u naučnim krugovima u kontekstu izmeštanja sadržaja kulture u digitalno okruženje odnose se na pitanje otuđenosti i pitanje prirode iskustva koje se ostvaruje putem interneta u odnosu na fizičko prisustvo kulturnom događaju. Grupa autora smatra da možemo govoriti o novom obliku otuđenja, koji se paradoksalno predstavlja kao umreženost i interaktivnost (Stojnić, 2010: 295), a zapravo stvara izolovano, pojedinačno iskustvo koje ugrožava „energetsku razmenu“ i onemogućava povratnu spregu između izvođača i publike (Lehmann, 2004; Senčić i Obradović, 2020). Kao prednosti javne kulturne recepcije ista grupa autora navodi i širi kontekst kulturnog događaja, takozvanu „prostornu osu festivala“, koja podrazumeva okruženje grada, njegove globalne i lokalne karakteristike, te sociokulturne karakteristike lokacije. Širi društveni okvir kulturnih događaja podrazumeva i kompleksnu interakciju izvođača i publike, kao i publike međusobno, autentičnu atmosferu, događajnost, izmeštanje iz svakodnevnog života, prelazak iz privatnog u javni prostor (De Valck, 2007; Senčić i Obradović, 2020, Backović i Toković, 2021).

U istraživanju „Promene u načinu života uslovljene pandemijom: diskursi i prakse zaposlenih na Univerzitetu u Beogradu i Univerzitetu umetnosti u Beogradu“ bavili smo se *kulturnim navikama*. Termin *kul-*

14 Više o onlajn ponudi kulturnih sadržaja videti u Backović i Toković, 2021.

15 Istraživanje je obavljeno u periodu 27. maj – 22 jun 2020. godine. U istraživanju su učestvovala 562 kulturne institucije, kao i 6476 preduzeća u kulturnom i kreativnom sektoru.

16 Treba imati u vidu da se, zbog ograničenja kapaciteta i digitalne infrastrukture, jedan deo anketiranih institucija (26,9%) nije adaptirao na nove potrebe poslovanja koje je uslovlila pandemija (*Socio-Economic Impact Assessment*, 2020).

turne navike odnosi se na „aktuelna ponašanja u oblasti kulturne potrošnje (receptije umetnosti) i kulturne proizvodnje (produkcije umetnosti)“ (Cvetičanin i Milankov, 2011: 10). Kako je istraživanje obuhvatilo brojne segmente koji su se ticali promene načina života tokom pandemije (prostorne prakse, stil života, mobilnost itd.),¹⁷ kulturna potrošnja podrazumevala je samo jedan mali segment ovog istraživanja, koji se pre svega fokusirao na kulturne navike u oblasti kulturne potrošnje, te je izostavljena.

Najveći izazov u pogledu istraživanja kulturne potrošnje u odnosu na istraživanja ovog fenomena pre pandemije jeste tačka preseka javne i privatne kulturne potrošnje i (re)aktivacija prostora digitalne kulture, koji je i ranije bio relevantan, ali više kao alternativni, a ne i jedini resurs kulturne potrošnje. Zašto kažemo tačka preseka? Pandemija je dovela do preplitanja dve konceptualno različite i odvojene sfere (javne kulturne receptije i privatne kulturne receptije). „Odlazak“ u pozorište, bioskop, festival tokom vanrednog stanja odvijao se u privatnom prostoru, za tastaturom ili velikim TV ekranom. Kulturne navike građana nužno su se promenile u odnosu na period pre pandemije pošto su u određenom periodu tokom vanrednog stanja ustanove kulture bile zatvorene.

Izmenjen kontekst uticao je i na to da se istraživanje kulturne potrošnje iznova metodološki promisli na jedan novi način, a da se pitanja o privatnoj i javnoj potrošnji prilagode novom kontekstu s obzirom na drugačiju prirodu i drugačije kanale receptije kulturnih sadržaja tokom pandemije. Pitanja u istraživanju „Promene u načinu života uslovljene pandemijom: diskursi i prakse zaposlenih na Univerzitetu u Beogradu i Univerzitetu umetnosti u Beogradu“ koja su se odnosila na kulturnu potrošnju podrazumevala su ispitivanje praksi javne i privatne kulturne potrošnje pre i tokom pandemije. Ova vremenska odrednica bila je neophodna kako bi se uočile promene koje je pandemija izazvala u domenu kulturne potrošnje. U upitniku su postojala i pitanja koja su imala cilj da utvrde da li će prakse javne kulturne percepcije koje su u kontekstu pandemije prešle u polje privatne kulturne percepcije i digitalnu sferu opstati i nakon pandemije i u kojoj meri je ispitanicima nedostajala sfera javne kulturne potrošnje.

Premda se u ovom delu rada nećemo detaljno baviti analizom rezultata, poželjno je da čitaocu pružimo kratak uvid u rezultate ovog segmenta analize.

17 Nalaze ovih segmenata istraživanja videti u Petrović M., 2021, Petrović J., 2021, Bac-ković i Toković, 2021.

Tabela 1. Učestalost obavljanja aktivnosti pre i tokom pandemije, u %

Koliko ste često...	Pre pandemije					Tokom pandemije				
	Nikad	Veoma retko	Retko	Često	Veoma često	Nikad	Veoma retko	Retko	Često	Veoma često
...odlazili u pozorište?	3,6	14,3	36,8	36,3	9	78	11,7	9,4	0,9	-
...odlazili u bioskop?	6,7	18,4	45,3	22,9	6,7	80,3	13,9	5,8	-	-
...posećivali koncerte klasične muzike?	16,6	21,1	32,7	18,8	10,8	81,2	10,8	6,3	1,3	0,4
...posećivali koncerte zabavne muzike?	14,8	21,1	35	22,4	6,7	90,1	4,5	4,9	-	0,4
...posećivali muzeje/galerije?	6,7	19,3	36,3	27,8	9,9	69,1	15,7	9,4	4,9	0,9

Tabela 2. Promene načina provođenja slobodnog vremena tokom pandemije, u %

U kojoj meri navedene promene u načinu provođenja slobodnog vremena odgovaraju Vašem iskustvu tokom pandemije?	Uopšte ne odgovara	Odgovara u maloj meri	Odgovora u velikoj meri	Odgovara u potpunosti
Više gledam televizijski program	35	32,3	21,5	11,2
Više gledam sadržaje na streaming platformama (Netflix, HBO Go...)	39,9	19,7	23,8	16,8
Više gledam onlajn pozorišne predstave, koncerte, izložbe, filmske festival	41,7	34,5	17,0	6,7
Više čitam stručnu literaturu	20,6	33,2	28,3	17,9
Više čitam beletristiku	37,2	29,6	19,7	13,5

Kao što se može zapaziti iz tabele 1, pandemija je izazvala nagle i višestruke promene u sferi kulturnih navika ispitanika,¹⁸ što nalaže nove vrste promišljanja u pogledu metodologije i opravdava novu vrstu operacionalizacije kulturnih navika/kulturne participacije ispitanika tokom pandemije. Bez obzira na to što je situacija bila sve povoljnija tokom godine i što su kulturne ustanove ponovo počele s radom, kulturna participacija je značajno redukovana u periodu istraživanja, što se može objasniti i visokom prosečnom ocenom zabrinutosti ispitanika po pitanju pandemije, koja je iznosila 7,04 (na skali od 0 do 10) (Backović i Toković, 2021: 132, 133). Na pitanje „U kontekstu iskustva pandemije, u kojoj meri se sledeći iskaz odnosi na Vas: nameravam da nastavim da pratim kulturne sadržaje onlajn“, 36,3% ispitanica i ispitanika je odgovorilo da se uopšte ne odnosi, 26,9% da se odnosi u manjoj meri, 22,9 % da se odnosi u većoj meri, a 13,9 % njih da se u potpunosti odnosi. Dakle, više od pola ispitanika (63,2%) reklo je da nema nameru da se zadrži u prostoru sajber kulture, što je i logično s obzirom na to da ih je 70,9% izjavilo da im u velikoj meri i izuzetno nedostaje atmosfera pozorišta, bioskopa, koncerata uživo. Nalazi iznenađuju, budući da uzorak po mnogim parametrima (obrazovanje, primanja, zanimanje) čini populacija koja ima visok stepen digitalne pismenosti, a postojala je i izuzetno bogata ponuda onlajn sadržaja. Nalazi se mogu objasniti pretežno distopijskom perspektivom koja je karakteristična za naše društvo (Todorović, 2017, Petrović 2013) i težnji kolektivnom, a ne izolovanom iskustvu prijema kulturnih sadržaja (Stojnić, 2010, Senčić i Obradović 2020, Backović i Toković, 2021). Ne smemo zaboraviti ni značaj kulturne potrošnje za kreiranje identiteta pojedinca, društvenih grupa, kao i komponentu događajnost i izlaska iz privatne sfere, koja krasi kulturne događaje. I tabela 2 pokazuje da je prelaz na onlajn sadržaje bio dosta „stidljiv“, te da se privatna potrošnja zadržala više u domenu čitanja nego u domenu digitalne sfere.

Šta nam govore ovi rezultati sa stanovišta budućih istraživanja kulturne potrošnje? Neophodna je kvalitativna dopuna rezultata (dubinski intervjui ili fokus grupe), jer onlajn anketom i generalno kvantitativnim pristupom dobijamo distribuciju ponašanja (Fajgelj, 2012), ali ostajemo uskraćeni za dublja značenja koja se pripisuju praksama kulturne participacije. To je posebno važno u kriznim situacijama, kakva je pandemija. U prilično kratkom vremenskom period došlo je do preplitanja postojećih prostora kulturne potrošnje, deaktivacije javnih prostora potrošnje, njihove ponovne aktivacije, ali i (re)aktivacije digitalnog prostora, koji ima svoje trajanje nezavisno od ponovnog „otvaranja“ prostora javne kulturne potrošnje. Ove značajne promene u kulturnoj sferi nalažu promišljanje o

18 Opširnije u: Backović i Toković, 2021.

najadekvatnijim tehnikama za njihovo praćenje i beleženje iskustva pošalaca kulturnih sadržaja. Dalje, koliko god se u pogledu korišćenja onlajn ankete savetuje odabir specifičnih, homogenih populacija (Dillman, 2000, Petrović, 2014), analiza opšte populacije omogućila bi sagledavanje razlika u recepciji kulturnih sadržaja među ljudima različitih zanimanja, obrazovanja i mesta stanovanja, i pružila bi dragocene uvide, posebno u svetlu aktivacije ne svima dostupne digitalne sfere tokom pandemije.

Zaključak

Pandemija kovida 19 otvorila je brojne istraživačke i metodološke dileme i debate koje će zasigurno biti aktuelne i nakon nje. U svim tim izazovima, u najvećoj meri su pogođena velika kvantitativna istraživanja koja se sprovode na reprezentativnom uzorku (opšta populacija), a zahtevaju kontakt anketara i ispitanika licem u lice. Jednom otkrivene alternative tradicionalnom načinu prikupljanja podataka zasigurno će imati primene i dalje, bilo dominantno, bilo primenom mešovitog metoda, gde je ispitanicima pružena prilika da odgovore ili popunjavanjem onlajn ankete, ili popunjavanjem štampanog upitnika starom dobrom hemijskom. Istraživanje koje smo analizirali u ovom radu imalo je, s metodološke strane, veoma „zahvalan“ uzorak – populaciju koja je digitalno pismena i ima iskustva u sprovođenju istraživanja, te nije postojao ni manjak motivacije u učestvovanju, ni manjak digitalnih veština. Da li će u nekom drugom tipu istraživanja ostati na margini oni kojima tastatura nije bliska? U ovom radu nastojali smo da pokažemo dvostruki uticaj digitalne sfere – kako na domen istraživanja tako i na domen kulture. Digitalna sfera postojala je i pre pandemije, kao što će postojati i posle, ali je vanredna situacija učinila da u određenom vremenskom periodu onlajn sfera bude jedini resurs za zadovoljenje kulturnih i drugih potreba, kao i jedini „alat“ za bezbedno sprovođenje istraživanja. Upravo taj vremenski momenat reflektovao se na sve sfere života pojedinca: društvene kontakte i odnose, potrošnju, sferu rada, obrazovanja, intimu i porodične odnose. Tokom pisanja ovog rada, pozorišta su zatvorena – doduše, ne zbog pandemije nego zbog završetka sezone – ali bioskopi su otvoreni, održavaju se festivali, koncerti. Publika može ponovo da iskusi kulturni događaj mimo digitalne sfere. Strepnja i zabrinutost u pogledu pandemije na manjem je nivou nego u momentu kada je sprovedeno analizirano istraživanje, te nije nezamisliva situacija da bez bojazni otvorite vrata anketaru i pristanete da učestvujete u određenom istraživanju licem u lice. Naravno, neizvesnost je prisutna. Do momenta štampanja ovog zbornika, niko ne može da predvidi situaciju

u kojoj ćemo biti. Pandemija je pak svakako opomena da je istraživanje digitalne sfere i odnosa ljudi prema digitalnoj sferi postalo neophodnost. Nije dovoljno istražiti (premda su i ti podaci neophodni) koliko domaćinstava poseduje računar i koji je nivo kompjuterske pismenosti, već je potrebno istražiti i odnos koji ljudi imaju prema digitalnoj sferi. Da li u našem društvu preovladava utopijska ili distopijska perspektiva tehnološkog napretka (Todorović, 2017); da li je digitalna sfera dovoljan supstitut za zadovoljenje određenih potreba u odnosu na oflajn sferu u kriznim situacijama; koliko je poverenje u istraživanja koja se sprovode putem interneta u odnosu na istraživanja u kojima posreduje anketar – sve su to pitanja čiji bi odgovori bili dragocene smernice budućim onlajn istraživanjima. Kulturna sfera je posebno inspirativna za istraživanje na raskrsnici digitalnog i stvarnog, imajući u vidu da kulturna potrošnja podrazumeva jedno kolektivno iskustvo, ali ima veliku ulogu i u kreiranje identiteta pojedinca i grupe, te stoga mnoge funkcije kulturne potrošnje u digitalnoj sferi ostaju nerealizovane. S druge strane, digitalna sfera pruža prostranstva koja nadilaze prostor i sadržaj kulturnih ustanova lokalnog okruženja i otvara nove mogućnosti kreiranja identiteta u sajber prostoru, te su istraživanja kulturne potrošnje u digitalnoj sferi svakako izazov za budućnost.

Literatura

- Backović, V. i Toković, M. (2021). Uticaj pandemije kovida 19 na stil života pripadnika akademske zajednice u Beogradu. U Petrović M. (Ur.) *Izazovi u oblasti rada, porodice i stila života u kontekstu pandemije kovida 19 u Srbiji* (115–145). Beograd: Filozofski fakultet.
- Brown, J. (2003). Survey Metrics Ward off Problems. *Marketing News*, 17(24), 17–20.
- Chan, T. W. and Goldthorpe, J. (2010). Social Status and Cultural Consumption. In Chan, T. W. (ed.) *Social Status and Cultural Consumption* (1–28). New York: Cambridge University Press
- Cook, C., Heath F. and Russel L. T. (2000). A Meta-Analysis of Response Rates in Web- or Internet-Based Surveys. *Educational and Psychological Measurement*, 60(6), 821–836.
- Cohen, L., Manion, L. and Morrison, K. (2004). *Metode istraživanja u obrazovanju*. Zagreb: Naklada Slap.
- Cvetičanin, M. i Milankov, M. (2011). *Kulturne prakse građana Srbije*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Dillman, D. (2000). *Mail and Internet surveys: The total design method* (2nd ed.). New York: Wiley.
- De Man J., Campbell L., Tabana H. et al. (2021). The Pandemic of Online Research in times of COVID-19. *BMJ Open* 2021. 10.1136/ bmjopen-2020-043866

- Dragin, D. (2019). Pravo na kulturu ili pravo na razvoj kulturnih potreba. *Zbornik akademije umetnosti*, (7), 32–46.
- Đukić, V. (2010). *Država i kultura: studije savremene kulturne politike*. Beograd: Institut za pozorište, film, radio i televiziju, Fakultet dramskih umetnosti.
- Fajgelj, S. (2012). *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Forrest, E. (2003). *Internet Marketing Intelligence: Research Tools, Techniques, and Resources*. McGraw-Hill.
- Fricke, R. D. Jr. and Schonlau, M. (2002). Advantages and Disadvantages of Internet Research Surveys: Evidence from the Literature. *Field Methods*, 14(4), 347–367.
- Gay, R., Charlesworth, A. and Esen, R. (2007). *Online Marketing*. Oxford University Press.
- Evans, J. R. and Mathur, A. (2005). The value of online surveys. *Internet Research*, 15(2), 195–219.
- Kiesler, S. and Sproull, L. S. (1986). Response Effects in the Electronic survey. *The Public Opinion Quarterly*, 50(3), 402–413.
- Kittelson, M. (1995). An Assessment of the Response Rate Via the Postal Service and Email. *Health Values*, 18(2), 27–29.
- Lehmann, H. (2004). *Postdramsko kazalište*. Zagreb, Beograd: CDU, TKH.
- Matović, B. and Ovesni, K. (2021). Informisana saglasnost kao etičko pitanje onlajn-istraživanja – perspektiva ispitanika. *Inovacije u nastavi*, 34(3), 1–13.
- McDonald, H. and Adam, S. (2003). A Comparison of Online and Postal Data Collection Methods in Marketing Research. *Marketing Intelligence & Planning*, 21(2), 85–95.
- Molar, K. (2010). *Kulturni inženjering*. Beograd: Clío.
- Mrđa, S. i Milankov, M. (2020). *Kulturna participacija građana Srbije*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Pedersen, E. R., Neighbors, C., Tidwell, J. and Lostutter, T. W. (2011). Do Undergraduate Student Research Participants Read Psychological Research Consent Forms? Examining Memory Effects, Condition Effects, and Individual Differences. *Ethics & Behavior*, 21(4), 332–350. 10.1080/10508422.2011.585601
- Perrault, E. K. and Keating, D. M. (2018). Seeking Ways to Inform the Uninformed: Improving the Informed Consent Process in Online Social Science Research. *Journal of Empirical Research on Human Research Ethics*, 13(1), 50–60. 10.1177/1556264617738846
- Perrault, E. K. and Nazione, S. A. (2016). Informed Consent–Uninformed Participants: Shortcomings of Online Social Science Consent Forms and Recommendations for Improvement. *Journal of Empirical Research on Human Research Ethics*, 11(3), 274–280. 10.1177/1556264616654610
- Petrović, J. (2021). Održiva urbana mobilnost u kontekstu pandemije covid-19: primer Beograda. U Petrović M. (Ur.) *Izazovi u oblasti rada, porodice i stila života u kontekstu pandemije kovida 19 u Srbiji* (99–118). Beograd: Filozofski fakultet.

- Petrović, M. (2014). Prednosti i nedostaci onlajn istraživanja. *Marketing* 45(1), 63–74.
- Petrović, M. (2021). Gradovi i pandemija covid-19: primer Beograda. U U Petrović M. (Ur.) *Izazovi u oblasti rada, porodice i stila života u kontekstu pandemije kovida 19 u Srbiji* (81–99). Beograd: Filozofski fakultet.
- Porter, Stephen R. and Whitcomb M. (2007). Mixed-Mode Contacts In Web Surveys Paper: Paper is Not Necessarily Better. *Public Opinion Quarterly*, 71(4), 635–648. <https://doi.org/10.1093/poq/nfm038>
- Seničić, M. i Obradović, O. (2020). Pozorišni i filmski onlajn festivali: (ne) održivost digitalnog okupljanja u doba krize. *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, 169, 63–85.
- Socio-Economic Impact Assessment of Covid-19 to Cultural and Creative Sectors in Serbia*, UNESCO, Regional Bureau for Science and Culture in Europe, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Serbia Creates, Ministarstvo kulture i informisanja RS, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374798>
- Stojnić, A. (2010). Novomedijska slika i izvođačke umetnosti – vidovi interakcije. *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, 127, 287–304.
- Theiss, J. D., Hobbs, W. B., Giordano, P. J. and Brunson, O. M. (2014). Undergraduate consent form reading in relation to conscientiousness, procrastination, and the point-of-time effect. *Journal of Empirical Research on Human Research Ethics*, 9(3), 11–17. 10.1177/1556264614540593
- Todorović, A. L. (2017). *Diskurs novih tehnologija*. Beograd: Clio.
- Tse-Hua Shih and Xitao Fan. (2008). Comparing Response Rates from Web and Mail Surveys a MetaAnalysis. *Field Methods*, 20(3), 249–271.
- Truell, A. D. and Goss P. (2002). Business Education Leaders Compare E-mail and Regular Mail Survey Research. *The Journal of Technology Studies*, 28(1), 81–84.
- Trumbo, C. W. and Yun, G. W. (2000). Comparative Response to a Survey Executed by Post, E-mail, & Web Form. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 6(1). 10.1111/j.1083–6101.2000.tb00112.x
- Varnhagen, C. K., Gushta, M., Daniels, J., Peters, T. C., Parmar, N., Law, D., Hirsch, R., Takach, B. S. and Johnson, T. (2005). How Informed Is Online Informed Consent? *Ethics & Behavior*, 15(1), 37–48. 10.1207/s15327019eb1501

Internet sajtovi

- <https://www.danas.rs/kultura/virtuelno-ozivljavanje-kulture-u-srbiji-u-doba-korona-krize/>, 7.7. 2022.
- <https://www.danubeogradu.rs>, 9.7. 2022
- <https://datareportal.com/reports/digital-2022-global-overview-report>, 9.7. 2022.
- <https://www.slobodnaevropa.org/a/kultura-na-internetu/30499293.html>, 11.7. 2022.

Methodological challenges of online research: Cultural consumption research during the pandemic

Abstract: The aim of this paper is to present the methodological challenges of cultural consumption research during the pandemic COVID 19. Based on the methodological studies, the advantages and disadvantages of using online questionnaires in research will be highlighted, which will later be used for the analysis of the research „Changes in the way of life due to the pandemic: discourses and practices of employees at the University of Belgrade and the University of Arts in Belgrade“, conducted by the team of researchers of the Institute for Sociological Research – Faculty of Philosophy. A specific segment of the analysis will be dedicated to methodological challenges concerning the research of cultural consumption.

Key words: pandemic, online questioner, cultural consumption

Selena Špica¹

Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet u Beogradu
Laboratoire d'études de Genre et de Sexualité (LEGS), Paris

ISTRAŽIVANJA O SEKSUALNOSTI I INTIMNIM ODNOSIMA: OSVRT NA PERIOD PRE I TOKOM PANDEMIJE KOVIDA 19

Apstrakt: Ideja rada je da predstavi neke metodološke izazove u pogledu istraživanja o seksualnosti i intimnim odnosima, te da ukaže na pojedine olakšice u kontekstu tih istraživanja tokom pandemije kovida 19. Seksualnost i intimni odnosi nalaze se u kategoriji vrlo delikatnih tema, imajući u vidu da se odnose na pitanja duboke privatnosti, pa sama sociološka i psihološka istraživanja intimnih praksi sa sobom nose izvestan metodološki napor. Takođe, prilikom sagledavanja poteškoća i izazova pred kojima se nalaze istraživački timovi u ovom polju, treba imati na umu da je naučno ispitivanje seksualnosti uvek pitanje društvenog konteksta, te da se društvena realnost oštro prelama na domen istraživanja o seksualnosti i intimnih praksi. To se ogleda kako u postojanju institucionalnog okvira za istraživanje ovih tema, odnosno njegovom odsustvu, tako i u definisanju konkretnih istraživačkih problema. Namera ovog rada je da u različitim kontekstima problematizuje metodološki segment istraživanja intimnih praksi, referišući na kvalitativna istraživanja metodom dubinskih intervjuva, koje je autorka rada sprovela pre i tokom perioda pandemije kovida 19. Na taj način biće moguće uporediti istraživačko iskustvo stečeno u okolnostima istraživanja licem u lice na ovu temu s iskustvom u izmenjenoj istraživačkoj situaciji, u kojoj je metodom istraživanja ovladao onlajn format. U tom svetlu, skrenuće se pažnja na pogodnosti onlajn forme za istraživanja intimnih praksi u cilju ukazivanja na potencijal onlajn istraživanja za prevazilaženje određenih barijera koje se javljaju prilikom istraživanja licem u lice ovih i srodnih tema.

Ključne reči: seksualnost, intimni odnosi, metodologija, kovid 19

1 selena.radovic@f.bg.ac.rs

Uvod

Globalna pandemija kovida 19 promenila je naše svakodnevne rutine, ugrozila je život i zdravlje ljudi i uticala na mnoge društvene sektore: od zdravstvene zaštite i funkcionisanja postojećeg zdravstvenog sistema, preko promena u ekonomiji, usporavanja procesa proizvodnje, poremećaja u lancu snabdevanja i gubitaka u poslovanju i sektoru socijalnih usluga, do otkazivanja velikih društvenih i kulturnih događaja, te kompletnog fizičkog distanciranja. Vlade su nametnule različite vrste „vanrednih mera“ i ograničenja u društvenom životu, uključujući izolaciju, zabranu ili ukidanje društvenih okupljanja, sportskih i kulturnih događaja, kao i prekid rada škola i univerziteta (Ristić, Pajvančić-Cizelj and Čikić, 2020: 525). Studije fokusirane na srpsko društvo potvrdile su usporeno i otežano prilagođavanje na preduzete mere i kriznu društvenu situaciju. Neki od problema koji su se javili bili su, s jedne strane, povezani s nedostatkom pripremljenosti zajednice i institucionalne mreže na zdravstvenu krizu. S druge strane, zdravstveni nadzor i obaveza karantina predstavljali su nesigurno i novo stanje za većinu stanovnika, u kome je ograničeno zadovoljenje osnovnih ljudskih potreba (Pešić, 2020: 482–483), pa je i „pitanje zaustavljanja globalnog širenja virusa, ubrzo postalo ne samo zdravstveni, već i politički, ekonomski, pravni i socijalni problem“ (Pešić, 2020: 467).

Kada je reč o istraživanjima o efektima pandemije kovida 19 na partnerske i intimne odnose, obimnija istraživanja na ovu temu pretežno su bila bazirana na kvantitativnim podacima i odnosila su se uglavnom na implikacije virusa na seksualno i reproduktivno zdravlje ljudi (Li et al., 2020; Michielsen et al., 2020; Balzarini et al., 2021; Nadarzynski, 2021). Ta istraživanja su pokazala da se, u uslovima koji pojedincima uskraćuju mogućnost da se osećaju socijalno povezanim, mnogi mladi ljudi, zbog pandemije i mera samoizolacije, suočavaju s različitim problemima koji utiču na njihovo seksualno i reproduktivno zdravlje,² savetujući hitno formulisane strategije i smernica za zaštitu seksualnog i reproduktivnog zdravlja mladih (Radović, 2021: 34).

2 Primera radi, prema nalazima jedne od pomenutih studija, 22% ispitanika prijavilo je smanjenje seksualne želje; 41% njih je iskusilo smanjenje intenziteta seksualnih odnosa; 30% je prijavilo povećanje učestalosti masturbacije, a 31% njih je prijavilo pogoršanje partnerskih odnosa tokom pandemije (Li et al., 2020). Rezultati druge studije, u vezi s karakteristikama seksualne želje za vreme pandemijske krize, sugerišu da su socijalna izolacija i stres koji proističu iz pandemije u dvostrukoj interakciji sa seksualnom željom: na početku pandemije primetan je rast želje za seksom, dok u kasnijim fazama pandemije ona opada, povezujući se s depresivnim simptomima (Balzarini et al., 2021).

U poglavljima koja predstoje biće reči najpre o važnosti sagledavanja višeslojnog upliva društvenog konteksta u naučna ispitivanja seksualnosti; zatim o metodološkim teškoćama u prikupljanju verodostojnih podataka na ovu temu, te prednostima kvalitativnih istraživanja i metoda dubinskog intervjua za dobijanje sadržajne iskustvene građe o toj temi; i, konačno, u uporednoj perspektivi pre i tokom perioda pandemije, biće problematizovana valjanost korišćenih istraživačkih tehnika tokom istraživanja seksualnosti i intimnih odnosa u našem društvu.

Kontekstualni okvir istraživanja o seksualnosti

Problematika seksualnosti i intimnih odnosa nalazi se u korpusu osetljivih tema u pogledu više aspekata, budući da se odnosi na pitanja društvenih tabua i duboke privatnosti, što potvrđuje i znatno kasniji upliv ove problematike u akademsko i naučno-istraživačko polje (Sagarin, 1971; Foucault, 1990; Sagarin, 2002; Moon, 2008). Zanimljivo je da tek početkom 19. veka seks ulazi u žižu akademskog interesovanja i od tada seksualno ponašanje ljudi postaje predmet mnogih disciplina: medicine, pedagogije, psihijatrije, demografije, kriminologije, epidemiologije i psihoanalize. Ipak, kada je reč o konkretno sociološkoj perspektivi u razumevanju ovih fenomena, sociološka elaboracija seksualnosti pripada novijim istraživačkim praksama, pa se sociološki interes za ovo problemsko polje rađa (tek) tokom 20. veka (Filipović, 2017: 223). Tome je doprinela teorijska i institucionalna dominacija seksologije, medicine, biologije, psihijatrije i srodnih disciplina, koja je dovela do toga da „u periodu od darvinovske revolucije do Drugog svetskog rata nije postojala nikakva sociologija seksualnosti (Sagarin, 1971: 284). Prema rečima Filipovića, „sociološki diskurs seksualnosti obrazuje se kao posledica modernih (unutar)naučnih pregiba zapadne kulture, ali i na marginama delovanja društvenopolitičkih pokreta za oslobođenje“ (Filipović, 2017: 227). To je period kada eskalira proces seksualne liberalizacije (počevši od Kinsijevih istraživanja seksualnog ponašanja ljudi [*Alfred Kinsey*, 1948], preko seksualne revolucije iz 1968. godine) i u istom duhu se intenziviraju promene, a ujedno se konstituiše i sociologija seksualnosti kao zasebna naučna disciplina.³

3 Treba naglasiti i da je sociološki interes za telesne i seksualne prakse utemeljen, pre svega, u konceptu seksualnosti kao društvenoj činjenici, odnosno *tipu društvenog konstrukta tesno povezanog s kulturnim značenjima* (Stajin, 2002: 173, podvukla S. Š.). Na drugoj strani, sociologija seksualnosti kao zasebna disciplina (pre)ispituje određene dimenzije seksualnog ponašanja. Međutim, u ovom trenutku ne postoji saglasnost naučne zajednice u vezi s interpretacijom seksualnog ponašanja. No, smatra Filipović, to što (trenutno) ne postoji saglasnost naučne zajednice u vezi s interpretacijom

U delu teksta koji sledi biće prikazano kako funkcioniše sociološki diskurs o seksualnosti u nekim zapadnim društvima i u našem društvu, s ciljem da se pokaže kako se društvena realnost prelama na domen ovih istraživanja proizvedeći metodološki napor koji se očitava na više nivoa, čime se pokazuje i kako je konkretno strukturisan diskurs seksualnosti u društvenim praksama i institucijama u ovim društvima.

Kako je naučno ispitivanje seksualnosti i intimnih odnosa uvek pitanje društvenog konteksta, ono ne podrazumeva isključivo ispitivanje ponašanja, već uključuje i društvene norme i vrednosti, što posledično utiče na samo istraživanje: ispoljava se kroz prisustvo jasnog institucionalnog okvira za realizaciju ovakvih istraživanja, odnosno nepostojanje takvog okvira, ali i kroz definisanje određenih istraživačkih pitanja i formulaciju i strukturisanje pojedinačnih upitnika. Kada je reč o obuhvatnim nacionalnim studijama o seksualnom ponašanju odraslih, ovde ću predstaviti primere zapadnih društava koji na različite načine potkrepljuju iznetu tvrdnju o snažnom uticaju društvenog konteksta na naučna istraživanja seksualnosti i intimnih odnosa.

Iako je empirijsko ispitivanje seksualnosti pokrenuto 1940-ih s Kinsijem (Kinsey et al., 1948),⁴ prvo *nacionalno* istraživanje seksualnog ponašanja u SAD započeto je krajem 80-ih kao Vladina inicijativa Nacionalnog instituta za zdravlje dece i ljudski razvoj i osmišljeno je kao deo odgovora nauke i javnog zdravlja na krizu uzrokovanu epidemijom AIDS-a. Međutim, zbog žestokih političkih borbi u Regan-Buš eri i intelektualnih previranja u dizajniranju studije, došlo je do ukidanja saveznog finansiranja američkog istraživanja seksualnog ponašanja (*National Health and Social Life Survey* [NHSLs], 1992) (Laumann et al., 1994). Slično ovoj situaciji, Vlada Margaret Tačer otkazala je finansiranje britanske ankete o seksualnom ponašanju (*National Survey of Sexual Attitudes and Lifestyles* [NATSAL] 1990) (Johnson et al., 1994), pa su obe studije završene uz pomoć sredstava iz privatnih fondacija. U Francuskoj pak, manje politički ostrašćena atmosfera po pitanju tema o seksualnosti omogućila je podršku

seksualnog ponašanja u datoj istorijskoj sekvenci nije znak teorijske slabosti ili pak preimućstva jedne ili druge intelektualne pozicije/discipline, već je pre znak i *pokazatelj funkcionisanja samog diskursa*, kao načina na koji je znanje strukturisano u konkretnim društvenim praksama/institucijama (Filipović, 2017: 223, podvukla S. Š.).

4 Kao izumitelj empirijskih istraživanja seksualnosti, 1947. je osnovao Kinsijev institut pri Univerzitetu Indijana (*Kinsey Institute for Research in Sex, Gender, and Reproduction*). Napisao je dve knjige o ljudskoj seksualnosti – jednu o muškarcima i jednu o ženama (poznatije kao „Kinsijevi izveštaji“), na osnovu istraživanja metodom dubinskih intervjua, na uzorcima između pet i šest hiljada ispitanika/ca. Pitanja u intervjuima su obuhvatala raznovrsne teme: od seksualnog razvoja, samozadovoljavanja, noćnih seksualnih snova, orgazama, homoseksualnog ponašanja, do seksualnih kontakata sa životinjama (Kinsey et al., 1948, 1953).

Vlade i javno finansiranje za više nacionalnih istraživanja o seksualnom ponašanju.⁵ Ovi događaji nam potvrđuju da naučno proučavanje seksualnosti nikada nije odvojeno od širih društvenih i kulturnih tokova i političkih debata (Michaels et Giami, 1999: 401).

Najzad, kada je reč o srpskom društvu i kontekstu malobrojnih i relativno mladih socioloških istraživanja na temu seksualnog ponašanja i intimnih odnosa, treba spomenuti dva istraživanja Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, obuhvatnija u pogledu veličine uzorka, koja uključuju ove teme, premda im one nisu bile u fokusu istraživanja. Predmet jednog od njih (2008) bile su savremene porodice u Srbiji. Ispitivane su ključne dimenzije bračno-partnerskih odnosa, a u vezi s ispitivanjem intimnosti korišćene su dimenzije: seksualnost, interakcije, autoritet, zadovoljstvo odnosom i ponašanje u konfliktnim situacijama (Bobić, 2010). Kasnije istraživanje, fokusirano na populaciju žena, imalo je za cilj da ispita kako se u iskustvima žena sintetišu moderna medicinska znanja, tradicionalni obrasci normiranja reproduktivnosti i seksualnosti, te da li preovladava tradicionalan, moderan ili hibridan tip seksualnog i reproduktivnog ponašanja i socijalizacije (Sekulić, 2015: 64).⁶

Napomenuto je da se složenost normativno-vrednosnog konteksta istraživanja fenomenologije seksualnosti prelama i na pitanje metodologije. U slučaju Srbije, ta složenost je, moglo bi se reći, dvoslojna, što potvrđuje i skroman broj kako socioloških tako i psiholoških i antropoloških istraživanja na ovu temu, uprkos relativno dugoj istraživačkoj tradiciji u društvenim naukama i istraživačkim centrima na našem prostoru.⁷

5 Prva nacionalna studija sprovedena je 1972. godine (*Rapport sur le comportement sexuel des Francais I* „Izveštaj o seksualnom ponašanju Francuza“) u kontekstu razvitka oralnih kontraceptiva i seksualnog obrazovanja u kasnim 1960-im (Simon et al., 1972). Nakon ovoga je 1991. realizovano istraživanje ACSF (*Analyse du comportement sexuel en France I* „Analiza seksualnog ponašanja u Francuskoj“), dizajnirano u jeku epidemije AIDS-a, takođe kao deo odgovora nauke i javnog zdravlja na krizu (Spira, Bajos and ACSF Group, 1994). Naredno je CSF istraživanje iz 2006. (*Contexte de la Sexualité en France I* „Kontekst seksualnosti u Francuskoj“), realizovano u kontekstu društva koje se dinamično menjalo u domenu porodičnih struktura (povećanje bračne pokretljivosti) sa sve većim zahtevima za rodnom ravnopravnošću (Bajos et Bozon, 2008). Pomenuta istraživanja su kvantitativna i pretežno *sociološka* (imajući u vidu dimenzije i karakteristike pitanja), iako su timovi bili multidisciplinarni.

6 Ova istraživanja pokazala su prisustvo procesa individualizacije intimnosti u brojnim praksama parova (prvo istraživanje), ali su potvrdila i neku vrstu „zaglavljenoosti“ između tradicionalizma i individualizma (Bobić, 2010: 144). To nam pokazuje da ipak postoji jedna posebna ravan društvene stvarnosti (ni naglašeno moderna, ni u potpunosti tradicionalna), u kojoj se ukrštaju društvene vrednosti, norme i političke strategije (Sekulić, 2015: 76).

7 Ovde svakako treba spomenuti i aktivnosti Centra za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Nišu. Njihov multidisciplinarni tim je, reagujući na nagoveštaje pro-

Pored prikazanih opsežnijih istraživanja, prisutno je i par socioloških istraživanja na uzorcima manjeg obima, nastalih kao rezultat rada na manjim projektima i doktorskim disertacijama.⁸ Na ovom mestu valja pomenuti i nekoliko istraživanja o seksualnim praksama mladih ljudi autorke ovog teksta, sprovedenih pre perioda pandemije, ali i tokom nje.⁹ Detaljnije odlike svakog od njih biće opisane u poglavlju *Istraživanja o seksualnosti i intimnim odnosima: period pre pandemije i period tokom pandemije*, koje se bavi metodološkim problemima prilikom istraživanja seksualnosti i intimnih odnosa u našem društvu.

S obzirom na to da se tematika seksualnosti i intimnih praksi odnosi na sferu privatnosti, koja se često *sakriva* ili se *predstavlja u socijalno prihvatljivom maniru*, treba imati na umu i mnoge izazove koji se odnose kako na prikupljanje podataka tako i na razumevanje odgovora ispitanika i interpretaciju nalaza. Poglavlje koje sledi posvećeno je konkretnim metodološkim teškoćama koje se javljaju prilikom ispitivanja seksualnog ponašanja i intimnih praksi.

blematičnog seksualnog ponašanja studenata, organizovao prvi naučni simpozijum na temu rizičnog seksualnog ponašanja niških studenata i njihovog iskustva s narkoticima. Budući da je prikupljena bogata empirijska evidencija o kvalitetu i kvantitetu seksualnih odnosa niške omladine, publikovan je i zbornik radova „Studenti, seks i droga: Rizično seksualno ponašanje studenata Univerziteta u Nišu i njihova iskustva sa narkoticima“ (Stefanović Stanojević, 2011: 9).

- 8 Jedno je doktorsko istraživanje Mirjane Bobić iz 2003. na temu „Tranzicija partnerstva – studija slučaja u Beogradu“, u kojem su u dubinskim intervjuima obuhvaćena i pitanja vezana za seksualne prakse. Drugo je doktorsko istraživanje Saduše Redžić (disertacija odbranjena 2013) o stavovima studenata Niškog univerziteta o polnom moralu, a dubinskim intervjuima prikupljeni su podaci o pojedinim aspektima polnih odnosa – povezanosti seksa, ljubavi i reprodukcije, apstinenciji i promiskuitetu, iniciranju polnog zblizavanja, heteroseksualnim i homoseksualnim odnosima, i prostituciji (Redžić, 2018: 113).
- 9 Radi se 1) o istraživanju o seksualnom ponašanju mladih ljudi u Srbiji, u kom su, za potrebe doktorske disertacije, dubinskim intervjuima ispitivane intimne prakse u rodnoj perspektivi (kraj 2019 –); zatim 2) o sličnom uporednom projektu (kraj 2020. – početak 2021) u okviru istraživačkog rada pri Laboratoriji za studije roda i seksualnost u Parizu (*Laboratoire d'études de Genre et de Sexualité* [u daljem tekstu LEGS]), s terenskim radom u Beogradu; kao i 3) o istraživanju „Bliskost i intimni odnosi u doba pandemije: prakse i diskursi – primer Srbije“ (prva polovina 2021) u sklopu projekta *Čovek i društvo za vreme krize (2021)* Filozofskog fakulteta u Beogradu. Kriterijum za definisanje uzorka u kategoriji „mladih ljudi“ bilo je pohađanje studija: u svim istraživanjima uzorak su činili studenti i studentkinje Univerziteta u Beogradu, srpske nacionalnosti, heteroseksualne orijentacije. Preduslov za učešće u istraživanjima bilo je iskustvo seksualnog odnosa. Sva istraživanja su rađena na srpskom jeziku i sve intervjuje je vodila lično autorka. Razgovori su bili digitalno snimljeni (zvučni zapis), uz prethodnu saglasnost učesnika.

Metodološki izazovi u kontekstu istraživanja o seksualnosti i intimnim odnosima

Višegodišnje istraživačko iskustvo je pokazalo da kvalitativna istraživanja bolje odgovaraju na zahteve analize kontekstualno osetljivih fenomena, poput fenomena u središtu ovog rada (Tolman and Szalacha, 1999; Tolman, 2000; Tolman et al., 2003; Crawford and Popp, 2003; Selaland Ehrhardt, 2003; Dworkin and O'Sullivan, 2005; Bay-Chengand Eliseo Arras, 2008; Maxwell, 2007; Mitchell et al., 2007). Primera radi, u iscrpnom pregledu dvodecenijskog istraživanja dvostrukih heteroseksualnih standarda,¹⁰ Kroford i Pop (Crawford and Popp, 2003) istakli su pogodnosti i pojedine manjkavosti kvalitativnih metoda korišćenih u istraživanjima heteroseksualnih dvostrukih standarda. Akcenat su stavili na prednosti *metoda otvorenog tipa*, specifično *etnografskog pristupa*, *(individualnih) dubinskih intervjua* i *fokus grupa*, tvrdeći da ovi metodi istraživanja imaju potencijal da pokažu dinamičke aspekte mnogih kontekstualno osetljivih fenomena.¹¹ Međutim, polazeći od premise da jezik istovremeno odražava i pojačava društvenu stvarnost, kao i da je izbor jezika metodološki ključan i naročito važan aspekt svake metode istraživanja stavova i osetljivih tema, isti autori tvrde da ovaj tip istraživanja može vrlo izvesno, iako suptilnije, da nametne konceptualne i lingvističke šeme samih istraživača (Crawford and Popp, 2003: 21, 14–15). Zato se zahteva obazriva priprema uoči koncipiranja istraživačkog instrumenta i odabira pojmovnog aparata, kao i visoka obučenost za rad istraživača i razvijanje odnosa poverenja.

Osim toga, situiranost teme seksualnosti u domen privatnosti, koja se neretko predstavlja u društveno prihvatljivom svetlu, jednako utiče kako na verovatnoću dobijanja nepouzdatih odgovora tako i na rizik od neadekvatne interpretacije dobijenih nalaza. Kako navode Mičel i saradnici

10 Dvostruki heteroseksualni standardi utiču na istrajnost rodno-diferencirane vizure seksualnosti i poreklo razlika između muškaraca i žena pronalaze u prirodi. To implicira percepciju prema kojoj muškarci imaju (prirodno) nekontrolisanu seksualnu želju, za razliku od žena, a „regularni“ seksualni odnos podrazumeva aktivne muškarce koji zadovoljavaju pasivne žene, ali u cilju zadovoljenja sopstvenih prirodnih nagona. Ženska seksualnost, s druge strane, definiše se u pronalaženju ispunjenja kroz zadovoljavanje muških potreba. Prema ovoj percepciji, žene treba da budu poželjne (za muškarce), imaju slab seksualni nagon, preferiraju seks u odnosima koji podrazumevaju emocionalnu bliskost, žele posvećenost i monogamiju i, ukoliko su manje seksualno iskusne, više su cenjene (Holland et al., 1994: 29; Masters et al., 2013: 411).

11 U slučaju dvostrukih heteroseksualnih standarda, ovi metodi pokazuju kako se dvostruki standardi prenose u interakcijama i kako se aktivno koriste kao sredstvo društvene kontrole za oba pola (Crawford and Popp, 2003: 22).

(Mitchell et al., 2007), postoji niz razloga zbog kojih je izazovno postizanje validnosti kod izveštavanja o seksualnom ponašanju. S tim u vezi, pitanje koje se često postavlja u kontekstu istraživanja seksualnih praksi jeste: „Da li ljudi govore istinu?“, a u traženju odgovora na njega, smatraju oni, fokus ne treba da bude na izvoru nepouzdanih, netačnih ili nedоследnih odgovora, već na modalitetima posredstvom kojih se učesnicima može pomoći kako bi pružili iskrene i tačne iskaze o svom seksualnom iskustvu (Mitchell et al., 2007: 520–521). Napominju da postoji zabeležena pristrasnost prilikom izveštavanja o ponašanjima koja se smatraju društveno poželjnijim, kao i odgovarajuća tendencija da se izbegavaju iskazi koji mogu da izazovu emocionalni stres (poput stida, kajanja ili sramote). Takođe, postoje zapažene rodne razlike dokumentovane u izveštavanju o brojnosti seksualnih partnera tokom života, a taj nesklad se objašnjava različitim „računovodstvenim strategijama“ koje imaju muškarci i žene: žene najčešće koriste strategiju nabiranja (u smislu specificiranja svakog pojedinačnog partnera), dok su muškarci skloniji grubom procenivanju broja partnerki.

U nastojanju da minimiziraju ove izvore pristrasnosti, isti autori su analizirali faktore koji mogu da doprinesu verodostojnijem otkrivanju podataka u dubinskim intervjuima. U predstavljanju nalaza studije o razvoju drugog NATSAL istraživanja,¹² pokazali su da faktori poput *legitimiteta istraživanja* i *posvećenosti ciljevima istraživanja*, *uveravanja o poverljivosti*, *odnosa između istraživača i učesnika* i *percepcije terapeutske koristi prilikom razgovora o ovim temama* mogu značajno da olakšaju istraživački proces i pomognu u otkrivanju podataka o osetljivim temama (Mitchell et al., 2007: 519). U listanju činioaca koji utiču na motivaciju učesnika da otkriju poverljive podatke o sebi, i uz prisutnu neprijatnost, izdvajaju se *osećaj posvećenosti istraživačkom procesu* i *verovanje u važnost iskrenosti* tokom učešća u istraživanju. Drugim rečima, pokazalo se da su osećaj lične odgovornosti u istraživačkom procesu i vera u legitimnost i značaj istraživanja nadjačali zabrinutost učesnika zbog načina na koji bi intervju-er mogao da interpretira njihove odgovore (Mitchell et al., 2007: 523). U podsticanju pouzdanih odgovora ističe se *i nedvosmislenost u vezi s procedurama poverljivosti*, budući da garancije o poverljivosti, kako na početku tako i tokom intervju-a, povećavaju lagodnost kod učesnika prilikom razgovora o osetljivim temama.

Sam format metode *dubinskog intervju-a* takođe pomaže da učesnici pruže istinite i opsežne odgovore. Pokazalo se da polustrukturisani i

12 Za potrebe ove studije koristili su se dubinski intervjui kako bi se istražila iskustva učesnika tokom popunjavanja pilot ankete o seksualnom ponašanju u razvojnoj fazi drugog po redu NATSAL istraživanja u Velikoj Britaniji.

nestrukturirani upitnici s otvorenim pitanjima pružaju više mogućnosti učesnicima da izraze autentičnost svog iskustva. Osim toga, ova forma ispitivanja i intervjuisanja omogućava da se dobiju i daju sva dopunska pojašnjenja. Više vremena je izdvojeno i za uvodne i završne faze intervjuja kako bi se objasnila studija u svim svojim aspektima, ali i tokom intervjuja – za „raslojavanje“ odgovora učesnika. Intervjuer može da zauzme aktivnu ulogu prema interpretacijama učesnika: ukoliko primeti neku nedoslednost u iskazu ili mišljenju, može da ukaže na nju, pa se kroz diskusiju može ustanoviti izvor te nedoslednosti. Isto tako, obezbeđivanje kvalitativnog (dubinskog) intervjuja zasniva se na pretpostavci o valjano provedenom vremenu intervjuera sa sagovornikom (i pre zvaničnog početka intervjuja i u završnici), s obzirom na to da se u pomenutoj postavci izgrađuje blizak odnos između intervjuera i sagovornika. Naposljetku, metod dubinskog intervjuja uključuje specifičan *pristup intervjuera i stil intervjuisanja*, pa se naglašava važnost neutralnosti u pristupu i izostajanje reagovanja intervjuera na odgovore učesnika prilikom razgovora. Posedovanje svojevrsnih veština u kvalitativnom intervjuisanju olakšava pružanje poverljivih informacija, imajući u vidu da uspeh dubinskog intervjuja zavisi od veštine intervjuera da navede učesnika da se „otvori“ i podeli osetljive informacije o svojim skrivenim iskustvima (Mitchell et al., 2007: 526–527). S tim u vezi, intervjuer može da zauzme različite uloge i time podstakne učesnika da prenese iskustvo iz druge pozicije, pružajući perspektivu iz više uglova (Krstić, 2020: 83).

Profesionalni pristup intervjuera očitava se u još jednom segmentu interakcije s učesnicima, a to je potencijalna *percepcija terapeutske koristi prilikom razgovora o osetljivim temama* (Mitchell et al., 2007: 527). Kako i Krstić dodaje, intervjuer može da aktivira i neku konkretnu socijalnu ulogu (u ovom slučaju terapeutsku), ne bi li na određeni način usmerio tok razgovora (Krstić, 2020: 83), a takav relacioni pristup karakteriše i sposobnost intervjuera da, poput veštog terapeuta, izbegne pristrasnosti (Tolman and Szalacha, 1999: 14). To podrazumeva stručnost intervjuera i spremnost da adekvatno reaguje u različitim situacijama (u kojima sagovornici mogu da postanu uznemireni zbog priča o svom iskustvu ili kada jednostavno žele više da razgovaraju o svojim iskustvima).¹³

Najzad, budući da se metod ne može odvojiti od predmeta istraživanja, kada je reč o teorijskom okviru koji se odnosi na seksualnost u užem smislu, u istraživanjima koja su u fokusu ovog rada sledi se *teorija seksual-*

13 Svi navedeni faktori pokazali su se kao podsticajni u olakšavanju istraživačkog procesa i otkrivanju podataka o osetljivim temama i u istraživanjima koja je sprovela autorka.

nih scenarija koju su razvili Ganon i Sajmon (Gagnon and Simon, 1973). Sledi se i svojevrstan pristup izvan „zapadnjačke“ vizure u ispitivanju seksualnosti (prisutne u većini postojećih radova na ovu temu), ne bi li se *uvažili uticaji različitih kulturnih i istorijskih tradicija u istraživanju seksualnosti i intimnosti* (Alarcão et al., 2015: 3, podvukla S. Š.), što je neophodno za razumevanje seksualnosti u društvima s istrajnim tradicionalnim rodnim ulogama, poput našeg. Primena teorije seksualnih scenarija čini se opravdanom, imajući u vidu da polazi od poučne perspektive, prema kojoj seksualnom ponašanju treba pristupiti kao *društvenom ponašanju* koje se može objasniti *jedino društvenim faktorima* (koji oblikuju i uslovljavaju to ponašanje). Prema autorima, seksualni scenariji predstavljaju personalizovane kognitivne šeme za definisanje seksualne stvarnosti, uobličene pod uticajem delovanja *kulturnih, interpersonalnih i intrapersonalnih faktora* (Gagnon and Simon, 1973).¹⁴ „Scenaristički pristup“, dakle, osim što se bavi značenjem seksualnog u društvenom životu (na kulturnom i interpersonalnom nivou), mora se baviti i realizacijom „seksualnog“ i zadovoljstvima koja „seksualno“ pruža individualnim akterima (intraprosihički nivo), s ciljem razumevanja *odnosa i veza između tri nivoa implementacije scenarija* (Simon and Gagnon, 2003: 495, podvukla S. Š.). Na kraju, treba napomenuti i da se učenje odnosi na „sve aspekte seksualnosti, uključujući percepciju i tumačenje fizioloških procesa povezanih sa uzbuđenjem, zadovoljstvom i orgazmom“ (Gagnon, 1990, navedeno prema Bozon et Giami, 1999: 70).¹⁵

Ovde treba objasniti i kako su seksualni scenariji povezani s rodom – oni se mogu posmatrati kao tačka interakcije između pojedinaca i struktura roda (Masters et al., 2013: 410). Ganon i Sajmon su u svojim prvim radovima istakli da rod, kao glavna dimenzija diferencijacije u seksualnom prilagođavanju ljudi, zauzima povlašćeno mesto u perspektivi seksualnih

14 Kako tvrde Sajmon i Ganon, scenariji su u osnovi metafora za *konceptualizaciju „proizvodnje“ ponašanja* u društvenom životu (Simon and Gagnon, 1984: 53, podvukla S.Š); da bi se ponašanje dogodilo, nešto nalik „pisanju scenarija“ mora da se manifestuje na tri pomenute ravni (videti Simon and Gagnon, 1986: 98–99; Gagnon and Simon, 1973: 114; Gagnon, 2004: 79).

15 U procesu učenja učimo da identifikujemo i vizuelizujemo potencijalne seksualne situacije, tj. kontekste koji uključuju očekivane elemente seksualnih scenarija – glumce, radnju, scenografiju – koji kao takvi kod pojedinca mogu stvoriti seksualno uzbuđenje. Ipak, autori ističu da teorija seksualnih scenarija nikada nije pretendovala na to da bude sveobuhvatna teorija ljudske seksualnosti, u smislu da pruža koherentno razumevanje svih oblika seksualnog ponašanja. Nasuprot tome, ideja je da se pruži konceptualni aparat koji može biti od koristi u ispitivanju „specifičnih obrazaca ponašanja uočenih u kontekstu sveprisutnih društvenih promena i istovremenih razmera individuacije“ (Simon and Gagnon, 2003: 496).

scenarija (Gagnon and Simon, 1973: 190).¹⁶ Ako posmatramo kulturni nivo, preovlađujući seksualni scenario je tradicionalan i izrazito je rodno diferenciran – propisuje specifične, često dijametralno suprotne pozicije za muškarce i žene (Masters et al., 2013: 410). Studije koje se bave uticajem tradicionalnih scenarija ispituju različite elemente – od odnosa tradicionalnih seksualnih scenarija i ponašanja (Byers, 1996; Flood and Pease, 2009), preko kvalitativne analize polustrukturisanih intervjua i podataka fokus grupa (Bay-Cheng and Eliseo Arras, 2008; Dworkin and O’Sullivan, 2005; Maxwell, 2007; Seal and Ehrhardt, 2003; Tolman, 2000; Tolman and Szalacha, 1999; Tolman et al., 2003), kodiranja i kvantitativne analize polustrukturiranih intervjua (Bay-Cheng, Robinson and Zucker, 2009; Tolman and Szalacha, 1999), do kvantitativnih analiza podataka ankete (Beadnell et al., 2008; Hinie et al., 1998; O’Sullivan and Byers, 1993; Santana et al., 2006).¹⁷

Na ovom mestu će, iz metodološke perspektive, biti prikazane studije koje se bave uticajem tradicionalnih seksualnih scenarija s namerom da utvrde mehanizme putem kojih mladi ljudi odgovaraju na rodno diferencirane seksualne scenarije na nivou kulture, prepoznajući i načine prevazilaženja neusaglašenosti između scenarija na nivou kulture i njihovih ličnih scenarija u emocionalnim odnosima.¹⁸ Jedna je kvalitativna studija o seksualnim iskustvima i vezama mladih seksualno aktivnih heteroseksualnih žena, a druga studija mešovityh metoda (engl. *mixed-methods study*) o mladim, seksualno aktivnim heteroseksualnim muškarcima i tome koliko su im prijemčive strategije bezbednog seksa (Masters et al., 2013).¹⁹

16 Shodno ovome, mogu se identifikovati tri glavna modaliteta pomoću kojih rod utiče na sve seksualne scenarije: kao okvir opštih dispozicija, kao smernica koja upućuje na međuljudsko ponašanje i kao nacrt za socijalizaciju diferenciranu na seksualnosti (Gagnon and Simon, 1973: 190).

17 Konkretnije, tradicionalni seksualni scenariji istraživani su u odnosu na *seksualnu inicijaciju* (Byers, 1996; Dworkin and O’Sullivan, 2005), *nezaštićeni vaginalni seks* (Santana et al., 2006), *upotrebu kondoma* (Hinie et al., 1998), *kontraceptivno ponašanje* (Hinie et al., 1998), *monogamiju* (Beadnell et al., 2008), *seksualnu prinudu* (Bay-Cheng and Eliseo-Arras, 2008; Byers, 1996; Tolman et al., 2003.) i *partnersko nasilje* (Flood and Pease, 2009; Santana et al., 2006; Tolman et al., 2003), navedeno prema Masters et al., 2013: 410, 411.

18 Sličan pristup primenljivan je i u istraživanjima koja su u fokusu ovog rada.

19 Stratifikovanim uzorkom obuhvaćeno je 18 srednje i visoko obrazovanih žena, starosti 18–25 godina, koje su barem jednom imale seksualni odnos s muškarcem, kao i 26 srednje i visoko obrazovanih muškaraca, iste starosti, koji su imali seksualni odnos sa ženom (u drugom istraživanju) iz jednog regiona u državi Vašington (SAD). Poziv učesnicima upućen je putem oglasa (na javnim lokacijama, u novinama, onlajn), a sve istraživačke procedure odobrio je etički odbor Univerziteta u Vašingtonu. Protokoli između muških i ženskih učesnika su se neznatno razlikovali, no, proizveli su

Vredan pomena je još jedan model dobre primene teorije seksualnih scenarija, ali na primeru društva s istrajnim tradicionalnim rodnom ulogama. Reč je o portugalskoj studiji kojoj je bio cilj da detektuje raznolikost odgovora na dominantne seksualne scenarije u Portugaliji identifikovanjem različitih frekvencija heteroseksualnih odnosa, različitih formi odnosa i različitih reprezentacija seksualnog zadovoljstva (Alarcão et al., 2015: 3).²⁰

Istraživanja o seksualnosti i intimnim odnosima: period pre pandemije i period tokom pandemije

U želji da se ispitaju rodno diferencirani seksualni scenariji s ciljem identifikovanja različitih interpretacija tradicionalnih seksualnih scenarija na nivou kulture kod mladih ljudi, u istraživanjima autorke teksta praćeno je kako se orijentišu pojedini elementi seksualnih scenarija sagovornika na interpersonalnom i interpsihičkom nivou, kroz njihovo pozicioniranje na liniji rodno diferenciranih trendova u pogledu seksualnosti u heteroseksualnom rodnom režimu. U skladu s navedenim premisama, koje se odnose na prednosti kvalitativnih metoda, kao i njihovim potencijalom da osvetle različite segmente kontekstualno osetljivih fenomena, u istraživanjima su se koristili polustrukturisani dubinski intervjui, uz etnografsko

uporedive podatke. Učesnicima je data mogućnost da izaberu pol intervjua (većina nije izrazila nikakvu preferenciju, ali oni koji jesu, opredelili su se za osobu ženskog pola), dok je sve učesnice intervjuisala rukovoditeljka istraživanja (Masters et al., 2013: 412). Kako bi se dobili narativi o seksualnom i romantičnom životu *učesnica*, u polustrukturisanim dubinskim intervjuiima koristile su se otvorene formulacije poput „Pričajte mi o vašoj trenutnoj situaciji u vezi sa seksualnim odnosima“, te „Na koji način ste stekli znanje o seksu i vezama?“, ali se govorilo i o pozitivnim i negativnim seksualnim iskustvima, uverenjima učesnica o tome kako se muškarci i žene ponašaju u seksualnim odnosima, kao i o strategijama bezbednog seksualnog odnosa. I u polustrukturisanim dubinskim intervjuiima *učesnici* su govorili o svojim iskustvima u tri različita konteksta seksualnih odnosa: kontekst (stabilnog) romantičnog partnerstva, kontekst neobavezne seksualne veze (s trajanjem) i kontekst jednokratnog seksualnog susreta, opisujući početak veze, jedan ili više seksualnih susreta, negativna seksualna iskustva, strategije bezbednog seksualnog odnosa, svoja osećanja i percepciju veze (Masters et al., 2013: 412).

- 20 Teorija seksualnih scenarija korišćena je u tumačenju podataka dobijenih dubinskim intervjuiima, koji se tiču *percepcije seksualnih iskustava Portugalaca, njihovih vizija zadovoljavajućeg seksualnog života, kao i funkcije seksa u njihovim životima*, i rezultirala je formulisanjem tipologije seksualnih iskustava i reprezentacija (videti Alarcão et al., 2015, 5). Sličnosti i razlike u odnosu na ove tipologije razmatrane su u tumačenju rezultata u istraživanju „Bliskost i intimni odnosi u doba pandemije: prakse i diskursi – primer Srbije“, u istoimenom tekstu (Radović, 2021), a o kom će, u vezi s problemima koji su predmet analize u radu, biti reči na kasnijim stranama.

posmatranje interakcija sa sagovornicima (Silverman, 2004), te sagledavanje grupne atmosfere i šireg društvenog miljea, da bi se „uhvatili“ svi elementi „scene“ u kojoj se nalaze intervjuer i sagovornici. U vezi s brojem učesnika, bilo je individualnih i grupnih intervjuja, dok je, prema tipu medija koji se primenjuje u intervjuisanju, korišćen intervju licem u lice, odnosno onlajn, kompjuterski posredovan format intervjuisanja, kada je usledila pandemija. Kako bi se uporedili istraživačko iskustvo, procedure i saznanja u vezi s istraživanjima o seksualnim praksama mladih ljudi u Srbiji, u nastavku sledi njihov detaljniji opis, počevši od istraživanja pre pandemije, koja su nastavljena istraživanjima tokom pandemije, ne bi li se napravilo poređenje tehničkih i analitičkih aspekata istraživačkog rada u različitim periodima. U težnji da se objedine mnogostruki segmenti seksualnosti učesnika i učesnica, u razgovorima su pokrivena raznovrsne teme: od percepcije kvaliteta seksualnog života, preko seksualnog zadovoljstva (naročito ženskog seksualnog zadovoljstva), seksualne želje, ideala i seksualnih fantazija, konzumiranja pornografije i samozadovoljavanja, do percepcije dvostrukih heteroseksualnih standarda i pitanja seksualnog obrazovanja, čime je obuhvaćeno više elemenata seksualnih scenarija na interpersonalnom i intrapsihičkom nivou.

Razgovori pre izbijanja pandemije

U istraživanju o seksualnom ponašanju mladih ljudi u Srbiji, gde su za potrebe doktorske disertacije dubinskim intervjuima ispitivane intimne prakse u rodnoj perspektivi, jedan deo intervjuja – u prvoj fazi – realizovan je *licem u lice*, pre izbijanja pandemije (krajem 2019). Kvotni uzorak je u ovoj etapi istraživanja predviđao razgovore s 12 sagovornika – studenata i studentkinja prirodnih i društvenih nauka Univerziteta u Beogradu starosti 19–23 godina, koji žive na teritoriji grada Beograda, i ravnomernu raspodelu prema polu.²¹ Učesnici su birani lancem preporuka (engl. *chain referral sampling*, videti Heckathorn, 2002), prvobitno zadovoljivši navedene kriterijume. Razgovori su trajali od 45 do 75 minuta.²²

U izlaganju koje sledi biće ukratko opisani metodološki aspekti koji su bili izazovni prilikom razgovora licem u lice. Reč je, naime, o evidentnoj

21 U svim fazama istraživačkog rada za potrebe doktorske disertacije koji se pominju u ovom tekstu (tri faze), vođeni su *individualni* razgovori sa (po) 12 sagovornika (biranih na isti način, s istim kvotama).

22 U trenutku istraživanja, trećina sagovornika i sagovornica je bila u stabilnoj romantičnoj vezi, dok je dve trećine bilo u neobaveznim odnosima koji su uključivali povremene ili stalne susrete seksualnog karaktera, ili su bili sami. Tip odnosa u kojem su sagovornici/e nije uticao na razlike u davanju odgovora.

suzdržanosti učesnika u razgovorima o intimnim temama (koja je varirala i u zavisnosti od konkretnih pitanja), a koja *de facto* ukazuje na metodološke teškoće pri ovim istraživanjima, kao i o ulozi pola intervjuerke u dinamici razgovora i načinu prikupljanja podataka. Bez obzira na to što su sagovornicima i sagovornicama unapred predstavljene tema i dimenzije koje će se ispitivati, već na samom početku razgovora pokazalo se da su neverbalna komunikacija i govor tela većine *sagovornika* (i poneke sagovornice) sugerisali da se u izvesnoj meri srame. Budući da se isti fenomen veće sramežljivosti sagovornika (muškog pola) javio i u kasnijim istraživanjima, mogao bi se delom objasniti time što je razgovore o delikatnim temama vodila lično *autorka* istraživanja (osoba ženskog pola), što je sagovornike, verujem, sputavalo da budu slobodniji u opisivanju svog seksualnog iskustva i određenih aspekata svog seksualnog identiteta. Kod sagovornica se, s druge strane, sramežljivost u najvećoj meri pokazala prilikom govora o ženskom seksualnom zadovoljstvu.

Pogledom na zbirne odgovore i reakcije sagovornika/ca, uočava se da skreću pažnju na određene rodno diferencirane trendove u reakcijama i diskursu o seksualnosti.²³ Ti trendovi, osim što upozoravaju na značajne razlike u diskursima o seksualnosti (i reakcijama) mladića i devojaka, pružaju i smernice za razrešenje nekih metodoloških dilema i revidiranje pristupa u daljim istraživanjima. Ukazujući na *rodno specifičan karakter* istraživanja seksualnosti i intimnih odnosa, uočeni trendovi u diskursu o seksualnosti i reakcijama sagovornika/ca bili su mi indikativni za redefinisavanje istraživačkog pristupa jer govore s kojim pitanjima i temama je plodonosnije prići *sagovornicima*, s kojim *sagovornicama* i na koji način, imajući u vidu da je, kako se pokazalo, rodno diferenciran i sâm metodološki pristup kod istraživanja o seksualnosti, što potkrepljuje i navedena argumentacija o uticaju pola intervjuerke na istraživački proces.

23 Moglo bi se reći da se u iskazima devojaka prepoznaje, na jednom polu, pozicioniranje mesta ženske seksualnosti u domenu brige o zdravlju i telesnosti, te, u izvesnom smislu, *vezivanje seksualnosti za emocionalnost i odnose koji impliciraju emocionalnu bliskost*, bez usmerivanja ka (ženskom) zadovoljstvu, dok se (ali za svega par sagovornica), na drugom polu, prepoznaje fokus na zadovoljenju ličnih potreba. Ovo je pokazalo da su kod najvećeg broja sagovornica seksualni scenariji ipak *tradicionalno rodno dihotomizovani*. U iskazima mladića, s druge strane, kod velikog broja je očigledno postojanje dvostrukih heteroseksualnih standarda koji definišu njihovu percepciju muške i ženske seksualnosti: ženska seksualnost se *vezuje za afektivnost i „emotivne veze“*, dok se muška seksualnost uglavnom posmatra *u funkciji zadovoljenja prirodnih fizioloških potreba*, što takođe potvrđuje da su kod najvećeg broja njih seksualni scenariji *tradicionalno rodno dihotomizovani*. Svesna činjenice da se dobijeni nalazi odnose isključivo na uzorak ispitivanih mladih ljudi, sumiranje zaključaka poslužilo mi je kao putokaz za modifikovanje pristupa u kasnijim istraživanjima, bez pretenzija ka uopštavanjima.

Razgovori nakon izbijanja pandemije

Druga faza razgovora u okviru doktorskog istraživanja nastupila je u periodu koji je u potpunosti bio uobličen uticajima pandemije kovida 19 (prva polovina 2020) na svim društvenim nivoima, a posledice su se reflektovale i na metodološke procedure. U izmenjenoj istraživačkoj situaciji, metodom istraživanja je ovladao onlajn format, uz sve veću ulogu kompjuterski posredovanih istraživanja. Kada je reč o istraživanjima delikatnih tema, u literaturi se može naći dosta građe koja upućuje na upotrebu kompjuterskih tehnologija za poboljšanje preciznog izveštavanja kod osetljivih pitanja (Johnston and Walton 1995, Couper and Rowe 1996, Campanelli 1997, Johnson et al., 2001).²⁴ Studije koje se bave uticajem kompjuterski posredovanih istraživanja na kvalitet izveštavanja o intimnim temama dokazuju da korišćenje onlajn formata intervjua rezultira poboljšanjem izveštavanja (u smislu doslednosti i konzistentnosti iznetih odgovora), kao i smanjenjem broja pitanja na koja se propušta odgovor (Johnson et al., 2001: 111), uz verovanje da su odgovori ispitanika „sigurniji“ unutar računara u odnosu na pisani upitnik ili intervju licem u lice (Johnston and Walton, 1995: 304). Međutim, tokom ovih kompjuterski posredovanih istraživanja, *nije postojala direktna komunikacija s istraživačem/intervjuerom*, za razliku od tehnološki posredovanih istraživanja autorke, što ove dve forme kompjuterski podržanih istraživanja umnogome razlikuje, pa nije moguće praviti direktna poređenja metodoloških aspekata ovih istraživanja.

Svoje razgovore u drugoj fazi ispitivanja – kao i u narednim fazama, kada, zbog mera izolacije, nije bilo moguće postupati drugačije – realizovala sam *korišćenjem platformi za virtuelnu interakciju* (prevažodno Zoom aplikacije).²⁵ Za razliku od pomenutih studija u vezi s tehnološki posredovanim istraživanjima, aktuelno istraživanje je uključilo i direktnu komunikaciju s istraživačem/intervjuerom, a, u najvećem broju slučajeva, podrazumevalo je i *vizuelnu interakciju* (aktiviranjem kamere tokom

24 U tom smislu, najviše pažnje je posvećeno efektima kompjuterski posredovanih programa ličnog intervjuisanja (engl. *Computer assisted self-interview*, u daljem tekstu CASI), dizajniranih da povećaju privatnost intervjua koji se odnose na delikatne teme, uz pretpostavku da je u razgovorima koji traže osetljivije informacije veća verovatnoća da će ljudi reći istinu koristeći kompjuter nego druge oblike izveštavanja (pisani upitnik ili intervju licem u lice). Tokom ovog intervjua, ispitanik se nalazi na kompjuterskom terminalu i odgovara na pitanja, koja kompjuter može ispitaniku da „čita naglas“ (preko ugrađenog zvučnika ili preko slušalica), ili koja mogu da budu prikazana na ekranu monitora, pa ispitanik odgovara koristeći tastaturu, posebno označene tastere, miša ili ekran osetljiv na dodir (Johnston and Walton 1995: 304, Mitchell et al., 2007: 521).

25 I ovi razgovori su trajali od 45 do 75 minuta.

trajanja razgovora). Ipak, treba naglasiti da, osim okvira u koji se smešta konkretna istraživačka tehnika tokom perioda pandemije (onlajn kontekst nasuprot istraživanjima licem u lice), promene u metodološkom pogledu, izuzev efekata onlajn okvira na ova istraživanja, nisu bile značajne.²⁶ Uprkos tome što promene u metodološkom smislu nisu bile radikalne, sama adaptacija metodološkog okvira istraživanja na pandemijsku situaciju i mere izolacije donela je boljitak koji se odrazio i na metodološke procedure. U tekstu koji predstoji videćemo koje prednosti pruža „novoformirani model“ kompjuterski podržanog istraživanja u razgovorima o osetljivim temama.

Druga faza razgovora u okviru doktorskog istraživanja, koja je bila u onlajn formatu,²⁷ pokazala je da su ispitivani mladići znatno ležernije razgovarali, opisujući različite aspekte svog seksualnog iskustva, kao i dileme i nedoumice u pogledu (ne)razumevanja nekih segmenata (u diskursu) o ženskoj seksualnosti, ali i dalje uz izvesnu razliku u poređenju s ležernijim svedočenjima devojaka. Na drugoj strani, tokom ovih razgovora, devojke iz uzorka su nesputano govorile o seksualnom zadovoljstvu i različitim iskustvima u kojima njihove seksualne želje jesu, odnosno nisu bile zadovoljene, o konzumiranju pornografije, pa čak i o samozadovoljavanju. Štaviše, iako su gotovo svi učesnici i učesnice aktivirali kameru tokom intervjua, devojke su posebno naglasile da je daleko spontanije ukoliko postoji *vizuelni kontakt* prilikom razgovora o delikatnim temama, dodajući: „prirodnije je da se vidimo kada već pričamo o seksu“, te „lakše mi je da se gledamo dok delim svoju intimu“ – i sve do jedne su imale uključenu kameru.

Kada je reč o uticaju pola intervjuerke na istraživanje, u razgovorima s *mladićima*, činilo se pak da tokom kompjuterski posredovanog istraživanja pol intervjuerke manje utiče na dinamiku razgovora i karakter odgovora od samog onlajn formata razgovora. Drugim rečima,

26 Isto tako, pandemijska situacija nije uticala ni na teorijski okvir i dimenzije kod predstavljenih istraživanja za potrebe doktorske disertacije, ali jeste uticala *na koncipiranje vodiča za razgovor i odabir ispitivanih dimenzija* u kasnijem istraživanju, „Bliškost i intimni odnosi u doba pandemije: prakse i diskursi – primer Srbije“, u sklopu projekta *Čovek i društvo za vreme krize (2021)* Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

27 Primenom saznanja u vezi s istraživačkim procedurama iz prethodne faze razgovora, u drugoj fazi sam, *koristeći rodno diferenciran pristup* u intervjuiima, u velikoj meri pokušala da proširim pitanja i dimenzijama koje se odnose na duboku intimnost. Stoga je, u nameri da se prodube uvidi o intimnim praksama sagovornika/ca, u ovoj fazi ispitivanja bilo govora o *ličnijim* pitanjima – od percepcije kvaliteta seksualnog života, znanja o seksualnosti, preko konzumiranja pornografije, *dating* aplikacija, do samozadovoljavanja i seksualnih fantazija.

pokazalo se da format tehnološki posredovanog istraživanja u kontekstu razgovora o intimnim pitanjima očigledno doprinosi bogatijim svedočenjima o seksualnosti i većem otvaranju sagovornika oba pola. Tome u prilog svedoči i neuporedivo *komotnija neverbalna komunikacija* sagovornika/ca tokom onlajn razgovora (premda nije mogla da se prati krajnje neposredno, *in situ*, kao u razgovorima licem u lice): uz aktiviranu kameru, bilo je moguće ispratiti govor tela sagovornika/ca tokom ovih razgovora, koji je odavao utisak značajno ležernijeg stava u poređenju sa situacijama licem u lice.

Ovde pak treba dati par naznaka. Na uvodnim stranama je pomenu-to da je pandemija, kao novo i neizvesno stanje za većinu ljudi, ostavila osetan trag na njihove svakodnevne živote, fizičko i mentalno zdravlje. U situaciji socijalne izolovanosti i emocionalne nesigurnosti koju su proizvele propisane mere, postavlja se pitanje terapijske delotvornosti ovakvog tipa razgovora, koji je u funkciji smanjenja osećaja psihosocijalne izopštenosti učesnika u njemu i, u tom smislu, većeg otvaranja učesnika u temama koje se odnose na intimnost i emocionalnu bliskost. S tim u vezi, bilo je potrebno preispitati dobijene nalaze: da li činjenicu da su sagovornici/ce pokazali veću otvorenost o intimnim temama u onlajn razgovorima treba pripisati kompjuterski posredovanom *načinu istraživanja, terapijskoj ulozi* ove vrste razgovora u situaciji krize uzrokovane pandemijom ili treba uvažiti uticaj oba faktora?

S obzirom na to da je, zbog izmenjene društvene situacije i popuštanja mera izolacije, usledio period u kom je bilo moguće ponovo izvesti razgovore licem u lice (druga polovina 2020), bila sam u mogućnosti da proverim saznanja koja se odnose na prednosti „novog“ tehnološki posredovanog pristupa u odnosu na razgovore licem u lice kod istraživanja o osetljivim temama, i da dodatno problematizujem pitanje terapijske koristi dubinskih razgovora u pandemijskim okolnostima. Pomenuto sam imala prilike da ispitam kroz istraživački rad na projektu pri Laboratoriji LEGS u Parizu:²⁸ u prvom krugu (druga polovina 2020), vodila sam

28 U okviru ovog istraživačkog rada, ideja je bila da se koncipira potprojekat uporednog tipa sledeći francusku studiju Žiamija i Šilcove (Giami et Schiltz, 2004) o seksualnom iskustvu mladih odraslih (istraživanje je orijentisano na studentsku populaciju u Parizu; u svojoj kvalitativnoj fazi zasniva se na odgovorima 24 studenta i studentkinja prve godine studija i ispituje narative i percepciju seksualnih iskustava mladih u okviru svakodnevne seksualnosti heteroseksualnog režima). U nastojanju da se ispituju narativi i seksualna iskustva mladih u Beogradu, u ovom potprojektu formulisana je istraživački okvir koji je podrazumevao *grupne* razgovore sa studentima i studentkinjama (takođe prve godina studija, biranih lancem preporuka), kako bi se uporedilo istraživačko iskustvo primene istog metodološkog instrumenta u grupnom tipu razgovora.

grupne razgovore *licem u lice* (sa šest mladića i šest devojaka, odvojeno), nameravajući da stvorim ambijent spontanijih razgovora u grupnim diskusijama; u drugom krugu, kada su restriktivne mere ponovo stupile na snagu (početak 2021), razgovori su realizovani *posredstvom Zoom aplikacije*.²⁹ U oba kruga razgovori su trajali od 60 do 90 minuta.

U vezi s prethodno analiziranim metodološkim izazovima, tokom grupnih razgovora *licem u lice*, moglo bi se reći da pol intervjuerke i ovog puta ima uticaj na dobijene nalaze: tendencija neotkrivanja, to jest nedovoljnog otkrivanja informacija o intimnosti u diskusiji s mladićima, nastavila se i uz rodno diferenciran pristup sagovornicima.³⁰ S druge strane, prilikom grupnih diskusija s istim mladićima, *kada su se razgovori realizovali putem Zoom platforme*, mladići su bili uočljivo ležerniji – i po pitanju karakteristika odgovora koje su davali (više o intimi), i po pitanju njihove neverbalne komunikacije. Navedeno se delom može pripisati činjenici da su kod ponovljenih susreta, zbog poznavanja konteksta, pojedinci često spontaniji, ali i onlajn okviru razgovora, koji, kako se već pokazalo, pruža potencijal za poboljšanje izveštavanja kod osetljivih tema i, moglo bi se reći, u ovoj situaciji takođe ima jači uticaj na dinamiku istraživanja od pola intervjuerke (u razgovorima s *mladićima*). Kod devojaka se pak ispostavilo da faktor razgovora *u grupi* (koja se za većinu devojaka percipira kao mesto podrške) ima *snažan uticaj* na kvalitet izveštavanja. One su postale reflektivnije u prisustvu drugih devojaka i slušajući njihova iskustva, pa su se već tokom grupnih diskusija *licem u lice* otvorile za veoma intimne teme, nastavljajući istu praksu i tokom razgovora putem *Zoom platforme*.³¹

Kada je reč o preispitivanju uloge terapijske koristi dubinskih intervjua u kriznim okolnostima i, u tom smislu, mogućem većem otvaranju sagovornika/ca u razgovorima o intimnim temama, u ovoj istraživačkoj situaciji se pokazalo da su dobijeni nalazi rodnodiferencirani. Budući da

29 Imajući u vidu da se ovde radi o iskustvu *grupnih onlajn* razgovora, zamisao nije bila porediti ga s iskustvom *individualnih onlajn* razgovora, već se stavlja akcenat na *efekte onlajn formata* na dinamiku razgovora o ovim temama (u poređenju s razgovorima *licem u lice*), bez obzira na tip razgovora (individualni ili grupni). U drugom koraku, namera je bila preispitati ulogu terapijske koristi dubinskih intervjua, ali i ulogu grupe (odnosno grupnih razgovora) kao mesta podrške u uslovima pandemije.

30 Podatke o uticaju pola intervjuerke na razgovore s mladićima u ovim istraživanjima zanimljivo je uporediti sa situacijom kod pomenutog istraživanja seksualnih scenarija Masters i saradnika, gde su se mladići koji su izrazili preferenciju kod odabira pola intervjuera opredelili za osobu *ženskog pola* (Masters et al., 2013: 412).

31 U razgovorima s mladićima, međutim, grupa nije imala uticaj na poboljšanje kvaliteta izveštavanja kod osetljivih tema, ni tokom razgovora *licem u lice* niti za vreme onlajn razgovora.

se jedna faza ovih razgovora odvijala licem u lice, a pandemija (odnosno pandemijska „kriza“), koja se odražava na živote i funkcionisanje pojedina, u tom trenutku i dalje je izrazito oblikovala stvarnost (druga polovina 2020), i budući da su mladići u razgovorima licem u lice (ostali) vidno sramežljivi, ne može se reći da je dubinski intervju „terapeutski“ uticao na mladiće u pogledu većeg otvaranja o intimnim temama. U razgovorima s devojkama, s druge strane, moglo bi se govoriti o terapeutskoj koristi intervjua, ali se ne sme zanemariti činjenica da je i grupni tip razgovora (te grupa, kao tačka oslonca u kriznim situacijama), kako je već pomenuto, doprineo njihovom većem otvaranju u razgovorima o intimnim temama (i kada su se realizovali licem u lice i onlajn). To nam kazuje da su sagovornice generalno pokazale veću otvorenost u vezi s intimnim temama tokom pandemijske krize i da se za njih razgovor (dubinski intervju) percipira kao naročito *bezbedno mesto u kriznim okolnostima*, gde mogu otvoreno da govore o svojoj intimnosti, bez obzira na formu razgovora (onlajn, licem u lice, razgovor u grupi).

Tezu da kompjuterski posredovan format istraživanja nudi potencijal za dobijanje kvalitetnijih rezultata kod istraživanja o delikatnim temama bila sam u mogućnosti da testiram u još dva istraživačka poduhvata: u istraživanju „Bliskost i intimni odnosi u doba pandemije: prakse i diskursi – primer Srbije“ (prva polovina 2021; 24 sagovornika, ravnomerna raspodela prema polu),³² i u trećoj fazi intervjua u okviru doktorskog istraživanja (druga polovina 2021). Istraživanja su sprovedena *posredstvom Zoom aplikacije*, a u vezi s problemskim pitanjem *da li tehnološki posredovana istraživanja doprinose preciznijem izveštavanju kod osetljivih tema*, oba istraživanja su pokazala prednosti ovih metoda u otkrivanju informacija o intimnim temama, imajući u vidu da je onlajn način istraživanja omogućio da se u svedočenjima (i sagovornika i sagovornica) dobiju sadržajni odgovori u vezi s temama koje se odnose na duboku intimnost.³³ Kada

32 U ovom istraživanju krenulo se od istraživačkog pitanja *da li je i u kojoj meri pandemija kovida 19 uticala na intimne odnose i seksualne prakse* i opšte hipoteze da *pandemija jeste uticala na promene u pomenutim praksama*. U kojoj meri i na koji način pokušalo se proveriti kvalitativnim istraživanjem. Šire o metodološkom okviru videti u Radović, 2021: 37.

33 Kako postojeće studije koje se bave uticajem kompjuterski posredovanih istraživanja na kvalitet izveštavanja o intimnim temama *ne uključuju direktnu komunikaciju s istraživačem/intervjuerom, niti se odnose na krizne situacije kao što je pandemijska*, za razliku od istraživanja u težištu ovog rada, osim osvrta na sumarne rezultate u metodološkom pogledu koji u svim istraživanjima potvrđuju isto (pokazuju prednosti onlajn metoda kod razgovora o intimnim temama), nije moguće napraviti detaljniju analizu i poređenje metodoloških i drugih aspekata ovih istraživanja. Štaviše, *u vezi s periodom pandemije*, dosadašnja istraživanja o seksualnom ponašanju ljudi bazirana su na *kvantitativnim* podacima, dobijenim anketom (videti Uvod) – čak i istraživanja

je reč o pitanjima o *terapeutskom značaju dubinskih intervju*a, te *uticaju na veće otvaranje sagovornika/ca u periodu pandemije*, može se reći da se pokazala slična rodna diferenciranost: u razgovorima s devojkama činilo se da ovaj tip intervju a ima terapeutski uticaj i da deluje na njihovo veće otvaranje o osetljivim temama, dok se u razgovorima s mladićima ne primećuje poseban značaj ove karakteristike dubinskog intervju a.

Naposletku, u vezi s rodno diferenciranim trendovima u pogledu seksualnosti, odgovori sagovornika/ca u istraživanjima tokom pandemije pokazali su da su seksualni scenariji jednog dela njih tradicionalno regulisani i orijentisani ka rodno dihotomizovanoj percepciji seksualnosti. Međutim, uočeno revidiranje tradicionalnih seksualnih normi, vidljivo kroz sve veću individualizaciju tih normi i širenje seksualnih repertoara u iskazima nekih sagovornika/ca, sugeriše nam da je ostvarivo i redefinisanje seksualnih scenarija unutar režima tradicionalne, normativne seksualnosti.

Zaključak

Sledeći istraživačko iskustvo koje sam stekla realizujući istraživanja o seksualnosti i intimnim odnosima pre i tokom pandemije kovida 19, ovim radom sam pokušala da pružim jednu analizu metodoloških segmenata tih istraživanja. Imajući u vidu kontekstualnu i fenomenološku specifičnost teme seksualnosti i intimnih odnosa, želela sam da opišem različite metodološke izazove koji se javljaju prilikom njihovog naučnog istraživanja (od odabira adekvatnog istraživačkog instrumenta i pojmovnog aparata, preko zahteva koji se odnose na veštine istraživača i interakcije s učesnicima, do rizika u vezi s interpretacijama dobijenih nalaza), kao i da podcrtam značaj društveno-političkog okvira u oblikovanju tehničkih, teorijskih i analitičkih komponenti ovih istraživanja. Kako je pandemija kovida 19 naveliko izmenila društvenu stvarnost, promena se odrazila i na metodološke procedure, pa je dominantan istraživački format postao tehnološki posredovan – onlajn način istraživanja. U poređnim pregledom istraživačkog iskustva pre i tokom perioda pandemije i prikazom praktičnih implikacija onlajn metoda u istraživanjima seksualnosti i intimnih odnosa, želela sam da istaknem prednosti ove istraživačke tehnike u odnosu na istraživački pristup licem u lice za dobijanje verodostojnijih podataka kod izveštavanja o delikatnim temama.

Kinsi instituta, koji je specijalizovan za istraživanja seksualnosti (videti, recimo, Kolarcz et al., 2020; Lehmilller et al., 2021; spisak svih publikacija Kinsi instituta tokom pandemije dostupan je na stranici <https://kinseyinstitute.org/research/covid-19.php>), pa se istraživačko iskustvo ni ovde ne može porediti.

S druge strane, u analizi odgovora učesnika u ovim istraživanjima pokazalo se prisustvo nekih rodno diferenciranih trendova u diskursu o seksualnosti, koji, ukazujući na rodno specifičan karakter istraživanja seksualnosti i intimnih odnosa, pružaju i smernice za razrešenje nekih metodoloških dilema u cilju poboljšanja preciznog izveštavanja. Ti rodno diferencirani trendovi u poimanju seksualnosti, osim što daju smernice za redizajniranje istraživačkog pristupa, svedoče i o mogućim promenama u režimu normativne seksualnosti. Promena seksualnih uloga i seksualnih scenarija od suštinskog je značaja za osporavanje dvostrukih standarda i postizanje jednakosti u seksualnoj areni. Štaviše, kroz svakodnevne prakse intimnosti i izražavanje seksualnosti takođe se dešavaju društveni preobražaji, jer intimnost i seksualnost predstavljaju prostor u kojem se ljudski život demokratizuje, dok, u odsustvu takve demokratizacije, to je i scena u kojoj nejednakosti izlaze na videlo (Alarcão et al., 2015: 11). Nadam se da ovaj rad predstavlja skroman doprinos u osvetljavanju višestrukih dimenzija tih preobražaja, ali i nejednakosti, u svetlu metodoloških aspekata istraživanja seksualnosti i intimnih odnosa, kao i detabuiziranja ove teme, te potvrđivanja važnosti integrisanja diskusije na ovu temu u korpus šire istraživačke, naučne i javne problematike.

Literatura

- Alarcão, V., Virgolino, A., Roxo, L., Machado, F. L. and Giami, A. (2015). Exploring Gender in Portuguese Bedrooms: Men's and Women's Narratives of Their Sexuality Through a Mixed Methods Approach. *Sociological Research Online*, 20(2), 8. 10.5153/sro.3619
- Bajos, N. and Bozon, M. (dir.) (2008). *Enquête sur la sexualité en France: pratiques, genre et santé*. Paris: La Découverte. <https://www.cairn.info/enquete-sur-la-sexualite-en-france--9782707154293.htm>
- Bay-Cheng, L. Y. and Eliseo-Arras, R. K. (2008). The Making of Unwanted sex: Gendered and Neoliberal Norms in College Women's Unwanted Sexual Experiences. *Journal of Sex Research*, 45, 386–397. 10.1080/00224490802398381
- Bay-Cheng, L. Y., Robinson, A. D. and Zucker, A. N. (2009). Behavioral and Relational Contexts of Adolescent Desire, Wanting, and Pleasure: Undergraduate Women's Retrospective accounts. *Journal of Sex Research*, 46, 511–524. <https://doi.org/10.1080/00224490902867871>
- Beadnell, B., Baker, S. A., Gillmore, M. R., Morrison, D. M., Huang, B. and Stielstra, S. (2008). The Theory of Reasoned Action and the Role of External Factors on Heterosexual Men's Monogamy and Condom use. *Journal of Applied Social Psychology*, 38, 97–134. <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.2008.00298.x>
- Bobić, M. (2010). Partnerstvo kao porodični podsistem. U Milić, A. (ur.), *Vreme porodica: sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji* (15–147). Beograd: Čigoja.

- Bozon, M. and Giami, A. (1999). Les scripts sexuels ou la mise en forme du désir: Présentation de l'article de John Gagnon. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 128, 68–72. https://www.persee.fr/doc/arss_0335-5322_1999_num_128_1_3514
- Byers, E. S. (1996). How Well Does the Traditional Sexual Script Explain Sexual Coercion? Review of a Program of Research. *Journal of Psychology & Human Sexuality*, 8, 7–25. https://doi.org/10.1300/J056v08n01_02
- Campanelli, P. (1997). Testing Survey Questions: New Directions in Cognitive Interviewing. *Bulletin de Methodologie Sociologique*, 55(1), 5–17. <https://doi.org/10.1177/075910639705500103>
- Couper, M. and Rowe, B. (1996). Evaluation of a Computer-Assisted Self-Interview Component in a Computer-assisted Personal Interview Survey. *Public Opinion Quarterly*, 60(1), 89–105.
- Crawford, M. and Popp, D. (2003). Sexual Double Standards: A Review and Methodological Critique of Two Decades of Research. *The Journal of Sex Research*, 40(1), 13–26. <http://dx.doi.org/10.1080/00224490309552163>
- Dworkin, S. L. and O'Sullivan, L. (2005). Actual Versus Desired Initiation Patterns Among a Sample of College Men: Tapping Disjunctures Within Traditional Male Scripts. *Journal of Sex Research*, 42, 150–158. [10.1080/00224490509552268](https://doi.org/10.1080/00224490509552268)
- Filipović, B. (2016). Sociolog kao „voajer“: genealoška problematizacija i kritička interpretacija dominantnog diskursa sociologije seksualnosti. *Sociologija*, 59(2), 222–244. <https://doi.org/10.2298/SOC1702222B>
- Flood, M. and Pease, B. (2009). Factors Influencing Attitudes to Violence Against Women. *Trauma, Violence and Abuse*, 10, 125–142. [10.1177/1524838009334131](https://doi.org/10.1177/1524838009334131)
- Foucault, M. (1990). *The History of Sexuality*, Vol. 1: the will to knowledge, Vintage [1976].
- Gagnon, J. H. and Simon W. (1973). *Sexual Conduct: The Social Sources of Human Sexuality*. Chicago: Aldine.
- Gagnon, J. H. (2004). *An interpretation of desire: Essays in the study of sexuality*. Chicago: University of Chicago Press.
- Heckathorn, D. D. (2002). Respondent Driven Sampling II: Deriving Valid Population Estimates from Chain Referral Samples of Hidden Populations. *Social Problems*, 49, 11–42. <https://doi.org/10.1525/sp.2002.49.1.11>
- Hynie, M., Lydon, J. E., Côté, S. and Wiener, S. (1998). Relational Sexual Scripts and Women's Condom Use: The Importance of Internalized Norms. *Journal of Sex Research*, 35, 370–380. <https://doi.org/10.1080/00224499809551955>
- Holland, J., Ramazanoglu, C., Sharpe, S. and Thomson, R. (1994). Power and Desire. The Embodiment of Female Sexuality. *Feminist Review*, 46(1), 21–38. <https://doi.org/10.1057/fr.1994.2>
- Johnson, A., Copas, A., Evans, B., Malia, S., Fenton, K., Kovovessis, C., Wellings, K. and Field, J. (2001). Effect of Computer Assisted Self-Interviews on Reporting of Sexual HIV Risk Behaviours in a General Population Sample: A Methodological Experiment. *AIDS*, 15(1), 111–115. [10.1097/00002030-200101050-00016](https://doi.org/10.1097/00002030-200101050-00016)

- Johnson, A., Wadsworth, J., Wellings, K. and Field, J. (1994). *Sexual Attitudes and Lifestyles*. London: Blackwell Scientific.
- Johnston, J. and Walton, C. (1995). Reducing Response Effects for Sensitive Questions: A Computer-Assisted Self Interview with Audio. *Social Science Computer Review*, 13, 304–319. <https://doi.org/10.1177/089443939501300302>
- Kinsey, A. C., Pomeroy, W. B. and Martin, C. E. (1948). *Sexual Behavior in the Human Male*. Indiana University Press.
- Kinsey, A. C., Pomeroy, W. B. and Martin, C. E. (1953). *Sexual Behavior in the Human Female*. Philadelphia and London: W. B. Saunders Company.
- Kolacz, J, Dale, L. P., Nix, E. J., Roath, O. K., Lewis, G. F. and Porges S. W. (2020). Adversity History Predicts Self-Reported Autonomic Reactivity and Mental Health in US Residents During the COVID-19 Pandemic. *Frontiers in Psychiatry*, 11, 1119–1129. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2020.577728>
- Krtić, N. (2020). O metodi dubinskog intervjua. *Godišnjak za sociologiju*, 16(25), 77–101. <https://doi.org/10.46630/gsoc.25.2020.04>
- Laumann, E. O., Gagnon, J. H., Michael, R. T. and Michaels, S. (1994). *The Social Organization of Sexuality: Sexual Practices in the United States*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lehmiller, J. L., Garcia, J. R., Gesselman, A. N., and Mark, K. P. (2021). Less sex, but more sexual diversity: Changes in sexual behavior during the COVID-19 coronavirus pandemic. *Leisure Sciences*, 43(1–2), 295–304. <https://doi.org/10.1080/01490400.2020.1774016>
- Masters, N. T., Casey, E., Wells, E. A. and Morrison, D. M. (2013). Sexual scripts among young heterosexually active men and women: continuity and change. *The Journal of Sex Research*, 50(5), 409–20. <http://dx.doi.org/10.1080/00224499.2012.661102>
- Maxwell, C. (2007). „Alternative“ Narratives of Young People’s Heterosexual Experiences in the UK. *Sexualities*, 10, 539–558. <https://doi.org/10.1177/1363460707083168>
- Michaels, S. and Giami, A. (1999). Review: Sexual Acts and Sexual Relationships: Asking About Sex in Surveys. *The Public Opinion Quarterly*, 63(3), 401–420. <https://doi.org.eres.qnl.qa/10.1086/297727>
- Mitchell, K., Wellings, K., Elam, G., Erens, B., Fenton, K. and Johnson, A. (2007). How Can We Facilitate Reliable Reporting in Surveys of Sexual Behaviour? Evidence From Qualitative Research. *Culture, Health & Sexuality*, 9(5), 519–531. <http://dx.doi.org/10.1080/13691050701432561>
- Moon, D. (2008). Culture and the Sociology of Sexuality: It is Only Natural? *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 619, 183–206. <https://doi.org/10.1177/0002716208320242>
- O’Sullivan, L. F. and Byers, E. S. (1993). Eroding Stereotypes: College Women’s Attempts to Influence Reluctant Male Sexual Partners. *Journal of Sex Research*, 30, 270–282. <https://doi.org/10.1080/00224499309551711>
- Pešić, J. (2020). COVID–19, Mobility and Self-Isolation. Experiences of the Serbia’s Citizens in the Times of Global Pandemic. *Sociologija*, 62(4), 467–485. <https://doi.org/10.2298/SOC2004467P>

- Radović, S. (2021). Bliskost i intimni odnosi u doba pandemije: prakse i diskursi – primer Srbije. U Vuletić, V. (ur.), *Uticao pandemije kovida 19 na društvene i psihološke procese* (33–44). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. <https://isi.f.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2022/02/Uticao-pandemije-kovida-19-na-drustvene-i-psiholoske-procese.pdf>
- Ristić, D., Pajvančić-Cizelj, A. and Čikić J. (2020). Covid-19 in Everyday Life: Contextualizing the Pandemic. *Sociologija*, 62(4), 524–548. <https://doi.org/10.2298/SOC2004524R>
- Sagarin, E. (1971). Typologies of Sexual Behavior. *Journal of Sex Research*, 7(4), 282–288. <https://doi.org/10.1080/00224497109550719>
- Sagarin, E. (2002). Sex Research and Sociology: Retrospective and Prospective. In Plummer, K. (ed). *Sexualities: Making a Sociology of Sexualities* (27–51). London, New York: Routledge.
- Santana, M. C., Raj, A., Decker, M. R., LaMarche, A. and Silverman, J. (2006). Masculine Gender Roles Associated with Increased Sexual Risk and Intimate Partner Violence Perpetration Among Young Adult Men. *Journal of Urban Health*, 83, 575–585. 10.1007/s11524-006-9061-6
- Seal, D. W. and Ehrhardt, A. A. (2003). Masculinity and Urban Men: Perceived Scripts for Courtship, Romantic, and Sexual Interactions with Women. *Culture, Health & Sexuality*, 5, 295–319. <https://doi.org/10.1080/136910501171698>
- Sekulić, N. (2015). Vrline neznanja – O reproduktivnosti i seksualnosti žena. U Jarić, I. (ur.), *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi, institucionalne prakse* (57–81). Beograd: ISIFF.
- Simon, W. and Gagnon, J. H. (1984). Sexual scripts. *Society, Special Feature*, november–december: 53–60.
- Simon, W. and Gagnon, J. H. (1986). Sexual Scripts: Permanence and Change. *Archives of Sexual Behavior*, 15, 97–120. 10.1007/BF01542219
- Simon, W. and Gagnon, J. H. (2003). Sexual Scripts: Origins, Influences and Changes. *Qualitative Sociology*, 26(4), 491–497. 10.1023/B:QUAS.0000005053.99846.e5
- Simon, P., Gondonneau, J., Mironer, L. and Dourlen-Rollier, A. M. (1972). *Rapport sur le comportement sexuel des Francais*. Paris: Julliard, Charron.
- Silverman, D. (2004). *Qualitative Research: Theory, Method and Practice* (2nd edition). London: Sage Publications, 1–8, 140–161.
- Spira, A., Bajos, N. and ACSF Group (1994). *Sexual Behaviour and AIDS*. Aldershot: Avebury.
- Stajin, A. (2002). Tri modela seksualnosti: nagoni, identiteti i prakse. *Reč*, 67(13), 171–188. <https://www.fabrikaknjiga.co.rs/rec/67/171.pdf>
- Stefanović Stanojević, T. (2011). Predgovor. U Stefanović Stanojević, T. (ur.), *LJU-BAV, SEKS, MLADI: socio-kulturni i emocionalni činioci rizičnog seksualnog ponašanja omladine* (9–17). Univerzitet u Nišu, Centar za naučna istraživanja SANU.
- Stefanović Stanojević, T. et al. (2009). *Studenti, seks i droga: Rizično seksualno ponašanje studenata Univerziteta u Nišu i njihova iskustva sa narkoticima*. Centar za naučna istraživanja SANU i Univerzitet u Nišu.

- Tolman, D. L. (2000). Object Lessons: Romance, Violation, and Female Adolescent Sexual Desire. *Journal of Sex Education & Therapy*, 25, 70–79. <https://doi.org/10.1080/01614576.2000.11074331>
- Tolman, D. L. and Szalacha, L. A. (1999). Dimensions of Desire: Bridging Qualitative and Quantitative Methods in a Study of Female Adolescent Sexuality. *Psychology of Women Quarterly*, 23, 7–39. <https://doi.org/10.1111/j.1471-6402.1999.tb00338.x>
- Tolman, D. L., Spencer, R., Rosen-Reynoso, M. and Porche, M. V. (2003). Sowing the Seeds of Violence in Heterosexual Relationships: Early Adolescents Narrate Compulsory Heterosexuality. *Journal of Social Issues*, 59, 159–178. <https://doi.org/10.1111/1540-4560.t01-1-00010>

Research on Sexuality and Intimate Relationships, a Review of the Period Before and During the Covid-19 Pandemic

Abstract: The idea of the paper is to present some methodological challenges in terms of research on sexuality and intimate relationships, and to point out certain reliefs in the context of the same research during the covid-19 pandemic. Sexuality and intimate relationships are in the category of very delicate topics, since they are related to issues of deep privacy, so the sociological and psychological research of intimate practices itself entails a certain methodological strain. In addition, when considering the difficulties and challenges faced by research teams in this field, it should be kept in mind that the scientific examination of sexuality is always a matter of social context, and that social reality sharply breaks into the domain of research on sexuality and intimate practices. The aforementioned is reflected both through the existence of an institutional framework for research on these topics, i.e. the absence thereof, as well through the definition of specific research problems. The intention of this paper is to problematize the methodological segment of research on intimate practices in different contexts, referring to qualitative research using the method of in-depth interviews, which were carried out before and during the period of the covid-19 pandemic – by the author of this text. In this way, it will be possible to compare the research experience gained in the circumstances of face-to-face research on this topic, with the experience in a changed research situation in which the research method was mastered by the online format. In this light, attention will be drawn to the advantages of the online form for research of intimate practices, in order to point out the potential of online research to overcome some barriers that arise during face-to-face research of these and related topics.

Keywords: sexuality, intimate relationships, methodology, covid-19

Ivana Dimitrijević¹

Visoka škola strukovnih studija za vaspitače i poslovne
informatičare – Sirmium, Sremska Mitrovica

ISTRAŽIVANJE KVALITETA NASTAVE U INICIJALNOM OBRAZOVANJU VASPITAČA NA DALJINU PRE I TOKOM PANDEMIJE KOVIDA 19 – METODOLOŠKI ASPEKTI

Apstrakt: Pandemijska je donela nove izazove u organizaciji nastave na daljinu, kao i u dizajnu istraživanja. Shodno tome, školske 2021/22. godine, u okviru razvojno-istraživačkog projekta „Unapređivanje kvaliteta onlajn nastave u inicijalnom obrazovanju vaspitača“, rađena je analiza kvaliteta nastave na daljinu na studijskom programu Vaspitač dece predškolskog uzrasta – studije na daljinu. Istraživanje se odvijalo u Visokoj školi strukovnih studija za vaspitače i poslovne informatičare – Sirmium u Sremskoj Mitrovici. Slična analiza rađena je iz perspektive studenata u okviru unutrašnje evaluacije kvaliteta rada visokoškolske ustanove: 2016/17. godine – uz korišćenje onlajn ankete i neposredne fokus grupe i 2017/18. godine – uz korišćenje onlajn ankete. Predmet ovog rada je promena u istraživanju kvaliteta nastave u inicijalnom obrazovanju vaspitača na daljinu pre i tokom pandemije kovid 19. Pitanja kojima smo se bavili su: 1. Kako se menjaju metodološki aspekti istraživanja kvaliteta nastave na daljinu? 2. Kako promena u načinu istraživanja pomaže u uočavanju ključnih tačaka promene prilikom unapređenja kvaliteta nastave? Razmatrano je opadanje broja studenata koji učestvuju u istraživanju kvaliteta nastave na daljinu i otvorenost da se uzmu u obzir podaci koji su došli do istraživačice na inicijativu studenata, a nisu bili unapred predviđeni nacrtom istraživanja. Napravljen je osvrt u odnosu na neka opšta mesta i izazove koji se javljaju u nastavi na daljinu pre i tokom pandemije, kao i osvrt na prednosti i teškoće u organizovanju neposredne i onlajn fokus grupe. U radu će dalje biti diskutovano kako odluka o promeni dizajna istraživanja o kvalitetu nastave koja se inače odvija onlajn, pre i tokom pandemije, omogućava da se „čuje glas“ svakog od učesnika, kao i kako posredno doprinosi ostvarivanju standarda za akreditaciju studijskih programa na daljinu.

Ključne reči: inicijalno obrazovanje vaspitača, nastava na daljinu, anketa, fokus grupa, onlajn fokus grupa

1 vs.ivana.dimitrijevic@gmail.com

Uvod

Globalna pandemija kovida 19 uzdrmala je čitav svet i neočekivano promenila našu svakodnevicu dovodeći do velikih neizvesnosti u zdravstvenom, društvenom, političkom, ekonomskom, obrazovnom pogledu (UNESCO, 2020). „Korona kriza“ je početkom 2020. godine naglo postala pretnja svim aspektima života, bazičnim vrednostima i normama funkcionisanja ljudske zajednice, suočene s problemom nemogućnosti njenog prevazilaženja (Krnjaja, 2021: 68). Počevši od marta 2020. godine, pa tokom cele 2021. i u prvoj polovini 2022, usled pandemijske krize, u našoj zemlji je došlo do reorganizacije procesa nastave na svim nivoima obrazovanja.

Tokom pandemije, nastavnici koji rade u inicijalnom obrazovanju nastavnika tragali su za različitim načinima organizacije nastave, te smislenog korišćenja digitalnih tehnologija i različitih platformi (Radulović i Nikolić, 2022). Pandemija je donela nove izazove u organizaciji nastave, kao i u dizajnu istraživanja kvaliteta nastave koja se inače odvija na daljinu. U Visokoj školi strukovnih studija za vaspitače i poslovne informatičare – Sirmium, onlajn nastava na studijskom programu Vaspitač dece predškolskog uzrasta – studije na daljinu nastavila je da se odvija na isti način, putem *Moodle* platforme. U kontekstu pandemije, došlo je do povećanog obima korišćenja *Zoom* platforme za sinhrono e-učenje prilikom organizacije onlajn časova, za dodatna objašnjenja, ponekad osmišljena zajedno za studente, buduće vaspitače, koji studiraju na daljinu i za studente koji studiraju neposredno u sedištu Visoke škole. Takođe, primećen je povećan obim i raznovrsnost drugih oblika sinhronog i asinhronog e-učenja, uz brižljivo kombinovanje mogućnosti koje pruža *Moodle* platforma i drugih spoljnih alata. Na primer, nastavnici su pojačano koristili *Google* upitnik, *Edmodo* i *Moodle* platformu za organizaciju onlajn kolokvijuma. Izmenjene zdravstvene i društvene okolnosti pandemije u kojima je nastava na studijskom programu Vaspitač dece predškolskog uzrasta, koja se inače odvija neposredno, morala da bude pomerena potpuno i/ili delimično onlajn na *Moodle*, doprinele su da se na oba studijska programa u većoj meri koriste raznovrsni oblici sinhronog i asinhronog e-učenja. Verovatno je i veća dostupnost različitih dodatnih onlajn alata koji se mogu koristiti u nastavi uz postojanje detaljnih uputstava u vreme pandemije doprinela da nastavnici i studenti budu još osnaženiji da ih isprobavaju u nastavi.

Studenti s oba studijska programa su se jako brzo i dobro snašli u novonastalom onlajn okruženju za učenje, u kome su imali priliku da aktivno učestvuju u nastavi. To ne iznenađuje ako se ima u vidu da je većina studenata rođena u okruženju u kojem su digitalni uređaji sastavni deo svakodnevnog života. Prensky (Prensky, 2001) smatra da danas učenici (u

značenju – oni koji uče, nezavisno od uzrasta) koji su rođeni u vreme postojanja digitalnih tehnologija i koji odrastaju okruženi njima razmišljaju na kvalitativno drugačiji način i drugačije obrađuju informacije od učenika koji nisu rođeni u svetu u kome su digitalni uređaji svakodnevnica. Takve učenike naziva digitalnim urođencima (engl. *digital natives*), a one koji su kasnije ovladali digitalnim tehnologijama, odnosno koji nisu rođeni okruženi njima, naziva digitalnim imigrantima (engl. *digital immigrants*).

Digitalni urođenici ne razmišljaju linearno, već je njihov um poput „hiperteksta“, stalno „surfuje“ od vesti do vesti, može da radi više stvari istovremeno, pravi veze i traži objašnjenja između različitih izvora učenja. Otud *obrazovni proces koji je postavljen linearno za njih nema smisla*. Pažnja digitalnih urođenika je mala, ali ne generalno (kako je opšte uverenje), već za teme koje ih suštinski ne zanimaju. Dakle, učenici nemaju slabu pažnju, već biraju da ne obrate pažnju na teme koje ih ne zanimaju, dok se nečim što im je interesantno mogu baviti satima. Oni deluju po obrascu ponašanja u kome stalno očekuju povratnu informaciju, odgovor, interakciju, te je interaktivnost odlika obrazovnog procesa, nastave koja bi bila u skladu s njihovim načinom razmišljanja (Prensky, 2001). Shodno tome, za današnje studente, koji su većinom rođeni posle 2000. godine, u vreme vrtoglavog tehnološkog napretka, i koji su odrastali okruženi raznim digitalnim uređajima mogli bismo da kažemo da su digitalni urođenici, te bi i nastavni proces trebalo prilagoditi njima.

Nastava na daljinu u inicijalnom obrazovanju vaspitača

Paradoksalno, jedna od tema koja je zapostavljena u istraživanjima koja se bave obrazovanjem nastavnika je upravo korišćenje digitalnih tehnologija kod nastavnika pripravnika i studenata u inicijalnom obrazovanju nastavnika (Yusop, 2015). U literaturi se zagovara da bi bilo dobro da studenti, budući nastavnici, tokom svog inicijalnog obrazovanja steknu digitalne kompetencije, jer će im biti korisne tokom studija i kasnije, u profesionalnom smislu tokom nastavničkog poziva (Zhou et al., 2010). Digitalne kompetencije se u literaturi određuju kao znanja, veštine, stavovi u korišćenju digitalnih medija da bi se ovladalo nekom novom veštinom, uspelo u učenju nečeg novog, kao i da bi se prevazišle prepreke u društvu koje neprestano uči (Erstad, 2005; prema Krumsvik, 2011). Naročito se izdvaja aktuelni dokumenat *Evropski okvir razvoja digitalnih kompetencija nastavnika*, koji je namenjen vaspitačima, učiteljima i nastavnicima u osnovnoj i srednjoj školi, profesorima u visokom obrazovanju i

nastavnicima koji su angažovani u stručnom usavršavanju nastavnika na svim nivoima obrazovanja. Jedna od šest ključnih oblasti u ovom progresivnom modelu okvira digitalnih kompetencija nastavnika, a koju prepoznajemo kao naročito važnu za ovaj rad, jeste Nastava i učenje. Digitalne tehnologije se sagledavaju kao sredstvo koje može pomoći nastavnicima u planiranju i realizaciji različitih načina organizovanja i faza procesa učenja, vođenju procesa, te kolaborativnom i samoregulisanim učenju (Re-decker, 2017).

Digitalne kompetencije se ispostavljaju kao zahtevnije i složenije u nastavničkoj profesiji nego u svakodnevnoj upotrebi (Krumsvik, 2011; Štemberger and Čotar Konrad, 2021), imajući u vidu da ne podrazumevaju samo veštinu nastavnika da koristi digitalne tehnologije, već i da prepozna i primeni znanje kako da, koristeći digitalne tehnologije, podrži učenje koje se odnosi na određeni predmet koji predaje (Štemberger and Čotar Konrad, 2021).

U literaturi je poznato više modela digitalnih kompetencija nastavnika, a za potrebe ovog rada izdvojićemo nekoliko. PEAT model² digitalnih kompetencija u obrazovanju nastavnika naglašava: 1. pedagošku dimenziju (umeće kako adekvatno koristiti digitalne tehnologije da bi se podržao proces učenja); 2. etičku dimenziju (svest o opasnostima u digitalnom okruženju i savesnom korišćenju); 3. dimenziju stava (pozitivan odnos, stav prema novim tehnologijama); 4. tehničku dimenziju (tehničko poznavanje korišćenja digitalnih tehnologija) (Yusop, 2015).

Neki autori govore o nastavničkim IKT kompetencijama u sledećim dimenzijama:

1. *IKT svest* nastavnika, nastavničko poznavanje aktivnosti učenja koje imaju potencijal da se koriste u nastavi;
2. *IKT spremnost*, veština nastavnika u korišćenju softvera i hardvera;
3. *IKT uvežbavanje i praktikovanje* na način saobrazan pedagoško-didaktičkim mogućnostima IKT-a s kojima je nastavnik upoznat (Awouters and Jans, 2009).

Krumsvik (Krumsvik, 2011) predlaže *model digitalnih kompetencija nastavnika i nastavnika koji obrazuju buduće nastavnike*. Predstavljen je na dve ose – I praktična spretnost i II samosvest. Na svakoj osi postoje stepeni u kojima je digitalna kompetentnost zastupljena, počevši od niske do visoke (I), odnosno prihvatanje, adaptacija, aproprijacija i inovacija (II). Autor vidi digitalnu kompetentnost kao kontinuum između dve ose,

2 PEAT model – Pedagogical, Ethical, Attitudinal, Technical model.

a ne kao stanje koje je stečeno ili nije stečeno. Ovaj kontinuum predstavljen je u vidu četiri jezgra koja se utapaju jedno u drugo, gde „šira“ jezgra uključuju kompetencije unutar „užih“ jezgara: 1. bazične digitalne veštine, 2. didaktičke IKT kompetencije, 3. strategije učenja, 4. digitalni *Bildung* (nem. obrazovanje) (Krumsvik, 2011).

Iz kog god modela se opredelimo da sagledavamo digitalne kompetencije, zajedničko je to da, kada govorimo o korišćenju digitalnih tehnologija u obrazovanju, zapravo se bavimo pitanjem razvijanja digitalne pismenosti. Važno je naglasiti da ovaj vid pismenosti prevazilazi opseg veština za korišćenje tehnologije za određene namene, te obuhvata i opšti odnos, kulturu upotrebe digitalnih tehnologija, kritički stav, celishodnost i svrhovitost. U tom smislu bi inicijalno obrazovanje vaspitača trebalo da bude šire od tehničkog obučavanja za korišćenje digitalnih tehnologija, orijentisano na etičku dimenziju odgovornosti i promišljenog delovanja prilikom korišćenja digitalnih tehnologija u programu (Pavlović Brenese-
lović, 2014).

Kako se u programima inicijalnog obrazovanja vaspitača na daljinu celokupna nastava odvija onlajn, razmotrićemo neke važne odlike ove nastave u relevantnoj literaturi. *Teorija učenja*, koja je bliska e-učenju i e-nastavi u visokom obrazovanju, jeste konstruktivistička teorija učenja, naročito *socio-konstruktivizam* (Carnell, 2007; prema: Bjekic, Krneta and Milosevic, 2010), što implicira da se učenje odvija kroz interakciju, saradnju različitih učesnika u okruženju. U onlajn nastavi, interakcija između učesnika u digitalnom okruženju je prostor u kome učesnici socijalnog procesa konstruišu znanje. Izdvaja se nekoliko tipova interakcije u onlajn obrazovanju: 1. student–tehnologija (Lazarević, 2008), 2. student–sadržaj, 3. student–student, 4. student–nastavnik (Moore, 1989). Obrazovni sadržaji nisu strogo unapred definisani, već između studenata i obrazovnog sadržaja postoji drugačiji vid odnosa, koji odlikuje facilitatorska uloga nastavnika, koji donosi inicijalne materijale i pomno prati ceo proces i agensnost studenata da aktivno učestvuju u interakciji, menjaju sadržaje i dolaze do ideja i uvida (Lazarević, 2008).

U e-učenju, učenju u digitalnom okruženju, govori se o korišćenju različitih digitalnih uređaja (PC računara, laptopova, tableta, mobilnih telefona, interaktivnih tabli, televizora, projektora, kamera...) koji omogućavaju korišćenje digitalnih resursa, te digitalnog sadržaja koji se može pregledati, modifikovati, kreirati, čuvati (npr. digitalne slike, audio-zapisi, video-zapisi, video-igre, kvizovi, veb-stranice, baze podataka, društvene mreže, e-knjige, aplikacije, računarski programi...) (Redecker, 2017). Imajući u vidu da razmatramo studijski program koji se odvija na daljinu putem *Moodle*-a, okruženje o kojem govorimo je digitalno (Bjekic, Krneta and Milosevic, 2010).

Onlajn učešće učenika Hrastinski (Hrastinski, 2008b: 1761) definiše kao složen „proces učenja putem učešća i održavanje odnosa sa drugima“. Sastoji se od onlajn i oflajn razmišljanja, osećanja, komuniciranja, činjenja i pripadanja. Ostvaruje se s vršnjacima, nastavnicima, nastavnim sadržajem koji je posredovan digitalnim tehnologijama, samostalnim čitanjem literature koja je predviđena predmetom i tako dalje (Hrastinski, 2008b). Studenti se kroz učešće osnažuju da smisleno koriste digitalne tehnologije kao sredstvo za aktivnije i svrsishodnije učenje (Forbes and Khoo, 2015), a nastavnici se motivišu da podrže proces učenja kroz adekvatan odabir načina za onlajn učenje i pravovremene, specifične, detaljne i konstruktivne povratne informacije (Rehn, Maor and McConney, 2016; Thurlings et al., 2014). Navodi se da adekvatna obuka nastavnika može da doprinese tome da nastavnici budu osetljiviji na vezu između prepoznavanja, odabira i korišćenja adekvatnih onlajn resursa, programa i alata za njihove predmete, korišćenja alata na inovativne načine, te kreiranja, odnosno stvaralačkog odnosa prema digitalnim resursima (Redecker, 2017).

Hrastinski (Hrastinski, 2008a) razlikuje *dva oblika e-učenja: sinhrono i asinhrono*. Često se koriste različite platforme, alati, materijali, programi, aplikacije (npr. Moodle platforma, onlajn diskusije, posebno priređeni udžbenici sa smernicama za samostalno učenje, video-prenos, audio i video-podkasti, TV programi, imejl komunikacija, Google alati...) da bi sinhrono i asinhrono učenje bilo interaktivnije, sadržajnije, fleksibilnije, inovativnije, dostupnije, a time i kvalitetnije (Eraković i Lazović, 2020; Forbes and Khoo, 2015; Gültekin, 2009; Hrastinski, 2008a; Lee, 2021; Singh and Thurman, 2019; Watts, 2016).

U sinhronom obliku e-učenja učenici i nastavnik su u isto vreme prisutni, aktivni, deluju istovremeno u realnom vremenu u digitalnom okruženju (Hrastinski, 2008a; Serdyukov, 2020), učestvuju u interakciji na različite načine koje odaberu, koji su im bliski i dostupni (npr. prenos lekcija uživo, video/telekonferensing, četovanje...) (Serdyukov, 2020). Učenici su više uključeni u dijalog, osećaju da su „prisutni“, da imaju povratnu informaciju s druge strane, da pripadaju, da je nastava „stvarna“. Realizuje se uz podršku tehničke opreme poput telefona, mikrofona, kamera. Učenici se osećaju kao deo zajednice u kojoj neprestano učestvuju, s kojom razmenjuju i grade zajedničko značenje na različite načine. Na primer, kroz učešće u pričaonicama (Hrastinski, 2008a), učenici mogu da se uključe, iskažu svoje mišljenje, pregovaraju, debatuju... Nastavnik ima ulogu da prati neposredne interakcije i da učestvuje u njima, doprinosi izgradnji međusobnih odnosa, daje pravovremenu povratnu informaciju (Serdyukov, 2020).

U *asinchronom obliku e-učenja* učenici i nastavnik ne učestvuju u digitalnom okruženju obavezno istovremeno, već u vreme koje svako od učesnika bira, te je vremenski fleksibilniji i zahvalniji (efikasniji) kako za učenike tako i za nastavnike. Omogućava nastavniku da postavi materijale, pitanja, zadatke, a učenicima da učestvuju i odgovaraju tokom određenog vremenskog perioda (Hrastinski, 2008a). Učenici mogu da uče svojim tempom (Serdyukov, 2020), imaju više vremena za razmišljanje, obrađivanje podataka i rad na zadacima, mogu se iznova vraćati zadacima, sagledati ih u svetlu novih komentara njihovih kolega/nastavnika i novih saznanja. Realizuje se kroz razmenu elektronske pošte, korišćenje diskusionih grupa, foruma, razmenu dokumenata i tako dalje. Kroz ovakav vid komunikacije jača se radna relacija između nastavnika i učenika (Hrastinski, 2008a). Asinhrono e-učenje se obično odvija putem LMS sistema za učenje na daljinu poput *Moodle* platforme, gde postoji sistem koji vodi učenike kroz lekcije, bilo da su u pitanju video, audio-zapisi, podkasti, nasmisljene lekcije, beleške, diskusioni odeljci, blog, društvene mreže i tako dalje (Serdyukov, 2020).

Asinhrono i sinhrono učenje doprinose uspostavljanju socijalnih mreža među učesnicima. Asinhrono učenje dominantno aktivira kognitivno angažovanje i kognitivne dimenzije e-učenika, a sinhrono e-učenje pretežno aktivira angažovanje na nivou dinamičkih svojstava ličnosti i personalne dimenzije (Bjekić i Vučetić, 2013). Oba oblika e-učenja imaju svoje dobre strane, ali bi *najbolje bilo kombinovati ih*, jer se tako može pružiti optimalna podrška procesu učenja. Tri najvažnija sistema za upravljanje učenjem koji se dominantno koriste u asinhronom e-učenju – *Moodle*, *Blackboard* i *Canvas* – kombinuju se s alatima koji se koriste za sinhrono e-učenje – *Zoom*, *Adobe Connect*, *WebEx*, *Collaborate* (Beckwith, 2020).³

U literaturi se nailazi na *moгуće teškoće prilikom sinhronog i asinhronog e-učenja*. Među teškoćama s kojima se suočavaju studenti u sinhronom e-učenju jesu stabilnost internet konekcije i tehničke mogućnosti uređaja, koje mogu smanjiti kvalitet vizuelne i audio-komunikacije, a time uticati i na kvalitet nastave (Al-Samarraie, 2019). Takođe, u sinhronom e-učenju se zahteva da studenti budu prisutni kraj računara „u realnom vremenu“ u određenom unapred dogovorenom terminu, što može biti organizaciono

3 Još neki digitalni alati koji se koriste u asinhronom e-učenju su *Flubaroo* i *Rubistar*, dok su neki od alata koji se koriste u sinhronom e-učenju *GoToMeeting*, *Skype*, *Interactive Whiteboards*, *Kahoot*, *GoSoapBox*. Digitalni alati koji se koriste za komunikaciju, planiranje, organizaciju, praćenje, evaluaciju, razmenu s učenicima/kolegama kako u sinhronom tako i u asinhronom e-učenju jesu *Zoom*, *PowerPoint / Prezi*, *Padlet*, *Khan Academy*, *Blackboard Collaborate*, *ScreenCastify*, *ScreenCastomatic*, *VoiceThread*, *Bubbl.us* (Mahoney and Hall, 2020).

zahtevno za studente koji su zaposleni i često menjaju smene ili, zbog prirode posla, moraju biti „u pripravnosti“ (Beckwith, 2020). Sinhrono e-učenje zahteva veće ulaganje vremena, motivaciju i socijalne veštine za učestvovanje u ovoj specifičnoj onlajn komunikaciji. Usled forme, studenti nekada osećaju da su pod pritiskom da aktivno učestvuju na predviđene načine, pa u manjoj meri odgovara studentima kojima je značajno da prate individualni tempo rada u procesu učenja. Još jedan od problema jeste pitanje visoke vidljivosti i nedostatka anonimnosti u sinhronom e-učenju (Serdyukov, 2020). S druge strane, studenti smatraju da su „skriveni“ u ovakvom vidu nastave jer ih je nastavnik zamolio da isključe kamere ili mikrofoni zbog eliminacije ometajuće pozadinske buke i/ili postizanja jače konekcije s računarima velikog broja studenata na času. Ponekada studenti sami biraju da isključe kamere jer se osećaju prijatnije kada ne moraju sa svima na času da dele svoj „bekground“ u video-prenosu, kako izgleda i čime odvlači pažnju njihova kuća, soba, ljudi koji prolaze iza njih, kao i kako oni izgledaju tokom video-poziva. Može se pomisliti da studenti koji ostaju „skriveni“ iza paravana ugašene *Zoom* kamere ne prate ili ne učestvuju aktivno u nastavi, što nekada i može biti slučaj, ali uvidi iz istraživanja pokazuju da jedan deo studenata bira da ne učestvuje aktivno u sinhronom e-učenju jer smatra da će, ako postavlja pitanja, previše ometati tok nastave, da će slučajno „upadati u reč“ kolegama ili da će prekinuti izlaganje nastavnika (Massner, 2021).

U asinhronom e-učenju komunikacija s nastavnikom i drugim učenicima je odložena, ne odvija se neposredno, pa učesnici ostaju uskraćeni za trenutnu, brzu povratnu informaciju, kako u kognitivnom tako i u emotivnom smislu, odnosno nema osećaja pripadnosti zajednici (Serdyukov, 2020). Još jedna negativna strana asinhronog e-učenja je što nastavnici često ne razumeju na adekvatan način suštinu *sistema za upravljanje učenjem* (engl. *Learning Management Systems – LMS*). Često ga koriste kao *virtuelnu oglasnu tablu* (engl. *Virtual Bulletin Board*) na koju postavljaju obrazovne materijale i informacije koje studenti mogu pročitati i/ili preuzeti, umesto da je fokus na živoj, dinamičnoj interakciji između učesnika u onlajn okruženju. LMS ne bi trebalo razumeti kao statičan panel, već kao interaktivno virtuelno okruženje koje nudi široku lepezu mogućnosti za onlajn interakciju, učenje i obrazovanje (Ljujić i Senić Ružić, 2020).

Učenici mogu težiti da što pre završe sa svim zadacima i „prođu“ kroz onlajn kurs, što se može odraziti na to da znanje bude površno, neutemeljeno u pročitanim, proučenim, bez detaljnog bavljenja temom, pitanjima, problemima. Doprinos nastavnika procesu učenja može biti smanjen, naročito kada nastavnik, zbog prirode svog zaposlenja (npr. rad s pola radnog vremena), ne oseća da je na njemu odgovornost za učenje i/ili nema potrebne kvalifikacije (Serdyukov, 2020).

Dodatni izazovi se odnose na onlajn diskusije. Iako onlajn diskusije omogućavaju smisleno zajedničko učešće, debatu i detaljno razmatranje pitanja i problema, nekada se studenti ne uključuju u dovoljnoj meri, te ne odgovaraju na komentare svojih kolega, odgovaraju kroz načelne, uopštene odgovore ili se suštinski ne upuštaju u argumentaciju već odgovaraju samo na početno pitanje u diskusiji kroz neku svoju predstavu/asocijaciju umesto kroz elaboraciju, povezivanje s literaturom i komentarima svojih kolega i/ili nastavnika. To nas navodi da se zapitamo kako nastavnici da prevaziđu ove izazove i da podrže učenje kroz drugačije vođenje onlajn diskusija (Breivik, 2020).

Ne bi trebalo zaboraviti da su nastavnici i u korišćenju digitalnih tehnologija uzori svojim studentima (Krumsvik, 2011). Nastava u e-okruženju zahteva da nastavnici istupe iz uloge „prenosioca znanja“ (Ljujić i Senić Ružić, 2020) i da kontinuirano stiču znanja o e-učenju i e-nastavi, što implicira i široku lepezu odgovornosti i mogućih uloga (Bjekic, Krneta and Milosevic, 2010). Bjekić sa saradnicima (2008) podvlači da su kompetencije nastavnika za e-nastavu kompleksne i govori o sledećim ulogama nastavnika u kontekstu e-nastave kroz opis kompetencija: model, dijagnostičar, planer, menadžer, inicijator, autor (kreator), motivator, partner, instruktor, supervizor, administrator, evaluator, medijator, savetnik, samoprocenjivač, učenik i samorealizator. Izdvojićemo nekoliko uloga. Profesionalna uloga *planera* podrazumeva da nastavnik integriše zadatke i ishode, osmišljava plan nastave, kreira plan sadržaja nastave/učenja, strategija e-učenja, sredstava. *Partner* uspostavlja saradnju s učenicima u e-komunikaciji, daje individualizovane i jasne povratne informacije. Nastavnik ostvaruje profesionalnu ulogu *učenika* koji neprestano proširuje svoja znanja o e-obrazovanju i sadržaju kursa, ali i sagledava, istražuje različite mogućnosti za unapređenje rada u e-nastavi, kao i profesionalnu ulogu *supervizora* koji prati način na koji učenici rešavaju probleme i napreduju u procesu učenja, služeći se različitim digitalnim materijalima.

Kvalitet nastave u inicijalnom obrazovanju vaspitača na daljinu u Republici Srbiji

Rezultati istraživanja govore o tome da je inicijalno obrazovanje nastavnika (vaspitača, nastavnika, profesora) na daljinu jednako dobro kao obrazovanje na tradicionalan način (Miller, 2000; Powell, 2007; Yates, 2000), pa čak i dostupnije studentima koji, zbog geografske udaljenosti, posla ili drugih razloga, inače ne bi studirali (Yilmaz, 2019). Kroz učešće u digitalnom okruženju studenti se osnažuju da smisleno koriste digitalne

tehnologije kao sredstvo za aktivnije i svrsishodnije učenje (Forbes and Khoo, 2015), a nastavnici se motivišu da podrže proces učenja kroz adekvatan odabir načina za onlajn učenje i pravovremene, specifične, detaljne i konstruktivne povratne informacije (Rehn, Maor and McConney, 2016; Thurlings et al. 2014). Gledano iz perspektive studenata, literatura potvrđuje da „nema održivog i suštinskog onlajn obrazovanja ukoliko student u interakciji sa onlajn obrazovnim sadržajima ne zauzme *aktivnu i stvaralačku ulogu*, pokazujući time spremnost na preuzimanje odgovornosti za permanentan lični rast i razvoj“ (Ljujić i Senić Ružić, 2020: 192). Literatura snažno zagovara da adekvatno obrazovanje nastavnika – kako studenata, budućih nastavnika, tako i njihovih nastavnika u inicijalnom obrazovanju – može da doprinese da nastavnici budu osjetljiviji na vezu između prepoznavanja, odabira i korišćenja adekvatnih onlajn resursa, programa i alata za njihove predmete, korišćenja alata na inovativne načine, te kreiranja, odnosno stvaralačkog odnosa prema digitalnim resursima (Redecker, 2017). U našem kontekstu ima više istraživanja koja se bave istraživanjem kvaliteta nastave u visokom obrazovanju koja se odvija na daljinu, a naročito posle 2019. godine, od početka pandemije. Međutim, neveliki je broj istraživanja koja se bave istraživanjem kvaliteta nastave na daljinu u inicijalnom obrazovanju vaspitača. Inovativnost ovog rada sastoji se u jedinstvenoj mogućnosti da se sagledaju različiti putevi istraživanja kvaliteta nastave pre i tokom pandemije na jedinom studijskom programu za obrazovanje vaspitača koji se inače odvija na daljinu. Zanimljivo je sagledati kako izgleda tok istraživanja, kakvi podaci se dobijaju, kao i na koji način i šta tačno studenti biraju da komuniciraju kad se podaci prikupljaju kroz anketu i neposrednu fokus grupu, a šta kada se podaci prikupljaju kroz onlajn fokus grupu na *Zoom* platformi.

Od ukupno 50 studijskih programa inicijalnog obrazovanja vaspitača koji se odvijaju na osam fakulteta i 10 visokih strukovnih škola (Mijailović i Prlić, 2019), a od 2019. godine nadalje i na akademijama strukovnih studija,⁴ u Republici Srbiji se izdvaja samo jedan akreditovan studijski program inicijalnog obrazovanja vaspitača koji se u celini odvija na daljinu – Vaspitač dece predškolskog uzrasta – studije na daljinu. Ovaj studijski program se ostvaruje na Visokoj školi strukovnih studija za vaspitače i poslovne informatičare – Sirmium u Sremskoj Mitrovici (Nacionalno telo za akreditaciju i obezbeđenje kvaliteta u visokom obrazovanju, 2023).

4 U pitanju su studijski programi na pet visokih škola u centralnoj Srbiji koje su deo akademija strukovnih studija (odseka akademija koji se nalaze u Šapcu, Kruševcu, Pirotu i Bujanovcu). Link s adresama pomenutih visokoškolskih ustanova: <https://www.kasss.rs/адресар-високих-струкoвних-школа/>.

U Visokoj školi strukovnih studija za vaspitače i poslovne informatičare – Sirmium u Sremskoj Mitrovici od 2014. godine studenti se upisuju na studijski program Strukovni vaspitač – studije na daljinu, koji je 2021. dopunjen, izmenjen i akreditovan pod nazivom Vaspitač dece predškolskog uzrasta – studije na daljinu. Ovaj studijski program pohađa najviše 30 studenata po godini studija (Nacionalno telo za akreditaciju i obezbeđenje kvaliteta u visokom obrazovanju, 2023). Nastava se u celini odvija na daljinu, onlajn, putem interaktivne *Moodle* platforme kroz asinhronu i sinhronu oblike, dok se ispiti odvijaju neposredno u sedištu Škole u Sremskoj Mitrovici (Visoka škola strukovnih studija..., 2013). Osim *Moodle* platforme, u nastavi se koriste i drugi alati koji spadaju u sinhronu oblike rada (npr. *Edmodo* platforma, *Google Form*, *Zoom* platforma, *Mentimeter*, *Canva*, *Word Search Labs*). Važno je naglasiti da kombinovanje ova dva oblika rada u nastavi na daljinu (Serdyukov, 2020),⁵ na primer u okviru postojećih opcija za delimično deljenje ekrana kao što su „sobe“ za rad u grupama i četovima, doprinosi da nastava bude interaktivnija, više individualizovana (Mukan and Lavrysh, 2020). Studenti u većoj meri aktivno učestvuju u nastavi, pa je i znanje koje stiču o određenoj temi trajnije (Coffey, 2010).

Ako se osvrnemo na literaturu, Kanuka i Bruks (Kanuka and Brooks, 2010) naglašavaju da se u procesu onlajn nastave interaktivnost, efektivnost i dostupnost ne mogu postići istovremeno, već je u manjoj meri ispunjen bar jedan od ovih kvaliteta. Stoga se slažemo s tim da bi studijske programe inicijalnog obrazovanja vaspitača u kojima se nastava u celini odvija na daljinu trebalo kontinuirano pratiti, te kvantitativno i, naročito, kvalitativno evaluirati u cilju njihovog unapređenja (Gültekin, 2009).

Shodno tome, u Visokoj školi strukovnih studija za vaspitače i poslovne informatičare – Sirmium u Sremskoj Mitrovici na studijskom programu Strukovni vaspitač – studije na daljinu, odnosno Vaspitač dece predškolskog uzrasta – studije na daljinu, rađena je analiza kvaliteta nastave iz perspektive studenata u okviru unutrašnje evaluacije kvaliteta rada visokoškolske ustanove. Istraživanje je rađeno tokom nekoliko godina, 2016/17, 2017/18. i 2021/22. godine, ne kao obavezni, već kao dodatni, pomoćni način sagledavanja kvaliteta nastave na daljinu. Korišćena je onlajn anketa i neposredna fokus grupa u letnjem semestru 2016/17. godine,

5 Na studijskom programu Vaspitač dece predškolskog uzrasta – studije na daljinu nastava se odvija na daljinu uz kombinovanje raznovrsnih mogućnosti koje pruža *Moodle* platforma (npr. postavljanje materijala za učenje po temama, organizacija onlajn kolokvijuma, forum-diskusija, pričaonica, radionica) i različitih eksternih alata koji spadaju u sinhronu i asinhronu oblike rada ne bi li se postigla celovita podrška procesu učenja.

te onlajn anketa u letnjem semestru 2017/18. godine s ciljem da se sagleda trenutno mišljenje studenata o kvalitetu nastave na daljinu u kojoj učestvuju. Tokom zimskog semestra 2021/22. godine rađena je onlajn fokus grupa. Analiza prikupljenih podataka je urađena svake od pomenutih godina. Plan je bio da analiza ovih podataka bude polazna osnova za preispitivanje, menjanje i unapređivanje kvaliteta nastave kroz preduzimanje konkretnih akcija.

Cilj ovog rada je sagledavanje promene u istraživanju kvaliteta nastave u inicijalnom obrazovanju vaspitača na daljinu pre i tokom pandemije kovida 19. Pitanja kojima smo se bavili su: 1. Kako se menjaju metodološki aspekti istraživanja kvaliteta nastave na daljinu? 2. Kako promena u načinu istraživanja pomaže u uočavanju ključnih tačaka promene prilikom unapređenja kvaliteta nastave? Ovaj rad je prilika za metaosvrst, elaboraciju i refleksiju na neka od odabranih pitanja koja povezuju podatke i način sprovođenja analize kvaliteta nastave iz 2016/17, 2017/18. i 2021/22. godine.

Tokom školske 2016/17. pitanja u anketnom listu su bila strukturirana oko sledećih tema: Opšti osvrt na studije, Nastava i učenje, Ocenjivanje, Tehnička organizacija, Obaveštenja, Komunikacija nastavnik–studenti, Opšti osvrt na studije – izlazna karta. Tehnički su pripremljena u *Google Forms* i tokom letnjeg semestra 2016/17, te je anketa ponovljena u pet navrata od juna do septembra. Poslata je na lični imejl svakog studenta osnovnih strukovnih studija koji je te studijske godine nastavu pratio na daljinu putem *Moodle* platforme. Anketa je pripremljena i na isti način poslata studentima 2016/17. i 2017/18. godine, s tim što je 2017/18. poslata u tri navrata. Analiza podataka prikupljenih u anketama nije rađena nakon svakog slanja ankete, već zbirno, jedna analiza za 2016/17. godinu i jedna analiza za 2017/18. godinu.

Nakon analize podataka prikupljenih u anketama organizovana i fokus grupa. Fokus grupa je neposredno organizovana u prostorijama Visoke škole strukovnih studija za vaspitače i poslovne informatičare – Sirmium u Sremskoj Mitrovici. Moderatorica fokus grupe je ujedno angažovana u nastavi na Visokoj školi, istraživačica je i autorka ovog rada, što je specifična pozicija kako u istraživanju tako i u procesu pisanja. S jedne strane, moderatorica iz „insajderske“ perspektive dobro poznaje kontekst. S druge strane, ova višestruka pozicija moderatorice ima određena ograničenja. Upitno je koliko je moderatorica uprkos nastojanjima da bude otvorena i ravnopravna u odnosima sa studentima, zbog *de facto* pozicije moći u procesu nastave, mogla da postigne da je studenti dožive kao ravnopravnu. Možda je razlika u moći doprinela da podaci donekle govore u prilog tome da predispitne obaveze koje je realizovala istraživačica u ulozi asi-

stentkinje (npr. forum-diskusije putem *Moodle* platforme) u anketama i tokom fokus grupe budu u nešto većoj meri naglašene kao dobro realizovane, pozivajuće i interaktivne, nego što bi to bio slučaj da je neko nezavisno, spoljno lice sprovodilo istraživanje.

Pre fokus grupe moderatorka je uradila analizu sadržaja podataka prikupljenih kroz ankete tokom školske 2016/17. Potom je pripremila prezentaciju koja je sadržala rezultate analize podataka i protokol za praćenje prezentacije. Svaki od slajdova sadržao je grafički i/ili tekstualni prikaz rezultata ankete struktuiran oko tema iz ankete s primerima, „citativima“ iz originalnih anketa. Na Slici 1. se može videti primer slajda prezentacije koji se odnosi na temu Nastava i učenje iz ankete.

Slika 1. Primer slajda prezentacije za temu Nastava i učenje

fokus na online predgipitnim obavezama (kolokvijumi, forum-diskusije) i stanju radova putem mejla je (više vremena, novac i primerene su studiranju na daljinu)	program se lakše prati kada je komunikacija „odl u odl“	veći broj neposrednih konsultacija – mišljenja su poželjnija
zadaci za rad na praksi (često) i praktični sa vežbama, što omogućava studentima sticanje znanja za neposredni rad u vrtiću	seminarski radovi (najčešće)	češća online komunikacija putem mejla i platforme
jarna, nedovršena, dvosmena, blagovremena online komunikacija putem mejla i platforme	nemogućnost razmene iskustava sa ostalim studentima	veći broj predgipitnih obaveza online
predgipitne obaveze koje omogućavaju studentima „da se lakše snajđi sa ovim i mišljenja na zadatu temu“	nedovoljno raznovrsna literatura (knjige, članci, fotografije, grafikoni)	intenzivnija komunikacija sa profesorima
lakša lutaka	jedan deo knjiga nije moguće preuzeti putem platforme već se moraju posuditi iz biblioteke ili od kolega	
zadaci po izboru	neblagovremeni, neprecizni ili nepostojeće instrukcije na platformi	
Power Point prezentacije u okviru ovakve teme na predmetima na platformi	gledanje filma u nastavu putem platforme	

Studenti su pozvani da učestvuju u fokus grupi putem imejla, u kojem su naglašeni funkcija fokus grupe, predstavljanje rezultata anketiranja, zajedničko diskutovanje o rezultatima, produbljanje postojećih uvida i sagledavanje daljih potencijalnih pravaca promena koje vode ka unapređivanju kvaliteta nastave. Kada je počela fokus grupa, moderatorka je upoznala studente, učesnike fokus grupe, s načinom vođenja i njenom funkcijom. Predstavljeno im je da će tokom fokus grupe biti izložena prezentacija „slajd po slajd“ ili po manjim celinama od nekoliko slajdova koje su kreirane prema rezultatima ankete. Studentima je rečeno da mogu lakše pratiti rezultate ankete ako koriste protokol za pra-

ćenje prezentacije dok moderator izlaže. Pre početka prezentacije svakom studentu je dat „blanko“ štampani primerak protokola za praćenje prezentacije. Protokol za praćenje prezentacije služio je kao pomoćno sredstvo studentima da lakše prate, da zapisuju svoja zapažanja, komentare i sugestije koji su kasnije, nakon izlaganja, bili podsetnik i podstrek za produbljenu diskusiju u fokus grupi. Sastojao se iz tabele, koja je u redovima sadržala teme iz ankete, koje su zapravo slajdovi / celine u prezentaciji. Time je omogućeno lakše praćenje rezultata ankete prikazanih u prezentaciji, kao i sledeće stavke u kolonama: prednosti, nedostaci, predlozi, dodatni komentari.

Nakon podele protokola za praćenje prezentacije, studenti su pozvani da doprinesu produbljivanju diskusije nakon svakog „bloka“ izlaganja i na kraju izlaganja celokupne prezentacije. Moderator je počeo s izlaganjem prezentacije. Nakon svakog slajda prezentacije ili jedne manje celine od nekoliko slajdova (jedna od tema pokrivenih anketom; npr. Nastava i učenje), kao i na kraju celokupne prezentacije, moderator je otvorio diskusiju s učesnicima fokus grupe. Diskusija je otvorena i na kraju celokupne prezentacije. Funkcija prezentacije je bila da slajdovi s rezultatima budu struktura i povod za pokretanje diskusije među učesnicima u fokus grupi. U živoj grupnoj dinamici tokom fokus grupe došlo se do saznanja na koji način učesnici argumentuju svoje stavove o kvalitetu nastave na daljinu.

Što se tiče istraživanja kvaliteta nastave koja se odvija na daljinu na istom studijskom programu, 2021. godine je u okviru razvojno-istraživačkog projekta pod nazivom „Unapređivanje kvaliteta onlajn nastave u inicijalnom obrazovanju vaspitača“, koji je odobrila Autonomna pokrajina Vojvodina, rađena analiza kvaliteta nastave na daljinu iz perspektive studenata. Imajući u vidu okolnosti, prepoznato je da je, u uslovima kovid krize u zdravstvenom i pedagoškom pogledu, smislenije organizovati onlajn fokus grupu sa studentima kroz koju se može ostvariti dinamičnija interakcija među učesnicima, te dobiti detaljnije informacije. Ova odluka bliska je uvidima iz istraživanja da je za vreme pandemije adekvatno prilagoditi načine istraživanja novonastalim okolnostima i opredeliti se za onlajn fokus grupu (Taylor, 2022).

Studenti prve, druge i treće godine, kao i apsolventi, putem *Moodle* platforme za učenje pozvani su da uzmu učešće u onlajn fokus grupi. Imajući u vidu da je veliki deo studenata zaposlen, nisu bili predviđeni posebni termini za svaku godinu studija već je studentima ostavljen izbor jednog od nekoliko ponuđenih termina u kom se mogu priključiti *Zoom* sastanku. Kako moderatorica iz prethodnog iskustva u nastavi i iz istraživanja iz 2016/17. i 2017/18. godine ima uvid u to kakve se sve tehničke teškoće i dileme mogu javiti, te da je prigodnije najpre ostvariti komuni-

kaciju sa studentima putem imejla umesto direktnog ostavljanja linka za neku aplikaciju, studentima je otvorena mogućnost da se na dobrovoljnoj bazi prijave za onlajn fokus grupu na imejl moderatorke. Iako je poziv bio upućen svim studentima i moderatorka je garantovala anonimnost učesnicima u istraživanju, odazvale su se samo tri studentkinje druge godine. Studenti prve i treće godine osnovnih strukovnih studija i apsolvanti nisu se odazvali.

Težilo se da fokus grupa bude organizovana u skladu s konstruktivističkom tradicijom. Kako je u konstruktivističkoj praksi fokus grupa „polustrukturisan oblik grupnih intervju, čiji seting može da varira, a u kojima se kroz proces socijalne konstrukcije značenja omogućuje transformacija iskustva učesnika“ (Pavlović i Džinović, 2007: 292), interakcija između učesnika nije se koristila kao izvor za prikupljanje podataka i sagledavanje izazova vezanih za kvalitet nastave koja se odvija na daljinu, već kao prilika za razmenu, za izražavanje o tome kakva značenja učesnici pridaju pitanju kvaliteta nastave na daljinu, za zajedničku konstrukciju značenja o konkretnim pitanjima koja se odnose na kvalitet nastave. Da bi obrazložili svoje stanovište o kvalitetu nastave učesnici fokus grupe su često na konkretnim primerima govorili šta prepoznaju kao oznaku kvaliteta nastave i ujedno, govoreći o primerima, iznosili predloge, otvarali pitanja, delili ideje koje su se odnosile na zajedničko unapređenje kvaliteta nastave na studijskom programu Vaspitač dece predškolskog uzrasta – studije na daljinu.

Moderatorka je nastojala da, kroz učešće u fokus grupi, ne pozicionira sebe kao izvršioca profesionalne uloge, već kao ravnopravnu učesnicu koja nije u nadređenom položaju moći u odnosu na studente, kao zainteresovanu, blisku osobu (Pavlović i Džinović, 2007) za koju je fokus grupa isto tako prilika za zajedničko građenje i preispitivanje značenja teme koja ih se tiče – kvaliteta nastave na daljinu. Uprkos nastojanjima moderatorke, koja je ujedno i asistentkinja angažovana u nastavi, upitno je da li je bilo moguće izbeći nadređen položaj moći. Zanimljiva je okolnost da zapravo studentkinje druge godine studija koje su se odazvale da učestvuju u onlajn fokus grupi 2021/22. godine u zimskom semestru, kada se održavala fokus grupa, nisu slušale nijedan predmet na kom je anagažovana asistentkinja koja je moderatorka, ali su upoznate s asistentkinjom jer su bile u kontaktu s njom povodom nastave u prvoj godini studija. Studentkinje druge godine su tokom fokus grupe artikulisale da prepoznaju da je ova fokus grupa dobra prilika da njihovo mišljenje istinski bude saslušano i uzeto u obzir, jer je onlajn nastava na ovom studijskom programu pitanje koje se tiče kako nastavnika, aktuelnih studenata, njih samih tokom naredna tri semestra i Visoke škole u celini, tako i budućih generacija studenata.

Studentkinje druge godine koje studiraju na daljinu iznele su svoje mišljenje i mišljenja koja dele s kolegama s druge godine za koje su naglasile da su stalno u kontaktu i da su se konsultovale i usaglasile oko stavova i nekih predloga pre fokus grupe. Opet, sa stanovišta organizovanja fokus grupa, smislen je mali broj učesnika i poželjno je da ih učestvuje do šest (Vilig, 2016) radi kvalitetnije i konstruktivnije razmene, te lakše transkripcije snimka. Vodič za fokus grupu je bio polustrukturiran i sastojao se iz niza pitanja strukturiranih oko sledećih tema za razgovor: Opšte informacije o organizaciji nastave, Interaktivnost nastave, Dinamika rada na predmetima, Ažurnost u ispunjavanju obaveza, Nastavni sadržaji, Komunikacija s profesorima, saradnicima i kolegama, Praćenje i ocenjivanje, Tehničke mogućnosti platforme za učenje na daljinu, Opšti osvrt na kvalitet nastave.

Fokus grupa je snimana pomoću *Zoom* platforme. Snimak je transkribovan i, nakon fokus grupe, složeni su uvidi o kvalitetu nastave iz mišljenja studenata o sledećim temama: ažurnost imejl komunikacije i povratne informacije, postojanje osobe za podršku, forum s najčešćim pitanjima studenata, izbornost izbornih predmeta, organizovanje sadržaja na platformi za učenje na daljinu – „sređeni predmeti“, literatura, kolokvijumi, ispiti, prijava ispita i overa semestra, upis ocena, informatička pismenost, tehničke poteškoće. Pritom neke teme koje su se pojavile tokom fokus grupe prevazilaze okvir ovog rada i početne analize, jer su učesnici govorili i o kvalitetu studija uopšte, ne samo o kvalitetu nastave (npr. prijava ispita i overa semestra, upis ocena), te ćemo se fokusirati samo na teme koje su relevantne s aspekta predmeta istraživanja i istraživačkih pitanja.

Rezultati istraživanja

Kako se menjaju metodološki aspekti istraživanja kvaliteta nastave na daljinu?

Ako sagledamo istraživanja iz 2016/17. (onlajn anketa i neposredna fokus grupa), 2017/18. (onlajn anketa) i 2021/2022. godine (onlajn fokus grupa), dolazimo do uvida koji se odnose na određene metodološke aspekte istraživanja kvaliteta nastave na daljinu. Na studijskom programu Strukovni vaspitač – studije na daljinu, odnosno Vaspitač dece predškolskog uzrasta – studije na daljinu, upisuje se najviše 30 studenata, što znači da ima ukupno 90 studenata za tri godine osnovnih strukovnih studija. Počevši od školske 2016/17. godine, pri svakom novom istraživanju odazivao se sve manji broj studenata. Na primer, školske 2016/17. godine 21 student je popunio anketu, a 10 je učestvovalo u neposrednoj fokus grupi, školske

2017/18. godine 10 studenata je popunilo onlajn anketu, a 2021/22. godine u onlajn fokus grupi učestvovala su samo tri studentkinje druge godine. Možda mali odziv studenata za učešće u anketiranju ili nekom drugom vidu istraživanja kvaliteta nastave ima veze s inače malim odzivom studenata da učestvuju u uobičajenim studentskim evaluacijama koje se odvijaju pred kraj semestra. Veliki je izazov motivisati studente da vide smisao u popunjavanju anketa i učešću u fokus grupama, te ubediti ih da je njihovo mišljenje važno, da će biti uvaženo i uzeto u obzir prilikom donošenja odluka i da na taj način stvarno mogu doprineti određenim promenama i unapređenju kvaliteta nastave. Imajući u vidu mali odziv studenata, tokom procesa ovog istraživanja doneta je odluka da anketa bude ponovljena više puta, u pet navrata tokom školske 2016/17, odnosno u tri navrata tokom školske 2017/18. godine. Tokom fokus grupe moderatorka je s učesnicama prodiskutovala mali odziv učesnika, na šta su studentkinje druge godine rekle da su, posle razmene mišljenja s kolegama sa studijskog programa na društvenim mrežama, one „određene“ kao studentkinje-posrednice, odnosno „zastupnice“ stavova koje dele s kolegama s druge godine. Studentkinje su naglasile da su se samoinicijativno pre onlajn fokus grupe konsultovale s kolegama sa studijskog programa i usaglasile oko toga s kojim izazovima se suočavaju tokom onlajn nastave i oko zajedničkih predloga za unapređenje kvaliteta onlajn nastave.

Mali odziv studenata može se tumačiti i time što su se prethodna istraživanja, školske 2016/17. i školske 2017/18. godine, odvijala po završetku letnjeg semestra, a onlajn fokus grupa se školske 2021/22. odvijala tokom zimskog semestra, za vreme trajanja nastave. Još jedna okolnost koja je značajna za razumevanje malog odziva studenata je to što je moderatorka ujedno i asistentkinja angažovana u nastavi na predmetima u prvoj i drugoj godini studija, te je doživljeni odnos moći koji postoji i u jako interaktivnoj nastavi u kojoj se neguju ravnopravni odnosi možda doprineo manjem odzivu. Zapravo, zanimljiva je činjenica da studentkinje koje su kao „zastupnice“ studenata druge godine školske 2021/22. učestvovala u onlajn fokus grupi nisu pohađale izborni predmet na kom je asistentkinja angažovana. Možda bi angažovanje nekog spoljnog istraživača/istraživačice kao moderatora/moderatorke u istraživanju i/ili angažovanje istraživača saradnika/istraživačice saradnice bio način za prevazilaženje ove teškoće prilikom budućih sličnih istraživanja.

Ujedno, iako je studentima garantovana anonimnost u istraživanju, Zoom platforma po svojoj formi nije mesto za potpuno anonimnu komunikaciju, što je verovatno doprinelo manjem odzivu studenata. Oni su možda odlučili da ne učestvuju jer su bili nesigurni u ovakav vid javnog izlaganja potencijalno „osetljivih“, a eventualno i negativnih povratnih informacija o kvalitetu nastave. Neučestvovanje studenata prve godine

potencijalno se može tumačiti kao nesigurnost da u novoj sredini, u kojoj su tek počeli da studiraju, izraze svoje mišljenje, a da prethodno nisu stekli dovoljno iskustva u njoj. S druge strane, neučestvovanje studenata treće godine potencijalno se može tumačiti time što oni te školske godine završavaju studije i nemaju dovoljnu motivaciju da ulažu dodatno vreme u neobaveznu aktivnost koja im neće dugoročno značiti.

Tehnika posreduje i oblikuje interakciju na različit način od neposrednog okruženja. Prilikom diskutovanja sa sagovornicima u uređenom onlajn okruženju *Zoom* platforme, koja ima određenu strukturu i funkcije, komunikacija se odvija na drugačiji način. Iako je teško napraviti jasno poređenje, zapaža se da je interakcija među učesnicima neposredne fokus grupe školske 2016/17. godine bila znatno dinamičnija nego školske 2021/22. tokom onlajn fokus grupe održane putem *Zoom* platforme. Ova zapažanja su saglasna s uvidima istaknutim u istraživanju Dods i Hess (Dodds and Hess, 2020) da je interakcija u neposrednoj fokus grupi bogatija i suštinski doprinosi dolaženju do saznanja.

Kontekst pandemije je možda u određenoj meri doprineo manjem odzivu i manje dinamičnom učešću studenata u fokus grupi. Svakako, uvidi iz istraživanja upućuju na to da fizička distanciranost ima udela u manjem odzivu studenata (Adams-Hutcheson and Longhurst, 2017; Reid and Reid, 2005; prema: Dodds and Hess, 2020). Dinamičnije učešće studenata školske 2016/17. godine u neposrednoj fokus grupi može se tumačiti i u svetlu toga da su sa studentima neposredno kroz izlaganje prezentacije podeljeni rezultati ankete koja je prethodila fokus grupi, te da je njihovo mišljenje kroz organizaciju fokus grupe bilo uvaženo kao „korak dalje“ u sagledavanju i unapređivanju kvaliteta nastave koja se odvija na daljinu. Za dinamiku je možda bio značajan i protokol za praćenje prezentacije, koji je kroz svoju formu pozivao studente da tokom procesa izlaganja zabeleže svoja zapažanja i da kasnije o njima diskutuju s drugim učesnicima. Verovatno su ih sve ove okolnosti i činjenica da su neki od njih i sami u anketama naglasili da bi voleli da imaju češće neposredne sastanke (iako nisu predviđeni programom studija) – može se reći, poput ove fokus grupe – ohrabrine da uživo dalje diskutuju, elaboriraju i izražavaju slaganje/ neslaganje.

Tokom procesa istraživanja došlo je do toga da su studenti imali potrebu da podele svoje uvide i putem kanala komunikacije koji nisu bili unapred predviđeni nacrtom istraživanja. Zanimljivo je da su se najpre školske 2017/18. godine, između prvog i drugog, odnosno drugog i trećeg puta kada je poslata anketa, dve studentkinje putem imejla samoinicijativno javile istraživačici, autorki ovog rada. Obratile su se s molbom da ih istraživač isključi iz mejling liste prilikom sledećeg slanja ankete jer ne žele da je popune (npr. „Bolje da ne popunjavam anketu. Još malo sam

završila i ne želim da imam ništa sa Školom.“, „Prestanite da nam šaljete mejlove.“). Obeshrabrujuće je što se dobronamerna odluka istraživačice da se anketa ponovi više puta u cilju većeg obuhvata studenata i što verodostojnijih rezultata koji bi bili osnova za dalje unapređenje kvaliteta nastave potencijalno može doživeti kao pritisak i izazvati otpor kod jednog dela studenata. Upitno je kako onda motivisati studente da učestvuju u istraživanju, to jest kako raditi na tome da učešće u istraživanju zaista bude smisleno za studente, a ne samo još jedna obaveza ili neobavezna dodatna aktivnost koja iziskuje ulaganje slobodnog vremena.

Školske 2021/22. godine jedna studentkinja se samoinicijativno javila putem mejla i poslala svoja zapažanja, uvide i predloge koji se odnose na kvalitet nastave koja se odvija na daljinu. Zbog tehničkih poteškoća koje je imala s računarom nije uspjela da pristupi Zoom platformi tokom onlajn fokus grupe, ali je želela da kroz alternativni samoinicijativno izabrani način komunikacije stupi u kontakt s moderatorkom, to jest istraživačicom, i podeli svoje viđenje o temi fokus grupe. Podaci koji su prikupljeni na ovaj način uglavnom su saglasni sa stavovima koleginica koje su učestvovala u fokus grupi, s tim što je akcenat stavljen na individualno iskustvo i predloge za unapređenje komunikacije s profesorima putem imejla. Posebno je značajno naglasiti fleksibilnost prvobitnog nacrtu istraživanja, koji nije predviđao prikupljanje podataka o kvalitetu nastave kroz imejl prepisku moderatorke sa studentima, već samo kroz onlajn fokus grupu. Dragoceno je i ubuduće ostati spreman na prihvatanje i očekivanje podataka iz izvora koji nisu planirani prvobitnim nacrtom istraživanja, jer nam možda upravo ti podaci mogu pružiti neku drugačiju dimenziju ili različitu informaciju, koju možda ne možemo dobiti na unapred isplaniran način. Takođe, ovi dodatni podaci, kao i alternativni načini na koje „podaci dolaze do nas“ (npr. imejl komunikacija u ovom istraživanju) govore i o prvobitnom nacrtu istraživanja, nekom novom saznanju koje istraživačica nije imala u vidu, o samom kontekstu, o učesnicima istraživanja, te o tome na šta obratiti pažnju kad se ubuduće planira slično istraživanje.

Kako promena u načinu istraživanja pomaže u uočavanju ključnih tačaka promene prilikom unapređenja kvaliteta nastave?

Odluka da se bude metodološki inventivan i da se, shodno širem društvenom kontekstu i pažljivom proučavanju literature o načinu (spro)vođenja fokus grupa, odstupa od primene onlajn ankete i neposredne fokus grupe, opredeli za korišćenje onlajn fokus grupe, analize kvaliteta nastave koja se takoreći redovno sprovodi, doprinela je dolaženju do saznanja o tome kako unaprediti kvalitet nastave u inicijalnom obrazovanju vaspitača na daljinu.

Imajući u vidu analizu kvaliteta nastave na studijskom programu Vas-pitač dece predškolskog uzrasta iz 2016/17, 2017/18. i 2021/22. godine može se napraviti *osvrt na neka opšta mesta i izazove* koji se javljaju u nastavi na daljinu pre i tokom pandemije.

Za sve analize kvaliteta nastave koja se odvija na daljinu zajedničko je da studenti naglašavaju da im to što se nastava odvija na daljinu kroz korišćenje različitih alata u sinhronom i asinhronom učenju omogućava da uspostave balans između obaveza na studijama, poslovnih i porodičnih obaveza, kao i u pogledu uštede vremena i novca za eventualno putovanje od mesta stanovanja do Sremske Mitrovice.

„Onlajn predispitne obaveze poput forum diskusija, kolokvijuma i seminarskih radova su mi bile interesantne za rad i praktične, jer su se mogle raditi od kuće kad smo slobodni, nisu zahtevale dolazak u visoku školu, što je jako značajno nama koji usklađujemo posao sa studijama.“ (2016/17)

„Nama koji smo u radnom odnosu, a pogotovo kad imamo i porodične obaveze, jako je važno da sve informacije o predispitnim obavezama, uputstva, kako, šta, kad se šalju predispitne obaveze, koja je literatura i slično budu date u celini na početku semestra i blagovremeno, znači da ne bude nekih iznenađenja tokom semestra.“ (2021/22)

„Da, da sve obaveze budu ‘otključane’ na platformi odmah na početku semestra, a ne da se teme postepeno pojavljuju i da onda ne znaš baš do kraja kakve su ti obaveze i očekivanja profesora.“ (2021/22)

Studenti smatraju da je jasna, dvosmerna i blagovremena komunikacija s profesorima od ključne važnosti za kvalitet nastave. Naročito ističu detaljna uputstva za rad i blagovremenu komunikaciju putem platforme za učenje na daljinu ili putem imejla, kao i detaljnu povratnu informaciju profesora koja im može značiti za dalji proces učenja.

„Izdvojila bih da su bila data jasna i konkretna uputstva za istraživački zadatak na praksi. Sama predispitna obaveza je bila zanimljiva i korisna za budući neposredni rad sa decom, a komunikacija sa profesorkom N. N. laka i dvosmerna, precizna i jasna, što mi je dosta pomoglo da dobro uradim ono što se od mene očekuje u ovom zadatku.“ (2016/17)

„Dobro je što mi iz A. i B. predmeta stižu detaljna obaveštenja stalno putem platforme.“ (2017/18)

„Pojedini profesori su ažurni, pa redovno, u roku od jednog dana odgovaraju na mail. Neki nisu tako ažurni, pa odgovor čekam malo duže, po nedelju dana, a nekad i više.“ (2017/18)

„Mislim da govorim u ime većine studenata II godine kad kažem da bi trebalo blagovremeno u celini da dobijamo sva uputstva za rad na početku oktobra ili još bolje pre početka semestra u septembru. Kad

počne školska godina sve na platformi bi trebalo da bude 'otključano'. (2021/22)

„Rekla bih i da bi bilo dobro da nam blagovremeno stigne odgovor na e-mail za sve nedoumice, jer nekada nema dovoljno informacija na platformi, pa se u međuvremenu dodatno informišemo od studenata koji studiraju u Mitrovici putem zajedničke Viber grupe.“ (2021/22)

Značajno je i napraviti *kratak osvrt na prednosti i teškoće u organizovanju neposredne i onlajn fokus grupe*. Imajući u vidu opisani način na koji su obe fokus grupe organizovane i prikupljene podatke, može se reći da je prednost u organizovanju neposredne fokus grupe dinamičnija diskusija i prirodni tok komunikacije. S druge strane, teškoća onlajn fokus grupe je upravo komunikacija koja ne teče tako neposredno kada se odvija preko *Zoom* platforme. U onlajn fokus grupi se manje spontano odvija nadovezivanje na temu o kojoj sagovornik diskutuje, jer je neophodno ispoštovati bar tehničku proceduru uključivanja/isključivanja mikrofona i javljanja za reč. Neverbalna komunikacija među učesnicima je smanjena i izmenjena kad sagovornici gledaju u okvire *Zoom* prozorčića. Ova zapažanja govore u prilog tome da je uloga moderatorke u onlajn fokus grupi složenija i značajnija nego u neposrednoj fokus grupi (Stewart and Shamdasani, 2017), kao i da je potrebna posebna veština da bi moderatorka prevazišla socijalnu anksioznost i potencijalne konflikte među učesnicima, odnosno da bi upravljala grupnom dinamikom (Farnsworth and Boon, 2010; Smithson, 2000; prema: Dodds and Hess, 2020). Prednosti ove onlajn fokus grupe upravo su u tome što je finansijski i vremenski pogodnija za geografski udaljene učesnike (Hallam, 2022). Još jedna prednost koja se zapaža je vođenje prilično fokusiranog razgovora u kome se teži zajedničkim konstruktivnim predlozima za unapređenje kvaliteta nastave koja se odvija na daljinu. Ovo zapažanje je saglasno s rezultatima iz istraživanja Abrams i saradnika (Abrams et al., 2015), koji pokazuju da su u audiovizuelnoj onlajn fokus grupi ređi nerelevantni podaci nego u tekstualnoj onlajn i u neposrednoj fokus grupi.

Kada se sagleda neposredna fokus grupa iz 2016/17. i onlajn fokus grupa iz 2021/22. godine, zapaža se da je fokus u velikom obimu pomen od komentaranja, zapažanja i predloga o kvalitetu nastave koji se odnose na pojedinačne određene predmete i profesore prema uopštenijim, celovitim, konstruktivnim predlozima koji se odnose na sve predmete, organizaciju nastave, ocenjivanja i studija uopšte. Učesnici su se bavili ključnim pitanjima o kvalitetu nastave na daljinu, bez poimence pominjanja i vezivanja određenih zapažanja za ličnost i rad profesora. Možda je promeni načina govorenja o ovim pitanjima doprineo i format. Studenti su tokom neposredne fokus grupe imali kod sebe protokol za praćenje prezentacije koji im je olakšavao praćenje prikaza analiziranih podataka. Međutim,

pitanja u anketi, prezentacija i protokol nisu upućivali studente na takva zapažanja. Možda su u onlajn fokus grupi upravo jasniji cilj fokus grupe, uz manje dodatnih materijala (prezentacija, protokol), i manji broj učesnika doprineli da diskusija na bude orijentisana na ključne tačke promene. Takođe je verovatno da su studenti, pošto njihov identitet na Zoom sastanku nije anoniman za moderatorku, izbegavali da konkretnije govore o određenim pitanjima o kojima bi neposredno govorili u nekoj većoj grupi. Onlajn fokus grupa je doprinela podacima o istraživanju kvaliteta nastave na daljinu upravo kroz dolaženje do konkretnih predloga i idejnih rešenja za unapređenje određenih aspekata koje studenti smatraju izazovnim. Neposredna fokus grupa je dala manje rezultata u aspektu osmišljavanja konkretnih rešenja, ali ima vrednost iz ugla ostvarivanja otvorene, podacima podstaknute diskusije, u kojoj studenti dodatno elaboriraju svoja razmišljanja koja su podelili u anketi. S druge strane, studenti su u onlajn fokus grupi, isto kao i u neposrednoj fokus grupi, bili upoznati s ciljem i njihovom ulogom. Jasno su se fokusirali da odgovore „na zadatak“, što je ujedno i nedostatak onlajn fokus grupe, jer možda istraživač/ica može ostati uskraćen/a za dodatne, potencijalno korisne informacije koje bi „isplivale“ u neposrednoj fokus grupi, pogotovo ako ima veći broj učesnika.

Istraživačima je važno da se odazove što veći procenat studenata kako bi kasnije mogli da koriste prikupljene podatke kao osnov za promenu u pogledu nastave. Još jedan od problema je upitna iskrenost studenata koji su se odazvali da učestvuju u anketi i fokus grupi, a naročito u onlajn fokus grupi. Iako je studentima garantovana anonimnost, pitanje je da li su mogli da ostave po strani odnose moći. Zanimljiv je podatak da su se studenti treće godine, kojima asistentkinja nije držala vežbe u toku školskih godina kada su rađena istraživanja, u malom obimu odazvali ili se uopšte nisu odazvali da učestvuju u istraživanju. To se donekle može dovesti u vezu s tim što studenti uskoro završavaju studije i ne vide smisao učešća, odnosno ne misle da iskazivanje njihovog mišljenja može da dovede do nekih promena koje su značajne za njih koji uskoro više neće studirati na daljinu. S druge strane, možda studenti prve i druge godine, s kojima je istraživačica inače u komunikaciji povodom nastave, imaju sigurnost i poverenje koje je izgrađeno kroz odnos predavača i studenta, ili pak osećaju obavezu da učestvuju u istraživanju.

Možda je jedan od načina da se studenti svih godina studija motivišu da učestvuju u istraživanjima koja su neki vid evaluacije kvaliteta nastave u stvari razmatranje kako organizovati istraživanje, ko bi trebalo da bude istraživač, ko bi trebalo da bude u ulozi moderatora. Da li je to neko od nastavnika/saradnika angažovanih u nastavi i/ili neko lice koje je zaposleno u Visokoj školi, ali nije angažovano u nastavi, i/ili neko spoljno nezavisno lice? Da li moderator može biti neko lice koje nije angažovano u nastavi, a saraduje s nastavnicima/saradnicima pri tumačenju rezulta-

ta? Možda bi u tom slučaju bio veći odziv učesnika i možda bi učesnici istraživanja, a naročito učesnici onlajn fokus grupe, bili još otvoreniji. Iako promene u obrazovanju nisu brze i odmah vidljive, bilo bi dobro da se sa studentima mogu podeliti informacije o tome kako je njihova perspektiva o kvalitetu nastave koju su, na primer, izrazili prošle godine kroz evaluaciju, doprinela praktičnim koracima, šta se promenilo u nastavi, do kakvih efekata je dovela evaluacija. Tako bi studenti na konkretnim primerima i „u malim koracima“ koji vode ostvarivanju promene zaista videli da je njihova perspektiva važna i upravo zato uvažena. Još jedan način rada na povećanju obuhvata učesnika istraživanja jeste dodatni rad i saradnja sa stručnjacima iz oblasti tehnike i informatike povodom obezbeđivanja veće anonimnosti, naročito prilikom onlajn fokus grupa. Tako bi se studenti osećali sigurnije da podele svoje uvide o kvalitetu nastave na daljinu koji ih se neposredno tiče.

Zaključak

Imajući u vidu da je predmet ovog rada promena u istraživanju kvaliteta nastave u inicijalnom obrazovanju vaspitača na daljinu pre i tokom pandemije kovida 19, nastojali smo da prikažemo kako se promena dešavala u određenim izabranim metodološkim aspektima, kao i u kakvoj je sprezi s ključnim tačkama koje bi trebalo unaprediti u kvalitetu nastave koja se inače odvija na daljinu na studijskom programu Vaspitač dece predškolskog uzrasta – studije na daljinu. Umesto reprodukcije kulture pedagoških istraživanja u kojima bi se na „dobro uhodan“ način, „po inerciji“ i više puta oprobano obrascu uradila određena analiza za potrebe evaluacije, čak i u pandemijskim uslovima, „fokus je na negovanju istraživačke pedagoške kulture“, koja po sebi podrazumeva da su „koistraživači pozvani da doprinesu potpunijem razumevanju, stvaranju živeće pedagoške teorije i transformaciji prakse iznutra jer su u njeno nastajanje neposredno uključeni i suštinski zainteresovani“ (Prlić, 2019: 343).

Tema koja se sigurno tiče kako studenata tako i nastavnika i saradnika koji studiraju ili su angažovani u onlajn nastavi na studijskom programu Vaspitač dece predškolskog uzrasta – studije na daljinu, jeste kvalitet nastave. Otvarajući se u istraživanju ka perspektivi studenata, najpre kroz onlajn ankete i neposrednu fokus grupu, a zatim i kroz onlajn fokus grupu organizovanu u skladu s konstruktivističkom tradicijom, uvek iznova učimo kako da prepoznamo i stvaramo prostore u kojima može da se čuje glas svih učesnika. Pravilnikom o standardima i postupku za akreditaciju studijskih programa (2021) u okviru Standarda 15: Studije na daljinu predviđeno je kontinuirano unapređenje kvaliteta studija. Jedan od načina praćenja kvaliteta studija na daljinu je donošenje i poštovanje Pravilnika

o izvođenju studija na daljinu. Pritom je za ovaj rad naročito značajan aspekt „a. poštovanje odgovarajućih radnih standarda i to prevashodno u oblasti obrazovanje (organizacija rada i metodički aspekt studija), kao i u oblasti informacione tehnologije (e-učenje)“ i „v. kontinuirano unapređenje kvaliteta studija“ (Pravilnik o standardima i postupku za akreditaciju studijskih programa, 2021: 38).

Posredno, rad na kontinuiranom unapređivanju procesa evaluacije kvaliteta nastave iz perspektive studenata kroz istraživanje i isprobavanje različitih metodoloških pristupa zapravo doprinosi ostvarivanju standarda za akreditaciju studijskih programa na daljinu, a time i kvalitetnijoj nastavi. Ovakav vid istraživanja kvaliteta nastave koja se odvija na daljinu, uobičajeno, kroz onlajn ankete, zatim kroz neposredne fokus grupe, kao i kroz onlajn fokus grupe, pruža dragocene osnovne i/ili dodatne podatke o tome kako studenti sagledavaju kvalitet nastave i šta predlažu kao eventualne promene, ali je i prilika za pregovaranje i zajedničku izgradnju značenja studenata i nastavnika kroz onlajn fokus grupe upravo o temi koja ih okuplja, koja je za njih relevantna i važna.

Brojni su nedostaci ovakvog istraživanja. Najpre, postoje metodološke teškoće. Direktna poređenja istraživanja koja su sprovedena pod različitim metodološkim okvirima nisu idealna, te je neophodno vrlo obazrivo sagledavati uvide do kojih se došlo u istraživanju sprovedenom školske 2016/17, 2017/18. i 2021/22. godine. Na primer, u pitanju su različite grupe studenata, pa bi bilo dobro ubuduće pratiti jednu ili nekoliko grupa studenata tokom više uzastopnih godina i onda napraviti osvrt na proces istraživanja. Zatim, nezahvalno je i neopravdano menjati nacrt istraživanja, birati drugačije tehnike i instrumente i onda porediti, sagledavati određene aspekte koji se menjaju. Kao još jedan nedostatak može se navesti to što je moderatorka bila ujedno istraživačica i asistentkinja angažovana u nastavi na ovom studijskom programu, te se, uprkos nastojanjima da se ostvari ravnopravan odnos i participacija svih učesnika u fokus grupi, teško može reći da se odnosi moći mogu ostaviti po strani i da je fokus grupa organizovana u skladu s konstruktivističkom tradicijom. Trebalo bi biti jako obazriv prilikom dizajniranja istraživanja i, ako je moguće, napraviti fleksibilan nacrt istraživanja. Navedeno svakako ne bi trebalo da obeshrabri buduće istraživače koji su vođeni idejom da je mišljenje studenata važno i da je odgovornost istraživača da tragaju za različitim načinima za sagledavanje i uvažavanje perspektive studenata o kvalitetu nastave na daljinu. Stoga, aspekt koji možda najviše pobuđuje pažnju za dalje istraživanje, ali i aktivizam, jeste kako motivisati studente da učestvuju u različitim vidovima evaluacije kvaliteta nastave i kako pronaći metodološki primerene načine za istraživanje kvaliteta nastave koji će u dovoljnoj meri motivisati studente da se odazovu i „u punom zamahu“ podele svoje mišljenje.

„U kom pravcu nas vode promene izazvane krizom širih društvenih razmera, koje vrednosti želimo da negujemo“ (Miškeljin, 2021: 60) i na koji način odgovorno, zajedno s drugim učesnicima, promoviše, „živi“ i iznova preispituje određene vrednosti, jesu neka od ključnih pitanja koja bi nastavnik u inicijalnom obrazovanju vaspitača trebalo da ima u vidu kao osu razmišljanja prilikom koncipiranja studijskih programa, organizacije procesa nastave i istraživanja koje je usmereno na evaluaciju i kasnije unapređivanje kvaliteta nastave na daljinu kako u vremenima pre tako i u vremenima krize.

Literatura

- Abrams, K. M., Wang, Z., Song, Y. J. and Galindo-Gonzalez, S. (2015). Data richness trade-offs between face-to-face, online audiovisual, and online text-only focus groups. *Social Science computer review*, 33(1), 80–96.
- Al-Samarraie, H. (2019). A scoping review of videoconferencing systems in higher education: Learning paradigms, opportunities, and challenges. *International Review of Research in Open and Distributed Learning*, 20(3), 121–140. <https://doi.org/10.19173/irrodl.v20i4.4037>
- Awouters, V. and Jans, S. (2009). E-learning competencies for teachers in secondary and higher education. *International Journal of Emerging Technologies in Learning*, 4(1), 58–60. <https://doi.org/10.3991/ijet.v4i2.739>
- Beckwith, E. G. (2020). The Importance of Synchronous Sessions in online Asynchronous Classes. In Sistek-Chandler, C. M. (ed.), *Exploring online Learning Through Synchronous and Asynchronous Instructional Methods* (34–51). IGI Global, Hershey, PA.
- Bjekić, D. i Vučetić, M. (2013). E-nastava kao tehnologija profesionalnog delovanja i usavršavanja nastavnika. U Videnović, S., Milićević, N. i Opsenica-Kostić, J. (ur.), *Razvoj i mentalno zdravlje, tematski zbornik radova* (12–127). Niš: Filozofski fakultet.
- Bjekić, D., Krneta, R. i Milošević, D. (2008). Kompetencije za e-nastavu u sistemu profesionalnih kompetencija nastavnika osnovne škole. *Inovacije u nastavi*, 21(2), 7–20.
- Bjekic, D., Krneta, R. and Milosevic, D. (2010). Teacher education from e-learner to E-teacher: Master curriculum. *Turkish Online Journal of Educational Technology*, 9(1), 202–212.
- Breivik, J. (2020). Argumentative patterns in students' online discussions in an introductory philosophy course: Micro-and macrostructures of argumentation as analytic tools. *Nordic Journal of Digital Literacy*, 15(1), 8–23.
- Coffey, J. W. (2010). Web conferencing software in university level, e-learning based technical courses. *Journal of Educational Technology System*, 38(3), 367–381. <https://doi.org/10.2190/ET.38.3.f>
- Dodds, S. and Hess, A. C. (2020). Adapting research methodology during COVID-19: lessons for transformative service research. *Journal of Service Management*, 32(2), 203–217.

- Eraković, B. R. i Lazović, V. S. (2020). Stavovi univerzitetskih nastavnika u pogledu primene platforme Mudl na filološkim predmetima. *Inovacije u nastavi – časopis za savremenu nastavu*, 33(3), 43–57. <https://doi.org/10.5937/inovacije2003043E>
- Forbes, D. i Khoo, E. (2015). Voice over distance: a case of podcasting for learning in online teacher education. *Distance Education*, 36(3), 335–350. <https://doi.org/10.1080/01587919.2015.1084074>
- Gültekin, M. (2009). Quality of distance education in Turkey: Preschool teachers training case. *International Review of Research in Open and Distance Learning*, 10(2), 1–24.
- Hallam, K. F. (2022). Moving on from trials and errors: a discussion on the use of a forum as an online focus group in qualitative research. *International Journal of Social Research Methodology*, 25(4), 429–439.
- Hrastinski, S. (2008a). Asynchronous and Synchronous E-Learning. *EDUCAUSE Quarterly*, 31(4), 51–55.
- Hrastinski, S. (2008b). What is online learner participation? A literature review. *Computers & Education*, 51(4), 1755–1765.
- Kanuka, H. and Brooks, C. (2010). Distance education in a post-fordist time: Negotiating difference. In Cleveland-Innes, M. F. & Garrison, D. R. (eds.), *An introduction to distance education: Understanding teaching and learning in a new era* (69–90). New York, NY: Routledge.
- Konferencija akademija i visokih škola Srbije (2022). *Akademije i visoke škole strukovnih studija*. Preuzeto sa: <https://www.kasss.rs/адресар-високих-струковних-школа/> 21.7.2022. godine.
- Krnjaja, Ž. (2021). Predškolsko vaspitanje i obrazovanje u vreme korona krize: fizička izolacija i „efekat tunela“. U Spasenović, V. (ur.), *Obrazovanje u vreme krize – gde smo i kuda dalje* (67–82). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Krumsvik, R. J. (2011). Digital Competence in Norwegian Teacher Education and Schools. *Högre Utbildning*, 1, 39–51.
- Lazarević, B. (2008). Komunikacija i interakcija u online edukaciji – vrste i specifičnosti. U Alibabić, Š. i Pejatović, A. (ur.), *Andragogija na početku trećeg milenijuma* (197–209). Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Lee, K. (2021). Openness and innovation in online higher education: A historical review of the two discourses. *Open Learning: The Journal of Open, Distance and e-Learning*, 36(2), 112–132. <https://doi.org/10.1080/02680513.2020.1713737>
- Ljujić, B. i Senić Ružić, M. (2020). Studenti kao kreatori obrazovnog sadržaja u onlajn obrazovanju odraslih. *Andragoške studije*, 26(1), 179–195.
- Mahoney, J. and Hall, C. A. (2020). Exploring Online Learning Through Synchronous and Asynchronous Instructional Methods. In Sistek-Chandler, C. M. (Ed.), *Exploring Online Learning Through Synchronous and Asynchronous Instructional Methods* (52–76). IGI Global, Hershey, PA.
- Massner, C. K. (2021). *Zooming in on Zoom Fatigue: A Case Study of Videoconferencing and Zoom Fatigue in Higher Education* (doktorska disertacija). Lynchburg, VA: Liberty University.

- Mijailović, G. i Prlić, I. (2019). Putanje inicijalnog obrazovanja vaspitača u okvirima obrazovne politike. U Pavlović Breneselović, D., Spasenović, V. i Alibabić Š. (ur.), *Obrazovna politika i praksa: u skladu ili u raskoraku?* (59–65), Susreti pedagoga – nacionalni naučni skup 25–26. 1. 2019, Beograd. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Pedagoško društvo Srbije.
- Miller, E. (2000). Models in distance teaching in teacher education in Jamaica. *Proceedings of Distance Education in Small States Conference*. The University of the West Indies Distance Education Centre (UWIDEC), Ocho Rios, Jamaica. Preuzeto sa: <https://uwispace.sta.uwi.edu/dspace/bitstream/handle/2139/49945/Teacher%20Education%20by%20Distance%20Jamaica.pdf?sequence=1&isAllowed=y> 23.7.2021.
- Miškeljin, L. (2021). Predškolsko vaspitanje i obrazovanje u doba pandemije COVID-19: mere obrazovne politike i sistem podrške. U Jeremić, I., Nikolić, N. i N. Koruga (ur.), *Vaspitanje i obrazovanje u digitalnom okruženju* (55–61), Susreti pedagoga – nacionalni naučni skup, 15. maj 2021. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Moore, M. G. (1989). Three types of interaction. *American Journal of Distance Education*, 3(2), 1–6.
- Mukan, N. and Lavrysh, Y. (2020). Video Conferencing Integration: Challenges and Opportunities at Universities. *Revista romaneasca pentru educatie multidimensionala – Journal for Multidimensional Education*, 12(2), 108–114.
- Nacionalno telo za akreditaciju i obezbeđenje kvaliteta u visokom obrazovanju (2023, May 26). *Vodič kroz akreditovane visokoškolske ustanove i studentske programe u Republici Srbiji*. Preuzeto sa: <https://www.nat.rs/wp-content/uploads/2023/05/Vodic-za-studente-26.05.2023.pdf> 27.5.2023.
- Pavlović Breneselović, D. (2014). Kompetencije vaspitača za korišćenje ICT u predškolskom programu: više od veštine. U Mitrović, N. (ur.), *Zbornik radova naučno stručnog skupa sa međunarodnim učešćem. Tehnika i informatika u obrazovanju – TIO* (450–455). Čačak: Fakultet tehničkih nauka u Čačku Univerziteta u Kragujevcu.
- Pavlović, J. i Džinović, V. (2007). Fokus grupe: od prikupljanja podataka do kritičke pedagoške prakse (Focus groups: from collecting data to critical pedagogical practice), *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja (Journal of the Institute for Educational Research)*, 39(2), 289–308.
- Powell, D. C. (2007). Student satisfaction with a distance learning MPA program: A preliminary comparison of on-campus and distance learning students' satisfaction with MPA courses. *MERLOT Journal of Online Teaching and Learning*, 3(1), 1–18.
- Pravilnik o standardima kompetencija za profesiju vaspitača i njegovog profesionalnog razvoja* (2018). Službeni glasnik RS, Prosvetni glasnik, br. 16/2018.
- Pravilnik o standardima i postupku za akreditaciju studentskih programa* (2021). Službeni glasnik RS, br. 13/2019, 1/2021, 19/2021.
- Prensky, M. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants. *On the Horizon*, 9(5), 1–6.
- Prlić, I. (2019). Kultura zapitanosti u pedagoškim istraživanjima – od ličnih priča do transformativnih akcija. *Nastava i vaspitanje*, 68(3), 331–346. <https://doi.org/10.5937/nasvas1903331P>

- Radulović, L. i Nikolić, L. (2022). Obrazovanje nastavnika u doba krize: Šta se dešava sa socijalnom dimenzijom nastave. U Krnjaja, Ž., Senić Ružić, M. i Milošević, Z. (ur.), *Obrazovanje u vreme krize i kako dalje* (224–230), Susreti pedagoga – nacionalni naučni skup, 7. maj 2022. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Redecker, C. (2017). European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. In Punie, Y. (ed.) *EUR 28775 EN*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Rehn, N., Maor, D. and McConney, A. (2016). Investigating teacher presence in courses using synchronous videoconferencing. *Distance Education*, 37(3), 302–316. <https://doi.org/10.1080/01587919.2016.1232157>
- Singh, V. and Thurman, A. (2019). How many ways can we define online learning? A systematic literature review of definitions of online learning (1988–2018). *American Journal of Distance Education*, 33(4), 289–306.
- Štemberger, T. and Čotar Konrad, S. (2021). Attitudes Towards using Digital Technologies in Education as an Important Factor in Developing Digital Competence: The Case of Slovenian Student Teachers. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET)*, 16(14), 83–98.
- Stewart, D. W. and Shamdasani, P. (2017). Online focus groups. *Journal of Advertising*, 46(1), 48–60. <https://doi.org/10.1080/00913367.2016.1252288>
- Serdyukov, P. (2020). Asynchronous/Synchronous learning chasm. In Sistek-Chandler, C. M. (ed.), *Exploring online Learning Through Synchronous and Asynchronous Instructional Methods* (1–33). IGI Global, Hershey, PA.
- Taylor, M. J. (2022). Focus Groups Online: Practical Guidance for Higher Education Researchers in the Pandemic and Beyond Based on an Autoethnographic Reflection. In Huisman, J. and Tight, M. (eds.), *Theory and Method in Higher Education Research* (63–179). Bingley: Emerald Publishing Limited. <https://doi.org/10.1108/S2056-375220220000008009>
- Thurlings, M., Vermeulen, M., Bastiaens T. and S. Stijnen (2014). The Role of Feedback and Social Presence in an Online Peer Coaching Program for Student Teachers. *Australasian Journal of Educational Technology*, 30(3), 326–341. <https://doi.org/10.14742/ajet.636>
- UNESCO [United Nations Educational Scientific and Cultural Organisation] (2020). *Take a survey: COVID-19 and early childhood education workforce*. <https://en.unesco.org/news/take-survey-covid-19-and-early-childhood-education-workforce>
- Vilig, K. (2016). *Kvalitativna istraživanja u psihologiji*. Beograd: Clio.
- Visoka škola strukovnih studija za vaspitače i poslovne informatičare – Sirmium (2013, September 27). *Pravilnik o uslovima i načinu organizacije studija na daljinu*. <http://sm-vaspitač.edu.rs/wp-content/uploads/2019/04/Pravilnik-o-DLSu-sa-pecatom.pdf>
- Watts, L. (2016). Synchronous and asynchronous communication in distance learning: A review of the literature. *Quarterly Review of Distance Education*, 17(1), 23–32.
- Yates, C. (2000). *Teacher education at a distance: lessons and experiences from Sub-Saharan Africa*. Cambridge: International Extension College.

- Yilmaz, A. B. (2019). Distance and face-to-face students' perceptions towards distance education: A comparative metaphorical study. *Turkish Online Journal of Distance Education-TOJDE*, 20(1), 191–207.
- Yusop, F. D. (2015). A dataset of factors that influence preservice teachers' intentions to use Web 2.0 technologies in future teaching practices. *British Journal of Educational Technology*, 46(5), 1075–1080. <https://doi.org/10.1111/bjet.12330>
- Zhou, Q., Zhao, Y., Hu, J., Liu, Y. and Xing, L. (2010). Pre-service chemistry teachers' attitude toward ICT in Xian. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 9, 1407–1414. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.12.342>

Researching the Quality of Teaching in Distance Initial Preschool Teacher Education Before and During the Covid-19 Pandemic – Methodological Considerations

Abstract: The pandemic has brought new challenges in the organization of distance teaching, as well as in research design. Consequently, in academic 2021–2022, as part of the development and research project „Improving the quality of online teaching in the initial education of preschool teachers“, an analysis of the quality of distance teaching was carried out on the study program Preschool Teacher – distance studies. Research took place at the Preschool Teacher Training and Business Informatics College of Applied Studies – Sirmium in Sremska Mitrovica. Similar analysis was done from the students' perspective as part of the internal evaluation of the quality of work of the higher education institution: in academic 2016–2017 – by using an online survey and direct focus group and in academic 2017–2018 – by using online survey. The subject of this paper is the change in researching the quality of distance teaching in the initial preschool teacher education before and during the COVID-19 pandemic. The research questions we considered are: 1. How are the methodological aspects of distance learning quality research changing? 2. How does a change in the way of research help in identifying the key points of change when improving the quality of teaching? The decline in the number of students participating in researching the quality of distance teaching and the openness to take into account the data that came to the researchers on the initiative of the students and were not foreseen in the research proposal were considered. A reflection was made in relation to some general issues and challenges that arise in distance teaching before and during the pandemic, as well as reflection on the advantages and difficulties in organizing direct and online focus group. In this paper will further be considered how decision to change the design of research on the quality of teaching which regularly takes place online, before and during the pandemic, enables to “hear the voice” of each participant, as well as how it indirectly contributes to fulfilling the standards of accreditation of distance teaching curriculum.

Keywords: initial preschool teacher education, distance teaching, survey, focus group, online focus group

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.62:[616.98:578.834(082)

303.42:316(082)

ISTRAŽIVATI društvo tokom pandemije – neke metodološke prepreke i rešenja / urednice Marija Radoman i Dunja Poleti Čosić. – 1. izd. – Beograd : Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, 2023 (Beograd : Službeni glasnik). – 219 str. : graf. prikazi, tabele ; 24 cm

Tiraž 200. – Str. 7–13: Uvod / Marija Radoman. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija uz svaki rad. – Abstracts.

ISBN 978-86-6427-265-0

- a) Ковид 19 -- Пандемија -- Социолошки аспект -- Зборници
- б) Социолошка истраживања -- Методологија -- Зборници

COBISS.SR-ID 121218057

ISBN 978-86-6427-265-0

